

Хоробор. Книга третя: Навала

Володимир Ворона

Легенда сіверського краю

Усьому коропському родові,
всім коропцям:
вже померлим, живим та ще ненародженим –
присвячую цю книгу.

© 2021 р.

"... – А ви, живі, – да не судить,
якщо не все сказав, то доскажіть,
коли не так сказав, то допишіть."
Семен Склярєнко "Святослав".

ПРОЛОГ.

На узліссі задесенської пущі майже розтанули сутінки серпневого ранку. Темно-бурий лось непорушно стояв між дерев і піднявши довгу свою голову з широчезними розлогими рогами та сторожко поводячи вухами, нюхав ранішню свіжість лісового повітря. Хоча слабкий зір здорового звіра не сповіщав йому небезпеки, але з відкритої місцини, що велетенською проплішиною лежала серед віковичного пралісу, вчувався добре знайомий лосеві запах страшного ворога – людини. Пахло не тільки нею, але й набридливими її собаками, худобою, димом і багато чим іще, назви чому лось не знав, проте всі ті запахи змушували його не виявляти своєї присутності, хоча поросла конюшиною окраїна відкритої місцини й манила до себе насолодою поживи. Коли ж від людського житла долинули ще й голоси двоногих, лось уже без жодних вагань подався вглиб рятівної пущі.

Чимала, більш, ніж на десяток жител, весь [1] була обнесена невисоким, хіба у зріст людини, частоколом – не стільки від татя [2], як од хижого звіра, котрим аж кишіла навколишня пуща. На схід від частоколу, поряд із глибочезною яругою, круті схили котрої поросли чорноліссям [3], півколом стояли старезні, як світ, кумири богів. Коли за яром блиснули перші промені сонця, в полуденній стороні частоколу прочинились ворота і з весі вийшов високий, міцної статури немолодий уже муж в одязі з вибіленого конопляного платна [4] і в постолах, що вів за бразди [5] впряженого в підводу коня. Поселянин був у літах; русяве його волосся на скронях вкрив легкий ще іній першої сивини, а довга, теж посріблена, борода мало не сягала пояса, на котрому висів неодмінний для кожного сіверянина ніж.

Звали мужа Кришень і був він огнищанином весі, а до того ж іще й волхвом – чи не

останнім на Придесенні. Дванадцять поколінь назад, коли київський князь, зрікшись рідних Богів, учинив нечуване святотатство й силоміць узявся наvertати Русь до грецького бога, незгодні праотці з коропського роду на чолі з волхвом Шамром покинули рідний город і сховались в задесенській пущі, аби й далі жити там по Кону[6], даному Богами й пращурами. З того часу народилися й пішли з життя в цій рятівній глушині більш, як десять поколінь нескореного уламка древнього коропського роду сіверян. Старотці переказували, що попервах вихідці хоронились княжих людей та потім, не скоро, помалу якось, одні до одних звиклися: чи то князі пішли інші, чи таких весей завелось в Придесенні чимало – дими[7] лічити тивуни[8] та ємці[9] приїздили справно, а на капище й уваги не звертали: живіть, як хочете.

Тож відав Кришень волю Богів і тлумачив її своїм родовичам. Вельми смисленим[10] вважався у своїм покликанні, а до того ж іще й гонихмарником[11], і навіть віщуном[12] був. Раніше, коли ще Русь жила по старому покону, волхви сімей своїх не мали, жили самітниками. Та коли рід змалів і мужів у ньому було замало, від Шамра ще повелось, що старійшина й волхвом був, і жону з дітьми мав: відійшовши від покону, порішили старотці, що негоже нехтувати ліпшим сіменем роду. Бути старійшиною вже нелегко, а коли ще й волхвом... Ноша волшебства не для кожного посильна, віщування ж і взагалі тягар для обраних, бо знати наперед, що чекає рід, лише дурневі здається благом.

Ще минулого тижня, коли замислив поїхати до свата свого, гутника[13] Косняти, що сидів над Десною нижче Оболоні[14], почалося в Кришня передчуття близького побачення з неминучим: з кожним днем більш виразне та опукле. Доля сулила волхвові зустріч з кимось або чимось не просто чужим, геть незнайомим та незрозумілим, а ще ж і небезпечним. Ясно віщувались йому лише чужа татьба і невідворотність того, що станеться. Мало прийти щось, що назавжди змінить долю цілої весі і його самого. Кришень не один раз питав Богів, чи можна її уникнути, але Боги мовчали і він зрозумів: не варто їх гнівити, виказуючи свою слабкодухість. Раз судилося тобі – гідно постань перед лицем Долі, хоч би то з самим Чорнобогом[15] пря[16] була. Будь вдячний Велесові[17] уже за те, що відаєш і маєш змогу підготуватися. Тож на возі не тільки сокира лежала, а ще й рогатина[18] – хоч супроти татя, хоч проти ведмедя чи тура озброївся Кришень.

Пожертву Богам перед далекою, мало не в тридесять верст, дорогою склав іще затемна, тож тепер лише скочив на полудрабок і тьопнувши віжками, цмокнув на коня:

– Н-но, Буяне!

Маківка літа минула давно, серпень[19] був у третій чверті, позавтрому Рушак[20] мав зійти, тож Кришень збирався будь що повернутись до весі якщо не цього дня надвечір, так уже ж наступного неодмінно – ще при світлі сонця.

Заночувати на сватовій гуті таки довелося: не відпустив Коснята шановного гостя. Учта була мов боярину! Розстарався гутник, скло своє покинув і липове барильце сур'ї[21], привезене волхвом, під деснянську чечугу[22], солоні білі губи[23] та заячу смагу випите було сватами до самого дна. Тільки ж кружляючи хмільний напій,

Кришень думкою все одно вертався до свого передчуття. Нічого не сталося по дорозі до гути, а це означало тільки одне: що те невідоме ще десь попереду і ось-ось має постати на Кришневім шляху. Коли вже рушав у зворотну путь, остаточно ствердився думкою: неминучого не уникнути, не обійти ніяк і не об'їхати. Навіть цікаво стало: що ж Доля йому вготувала?

... Лець просохла під Дажбожим[24] промінням роса, як Кришень битим гостинцем[25] в'їхав у діброву. І тут же немов тягар опустився волхву на плечі, навіть у вухах дзвеніло від напруги: "Ось... Зараз..." Попереду, ховаючись за зеленню підліска, гостинець повертав одесну[26], в невідомість. Мацнув рукою біля себе: зброя була при ньому і вже хотів був погнати коня, аби швидше вискочити на луг, до оболонської переправи, коли ж раптом за поворотом відкрилось повалене впоперек гостинця дерево – засіка!

Вчора нічого такого й близько не було... Кришень коня спинив і з сокирою в шуйці та рогатиною в десниці миттєво звівся на возі, роззираючись навколо, аби раніше вгледіти нападників. Але таті нічим не виказували своєї присутності, десь поряд без остраху трудився сторожкий зазвичай дятел, зате попереду, сажнів через двадцять від першого поваленого дубка дорогу перегороджувала ще одна засіка й між ними щось виднілось на краю гостинця, немов покинуте кимось добро; дві сороки вже неспішно походжали неподалік, підбираючись все ближче до можливої поживи.

Таки передчуття його не підвело: татьба звершилась тут недавно, не пізніше вчорашнього надвечір'я! І коли тільки встигли: проїжджаючи дібровою ополудні минулого дня, ані сокири не чув, ані підсічених, готових впасти дерев не примітив, хоча око та вухо до лісу звичні й будь-що підозріле помітив би неодмінно. Роззираючись і прислухаючись, Кришень ще якийсь час постояв на возі; діброва була досить рідкою, проглядалась на добрих півтора десятки сажнів у обидва боки, тож не завваживши чогось небезпечного, він скочив з воза й обережно рушив уперед, враз сполохавши і дятла, і сорок, що обурено заскрекотівши, сховались у верховітті.

То не одне лиш покинуте добро лежало на узбіччі гостинця – непорушне, скривавлене людське тіло валялось наче непотріб. Татьба...

Молоденький, наче унотька крихкий тілом, вдягнений у дивне, довге, мов жіноча сорочка, чужинське темно-буре платно, загиблій лежав горілиць під кущем. Його шапка такого ж, як і платно, кольору з чорними плямами запеклої крові приткнулась біля покинутих серед гостинця подорожніх саков[27] убитого – це до неї підбирались сороки. Тілом ще не поживився жоден звір, значить сталося все не так давно, зранку.

Хм... Не заради ж одного подорожнього засіку вчинили таті: осьде слід кінський, а підкови на шість ухналів[28] – кожен скаже, що не місцевим ковалем роблені – була таки підвода. Тут ось переляканий кінь копитами бив, коли спереду раптом дерево впало і візник щосили віжки натягнув. От, бач, звідси слід підводи ошую, в ліс звертає. Виходить, таті здобич з собою, в пущу забрали, а вбитого так при гостинці й полишили, головники...

Кришень зиркнув назад – чи на місці хоч Буян його? – й повернувся до вбитого. 3

ним що діяти? Коли ж це... наче палець ворухнувся... Він не полінувався опуститись на коліна біля уноші, торкнувся вкритої легеньким пушком скули й мало не відсмикнув руку – життя ще теплилось у зраненім тілі. Припав до грудей вухом: ледь чутно билось серце. Таки живий!

Ось тобі й стрілися, ось і татба... Хтозна, як повівся би відлюдник Кришень, якби не було йому віщої звістки. Та коли вже шепнули тобі Боги, значить стріча ця не просто так. Вона доля твоя і знехтувати нею – все одно, що живот свій бездарно занепастити. Виживе, чи ні чужинець, а мусиш взяти його з собою, раз немічним трапився на твоїй дорозі.

Оглянув рани. Трохи схибила рука татя й сокира, поковзом пройшовши по черепу, розсікла зі спини ліве плече уноші. Хоча удар памороки чужинцю забив і втрата крові велика, а все ж не смертельний: коли Доля до нього ласкава, то виживе. Пішов до воза; ще в гуті набрав у барильце води в далеку дорогу, тож якраз і згодилася. Обережно обмив рани, приклав до них розтерті стебла горобинцю[29], що трапився на очі поблизу й перев'язавши смужками платна, котре знайшлося в сакві подорожнього, переніс його до своєї підводи.

Рогатину примостив поряд, а сам узявся до сокири, аби розчистити проїзд. І вже минаючи злочасне місце, подумав, що негоже напризволяще полишати чуже добро. Було у саквах його небагато: в одній спідне на переміну, три в'ялених лящі та черства уже хлібина, з іншої ж, окрім вузлика з якимось насінням, витяг щось незрозуміле й Кришнем досі небачене – заморська, вочевидь, ні на що не схожа дивина. Завбільшки як три складені докупи долоні, ззовні темне, а під ним зібрані стосом шмаття жовтавої вичиненої скори й з одного боку воно, схоже, зшите, всередині ж вкрите хитромудрими закарлючками – вочевидь чужинськими письменами. Було і ще щось незрозуміле, теж, вочевидь, заморська дивовижа. Волхв у сакви позазирав, поперебирав дива рукою, хмикнув і затягнув вервечку – чуже добро є чуже. Сакви кинув на воза та й почав сікти другу перепону, розчищати гостинець для проїзду.

Жив Кришень удвох із Благиною – своєю онукою від молодшого сина, що згинув, безвісти пропав колись давно разом із жоною: поїхали на торговище до Оболоні[30] й не повернулись. Благиня минулого літа вже унотькою стала. Був у нього ще один син, котрий давно виокремився й сидів зі своєю сім'єю по сусідству. Мав і жону Томилу, проте позаминуло літа причепилась до неї незнана хвороба і що вже не робив Кришень, чим не лікував, а врятувати не зміг – згоріла його водима[31] швидко, наче тобі суха соснова скіпка.

Чужинець-подорожній в дорозі не помер, але й до тям не прийшов; коли привіз його Кришень додому, палав уже в гарячці, шепотів незрозумілі якісь слова. Волхв переніс його до житла, Благиня взялась доглядати. Лише на ранок третього дня жар спав і поранений відкрив очі. Якийсь час мовчав, тільки слухав про що говорили Кришень з онукою, потім попросив пити. Не німцем[32] виявився, і тим дивнішим здався волхвові одяг його: темний, майже чорний і без жодної вишивки.

Наступного дня, коли поранений вже почувався трохи краще, Кришень таки не

втримався:

- Хто ти, уноше? Чийого роду будеш?

- Роду я руського... Мені в Хоробор треба... - слабким голосом прошелестів той і перепочивши, додав:

- Пресвітер[33] я...

- Пресв... - почав здивований Кришень, бо зроду не чув такого слова і ніяк не міг второпати, що ж воно означає.

- ...чернігівським єпископом Порфирієм посланий туди... віру Христову ширити.

І Кришень лише тепер зрозумів, що уготовила йому норовлива Доля. Весь свій вік ховався в пущі від грецького бога, жив по праотчому Кону, а той Христос узяв та й сам прийшов до нього - з отсим уношем. Пощо ж рідні Боги, попередивши його про сю стрічу, не відвернули її та ще й віщували про невідворотність того, що станеться, аби й не помислив опиратися?

- Пам'ятаю, як їхали лісом.., - вже з закритими очима вів далі уноша, - а тоді дерево впало...

- Тать тебе сокирою мало не зарубав. Ледь живого знайшов. Ось додому привіз, лікую. Житимеш.

- В Хоробор мені треба...

- Нехай рани гояться, - тільки й одповів Кришень та збентежений почутим подався геть із житла.

"Не такий ти й віщий, - думалось про себе волхвові, - коли відкрились тобі Боги лише вполовину..." Одне відав напевне: те, що повинно статися, має звершитись. Слід пустити все на самоплин. Бо відчував, зсередини себе бачив, відав, що коли йому опиратися - тільки на гірше вийде. Чи не весь день провів на капищі, з Богами спілкуючись, і під вечір змирився-таки з неминучим, через що трохи полегшало на душі.

... А в цю ж годину[34] за тисячі верст на схід, на іншій краї світу, там де з озера Жайсан[35] витікає ріка Білий Іртиш, в юрті Джучі, сина вождя монголів Темуджина з роду Борджигін, заплакало щойнонароджене дитя. Коли повитухи показали малого батькові, Джучі, вдоволений міцною будовою свого другого сина, нарік його іменем Бату[36].

I

Часом перед нами у всій своїй величі постає Неминучість: як невблаганна доля, як невмолимий присуд Неба. З усіх живих істот лише дерево та ще людина спроможні подивитись їй у вічі. Бо врісши корінням у рідну землю, дерево не сховається від небезпеки, як риба у водній глибині, не здійметься, аби втекти, птахом у небо і не шасне звіром у гущавину - коли судилося, смиренно прийме смерть стоячи. Помре в єдиній надії, що вціліле коріння пустить молоді поросль і розвіяне вітром сім'я проб'ється до сонця новими росточками - аби лиш Мати-Сира земля не втратила здатність рождати нове життя.

І лише людина, єдина зо всіх Божих створінь, здатна постати перед Неминучістю

по волі своїй: не пірнути, не злетіти, не втекти, а гордо звівши голову, не злякавшись приречення, без страху розчинитись у Вічності, силою духу свого вразивши саму смерть. І той незламний людський дух не зникне разом із нею з лиця землі: невидимий, здається, і нечутний, звитяжним своїм прикладом запалить душі інших, близьких і далеких, живих та навіть ще ненароджених на непохитний спротив невмолимій долі – нині, через десятиліття або й віки.

Подорожній виглядав дуже стомленим, навіть виснаженим. Стара, латана-перелатана свитка, личаки, шапка з облізлою заячою околицею, напівпорожня торбинка через плече, в руці довга патериця – і при ході легше, й від собак оборонить за потреби, а при поясі неодмінний ніж у піхвах: не те, щоб зброя, а так, незамінна в дорозі річ, певно, найцінніше добро гореки[37]. Коли гостинець вивів його з лісу на відкритий простір поля і десь, ще далеко попереду, почувся собачий гавкіт, подорожній одразу помітно повеселішав:

– От і добре! – мовив сам до себе: – Везе тобі, Патапію. Дивись, ще й повечеряєш.

Здолавши півверсти, уже й дими помітив, і посад відкрився, а за ним – городські дубові стіни.

– Дякую, Тобі, Господи! – повернувшись одесну, перехрестився на схід і навіть у ході додав.

Діставшись посаду, рушив його вулицею до високих городських воріт, але щойно побачив дорогою в якомусь дворі жону, одразу ж підійшов до хідника.

– Благословенна будь, рабо Божа, не знаю, як величати тебе... – звернувся смиренным голосом до господині. – Чи не даси прочанину водиці попить?

Та зиркнула на страждальця, що невідомо звідки взявся, й жіноче серце стиснулось від жалю. Мало не метнулась до житла і скоро вже винесла не тільки ківш-утицю з водою, але й кусень хліба.

"Бач, худий який... – тихенько хитала головою жона, не наважуючись щось запитати. – Божий чоловік, не інакше."

Патапій, попивши, перевів дух, витер долонею рота, куснув хлібця і вклонився жоні в пояс.

– Господь віддячить тобі за милосердя... Як сей город зветься?

– Хоробор, – трохи здивовано промовила жона і таки не втрималась, спитала:

– Невже не відаєш куди йдеш?

Дивний подорожній, не в змозі опиратись голоду, знову відкусив добрячий шмат хліба і сховавши решту в торбину та зніяковіло розводячи руками, тільки мугикнув щось з набитим ротом та й подався геть – до воріт.

На щастя Патапія з города саме виїжджала підвода, тож і сторожу не довелося умовляти – пропустили незнайомого безградника[38], що назвався богомольцем: ну яке від нього зло може бути? А він одразу подався до корчми – якби хтось уважно стежив за подорожнім, неодмінно сказав би: "Е-е-е, сей знає, що діє."

Не так багато й часу минуло, коли навколо Патапія зібралось у корчемниці більше десятка городян і всі, як один зачаровано слухали божого чоловіка.

- ... і там повідав мені муж новгородський, що боярин їхній послав якось отроків своїх до земель полунощних, Югрою рекомих і диво ті вздріли, незнане раніше: живуть там люде, німі язиком, а гори там від моря до самого неба і зсередини клич гучний стоїть...

- Свят-свят-свят... - не стримавшись, почав хреститися підпилий городянин.

На нього зашикали й щільніше обступили пришлеця - аби жодного слова не пропустити.

- ... мовби рече хтось зсередини гори і стукіт чути: ніби січуть гору, висіктись хочуть, - Патапій спинив розповідь, сьорбнув квасу, аби промочити горло; хтось догідливо підлив іще, підсунув в'ялену рибину, пів паляниці.

- Речи, речи, чоловіче божий, - попросили.

- А в горі тій віконце маленьке просічене, мовлять ізвідти незрозуміло що, на залізо вказують, просять значить; а супроти ножа чи сокири скорі [\[39\]](#) дають неміряно.

- Ти бач... І там, значить торг є.

- Цить, Чорноті!

- А ще й такі землі є, де зими зовсім немає, токмо літо й зветься та сторона Хіндія, - підбадьорений успіхом, почав нову оповідь богомолець, не оминаючи увагою пригощання.

- Живуть там язиці [\[40\]](#) предивні, одні німі, а ті рогаті; ще є триногі й чотирирукі, ликом усі ж чорні. Є такі, що наполовину птах, а голова собача. Або ноги скотинячі. А диво в тім, що земля та православна!

Присутні охнули, як одна людина.

- Лося там не побачиш; ніздророги бігають і вельблюди, а ще коркодили, звірі люті: на що помочиться, на дерево там, чи ще на щось - вмиє вогнем згорить!

- Та дайте ж послухать! - пробивався крізь натовп хтось зі спізнілих.

- ... А ще в тій землі півні єсть - на них же люде їздять.

Вже і в Чорноті не знайшлося слів - тільки сопіла юрма і в усих від подиву очі на лоба лізли, кожен про одне думав: як би не забути нічого з почутого.

- Живуть там і рахмани, - вже й свитку розстібнувши, й очкура попустивши, вів далі Патапій цілому гурту своїх слухачів, - суть нагомудреці, бо ніяких одеж не мають, і жони їхні, й дітиська такожде...

- Ти скажи-и!.. - уявив почуте котрийсь із новеньких послухів [\[41\]](#).

- ... А гріха не творять, бо добра не нажили: ниву не пашують, труда не знають; овочі* з дерев їм за прокорм, а м'яса не їдять, праведники всі й мудреці. За душею одні молитви мають і токмо на волю Божу покладаються...

- Охо-хо-о... На мороз би їх!

- Ци-ить же, Чорноті!

- ... А як прийшов до них цар Олисандр [\[42\]](#), то попередили його, що взяти з них нічого, тож і воювати нема за що. Й питали рахмани Олисандра: "Нащо тобі перемоги, коли смерть і над тобою владна, а багатства в могилу не забереш?"

Богомолець знову сьорбнув дармового кваску, зумисно затягуючи з відповіддю царя

й тим нагнітаючи в юрмі напругу, потім продовжив.

- І одповів рахманам цар Олисандр: "Кожному своє. Не власною волею се дію, а по промыслу Божому. Коли б усі люде на один норів були, то й світ празним[43] був би: по морю не плавали, ниву не орали, дітей і тих не робили би."

- Ану, розступись! - владно наказав чийсь густий голос і натовп засовався, даючи дорогу його власнику.

Перед Патапієм постав дебелий молодик.

- Ти богомолець єси?

Прочанин, підвівшись, вклонився:

- Аз єсмь...

- Боярин Жирослав просить до терему свого. Ходи зі мною.

У натовпі зашептались: "- Ти бач, сам боярин просить... - От життя в людина: скільки бачив, скільки знає... - Медами частуватимуть... - Дик, і є ж за що!"

Патапій же, мовби тільки того й чекав, перехрестився на покуть корчми, поклав до торбини недоїденого в'яленого судака і знову вклонився, тепер уже юрмі:

- Бог не забуде вашої щедрості, людіє. Живіть з миром.

Жирослав Мироніжич був вірним слугою великого князя київського й чернігівського Михайла Всеволодича - не так ратною службою своєму володарю згодився, як розмислом, старанням примножити княжу скотницю[44], а ще собачою відданістю. Шістнадцять літ назад, на Калці[45], коли татари вдарили на чернігівську рать з обох боків і засипали русичів стрілами, Михайлові Всеволодичу, тоді ще переяславському князеві, що з дружиною був під рукою вуя[46] свого, чернігівського Мстислава Святославича, стріла поцілила в шию; там би й лишився молодий князь, якби не дружинник Жирослав зі збіднілого боярського роду Хоробора: щойно чернігівці почали безладно втікати, він ухопив за повід Михайлового коня й подався навздогін решті.

Дванадцять руських князів знайшли тоді свою смерть на Калці й князь Мстислав Святославич разом зі своїм сином Дмитром також. Пішла в Половецький степ руська рать - десятки тисяч, ліпші з ліпших, а назад повернулась хіба чверть, серед киян же і взагалі - один з десяти. Русь була обезголовлена й знекровлена. Зате Михайло Всеволодич не тільки одужав від рани, але й чернігівський стіл, як племінник полеглого князя, зайняв, опісля і у Великім Новгороді князував, і в Галичі, а минулого літа навіть київський великокняжий стіл удруге посів. Не забув князь свого рятівника: після Калки наблизив до себе, сотником зробив, милістю не обділив. Гривня до гривні, срібло до злата і з часом став Жирослав уже по праву зватися боярином, на кормління собі отримав від князя рідну хороборську волость: півтора десятки літ сидить уже в отнім Хороборі, що кілька поколінь до того був отчиною його роду. Хай і справжній ведмежий закут, коли з Переяславом або Черніговом рівняти, а все ж свій - он там, під лісом рідні могили височать.

Опісля Чернігова, пирів княжих, соколиних ловів нудився спочатку нестерпно, а потім своїх соколів завів, онуки пішли, так і звик на старість. Лише купцям і прочанам

потайки заздри в у тім, що вони скрізь бувають, бачать дива чужоземні й заморські навіть, а він увесь вік аки пес на чепу, просидів, вотчину стережучи, під час останньої княжої котори[47] мало живота не лишившись. Про цю його слабкість до чужих оповідей мало хто знав – не до лица бояринові таке. Аби хоч якось втамувати спрагу за дивами, час від часу кликав до себе по осені котрогось із купців і довго розпитував що та де той бачив. Тож коли зачув раптом, ніби з'явився в Хороборі якийсь пришлець-богомалець, сидить у корчмі й оповідає черні про всілякі дива, що в світі трапляються, не втримався й послав Стояна, отрока[48] свого, аби покликав прочанина в гості.

– Дивись мені, привітним там будь, не злякай божого чоловіка. Втямив? – напучував навздогін.

Від корчми до боярського терема хіба зо дві сотні кроків. Не довго й чекав боярин: наче ведмідь, засовався на ґанку Стоян і ось уже й двері до світлиці рипнули. Зайшов худий якийсь чоловічок, вклонився бояринові в пояс і вгледівши в кутку ікони, ревно на них захрестився:

– Вельми боголепно[49] зрити в сім житлі святії ікони, а при них господаря благолюбця! Хай милість Божа навіки тут перебуває!

Жирослав Мироніжич здивувався: сей – богомалець?! Обідраний безградник якийсь... Правда, ріденька борідка, як у їхнього дяка Кирика, й очі, у виразі котрих бояринові вгадувався розум, дещо його заспокоїли. Проте, аби не зганьбитися власною цікавістю перед якимось пустомолотом, про всяк випадок підозріло запитав:

– Хто будеш? Звідки?

– Патапієм охрещений, – знову низько вклонився пришлець, – Ходжаху світом, кутка свого не маючи. Бисть[50] у грецькій святій землі, в Пантелеймоновім[51] монастирі на горі Афон.

Жирославові брови ворухнулись від подиву, проте боярин швидко себе опанував.

– Сідай, – показав рукою на лаву біля столу і гукнув до когось невидимого:

– Гей, там! Зберіть-но гостю моему пити-їсти!

Пройшло небагато часу і Патапій, смакуючи пряжену веприну, тихим голосом оповідав бояринові про своє життя.

– З дітиська боголюбивий есмь... Імяста же любов велію і нелицемірну до премудрості книжної... поєліку сподобив мене Господь на врозумління її та язичів чужих... В далеку сторону ходжаху... обретахоя по місцях святих...

Боярин млів від задоволення, чуючи вчену мову і вже міркував над тим, як би притримати біля себе сього богомольця на цілу зиму. Передчуття насолоди спілкування з мандрівним мудрецем гріло йому душу – вельми охочим був до такого.

– До чого ж благочестива віра наша християнська, коли й серед простолюду такі ось перли рождає! – розчулився Жирослав, вислухавши оповідь Патапія про ходіння його в Замор'я[52].

– Якоже хтось землю розоре, інший засіє, а треті пожнуть, то й мають з того прокорм неоскудимий, – повчально здійняв свій перст ситий і вдоволений Патапій, неочікувано гикнув, прикривши рота й продовжив:

- Так і отець-бо сього князь Володимир землю руську хрещенням зорав, наче пух, книжними словесами насіяв серця вірних своїх; ми ж бо пожинаємо, вчення книжне прийнявши, - смиренно закінчив богомолець і підвівшись, перехрестився на ікони, - Дякую Тобі, Господи, за хліб наш насущний, що даждь нам днесь...

- Лишайся, Потапе, вельми до вподоби мені розмова наша.

Ніби Патапій не того ж самого прагнув...

- Волі добродія мого перечити не смію... - схилив у покорі голову прочанин.

- А минулу зиму де ти провів?

- У Переяславі-городі... Навесні за малим смерть не прийняв від гаспидів-татар, - знову почав ревно класти на себе хрести Патапій.

- Ти там був?!

- Був, - Патапій, згадавши недавню минувшину, навіть кучеряві вчені словеса забув і говорив уже по-простому, - березозоля третього дня взяли нечестиві моавитяни[53] боголюбивий город, спалили дотла... А що люду перебили! Жити мусив серед них - із собою возили, аки звіря яке, доки відпустили...

- В молоді літа ніс княжу службу в Переяславі, - згадуючи, похитав головою боярин, - стіни там кам'яні, високі. Твердиня! Невже приступом здолали?!

В сінях знов наче коні затупали; ввалився в світлицю муж, по всьому видно, що ратний - високий, міцний, а погляд суворий: здається, що іскри з очей так і крешуть. Боярин не обурився наглому такому пришествю, лише запитав із тривогою:

- Сталося щось, Любодаре?!

- Лиха звіска, боярине...

- Речи, сотнику, не муч мене.

- Тільки-но з Оболоні мій Одинець прискакав: бачив гінця зі Сновська[54] - той на Новгород[55] мчав. Нема більше Чернігова... - спалили татари третього дня. Мстислав Глібович[56] сіверський поліг. Уже до Седнева приступились.

Жирослав Мироніжич пополотнів. Калка згадалась, як градом сипались на них чорні татарські стріли й колишня оповідь Любодара про татарську підступність і їх нечувану жорстокість - сотник Хоробора теж там був серед київської дружини й дивом лишився живий, коли татари взялися вирізати обманом обеззброєних киян.

- Невже ж і нас не омине чаша ся?!

Любодар мовчав, тільки хмурился.

- Може пройдуть Задесенням - на Новгород? Нащо ми їм, га?

Сотник зиркнув на боярина, процідив крізь зуби:

- Пощо гадати? Готуватись треба.

- Ось божий чоловік у мене сидить. Був у Переяславі, коли татари його брали.

Любодар, що до того й уваги на Патапія не звертав, подивився на нього з цікавістю:

- Що повідати можеш?

Прочанин, знічений звісткою не менше від господаря терему, тільки руками розвів:

- Ратному ділу не навчений, мало чим пособлю... За два дні взяли Переяслав. Пороками[57] стіни били, потім в пролом увірвалися, різанину вчинили.

- Про пороки їхні чув... Піду я, - і не чекаючи від боярина згоди, подався геть.

У світлиці по кутках вже й сутінки залягли, а Жирослав, забувши про гостя, сидів замислений і сумний. Захитався раптом світ, затремтіла під ногами земля, а спертися не було на що. Отаким вийде кінець його?

- Муж я в раті не вельми хоробер, - тихо промовив Патапій, - проте розмислом кріпкий, добро збирати мудрий...

- Га? - ніби очнувся боярин. - Пощо речеш, ніби три дні не годований? Голосніше не можеш?

- Коли би криком тереми зводили, то осел ревом своїм по два в день ставив... - несподівано сміливо заперечив богомолець: - Той, хто розумом високий, голову до долу тримає, а мислю в небесі ширяє й уста його стишені...

- Ти ба! - здивувався Жирослав Мироніжич. - Ну речи!

- Дає Бог владу кому хоче. Аще бо князі правдиві бувають на землі, то багато гріхів прощаються там, аще злі чи лукаві трапляться, то більше зло наводить Бог на сторону ту, понеже глава є землі всієї... Апостол Павло глаголить: кожна душа мусить володарям коритися, бо влада від Бога вчинена суть.

- Знаю! - відмахнувся боярин. - Татари до чого тут?

- Се за провини володарів наших, яко же примножися гріхи й неправди, ними творимі.

І хотів боярин крикнути, в шию виштовхати нахабу, а... не зміг. Бо ніде правди діти - котора княжа всій Русі в печінки в'їлася.

- Ти речеш, що жив серед них. Повідай, чого чекати від карі сієї.

Патапій якийсь час збирався з думками, потім повільно почав:

- Коли одним словом зректи, то страшні вони й безжальні. Хто не упокориться, до ноги винищать. Не з одним про це мовлено було: і з нашими, русичами, й із половцями, що теж у полоні зі мною були. Всі мені одне рекли, що таких, як татаре, світ іще не знав. Вони самі себе псами війни кличуть, та як на мене - виродки пекельні! Закону людського для них нема...

Жирослав Мироніжич, слухаючи прочанина, Калку згадав, те шаленство, з котрим "пси війни" на маленьких волохатих кониках з обох боків лавами накочувались на чернігівську рать.

- Пощо так?

- Вони вважають, що перед ворогами слова можна не тримати. Се в них хитрістю зветься.

- А в чім же сила їхня? - зацікавився боярин.

- Вони немов із заліза роблені - худі, жилаві всі, як ото голодні пси здичавілі. Коні в них і ті такі ж - усю зиму в степу, мов дикі, травою з-під снігу харчуються.

- Тю... - махнув рукою Жирослав. - Не вірю. На таких не навоюєш.

- Ось хрест святий, що не брешу! - аж стрепенувся Патапій. - А витривалі такі, що седмицями[58] по сорок верст на день ітимуть.

- Без обозу далеко не зайдуть! - вперся боярин.

- А нема в них обозу! - прямо з торжеством прорік Патапій. - Зате в кожного по троє коней: один з поклажею, один на переміну. Через те ще ніхто від них і не втік. Всі народи, мов трава під косою, лягають.

Жирослав тільки головою хитав: "Не вірю я щось..."

- І самі вони їдять мало, й усе, що під руку трапиться - хай і здохлятина буде. А як зовсім нема нічого їсти - коням своїм кров із жили пускають і п'ють.

- Свят-свят-свят!! - захрестився боярин. - Що ти таке речеш?! Скільки ж на тій крові проживеш?

А в голосі Патапія вже мало не гордість за тих татар вчувалася: любив, грішний, хоч кого вразити словом.

- І ще рекли мені знаючі люде, що, як зовсім їм з харчем припече, тоді в кожному десятку жереб кидають: на кого випаде, того вб'ють і з'їдять! Он як!!

Жирослав Мироніжич отетеріло дивився на богомольця й забувши про своє боярство, тільки губами напіввідкритого рота ворухив, не маючи сили навіть десницю звести для хресного знамення.

Жирослав ніколи не був боягузом. А тут злякався. Не за своє життя, а за свій світ: дітей, онуків, боярство власне, соколів ловчих, котрих любив безмірно. Насувалась від Чернігова чорна хмара з гуркотом грому й блискавками, а він почувався самотнім отрочам у чистім полі. Хоч би тобі кущик який - сховатись, пересидіти якось. Ось-ось здійметься буревій, періситимуть в землю громовиці, лупитиме дощ із градом, а ти, безпомічний і безпорадний, вкляк на місці: відати не відаєш, що діяти, страх скував руки й ноги, відібрав голос...

Що власна смерть? Все одно колись вона прийде. Та замість тебе лишаються на землі діти, онуки, котрі народять правнуків - у їхніх жилах тектиме твоя кров: ти житимеш в них, доки твій рід живе. А коли, боронь, Боже, разом із тобою згинуть вони усі? Отоді вже смерть твоя буде остаточною. Втекти? Покинути все і втекти? Легко смердові, бо що йому втрачати? Оце житло своє, на звірині схоже? Яка йому різниця де плуга свого перти? А тут боярство... Що ти і рід твій без боярства? Піти з Хоробора, з волості своєї геть?! А посадництво княже? Там, де, ти вже не Жирославом Мироніжичем будеш, а простим смертним, ізгоєм[59] навіть...

Патапій же, немов почув боярські сумніви, врочисто, голос навіть зміцнів, рік своє:

- За міжусобицю княжу Бог сих пекельних виплодків татар на нас наводить; велить усім нам покаюння мати, відлучитись від гріха і заздрощів, усякого діла неправого. Для напоумлення дана нам ся кара, тож мусимо з покорою прийняти її.

І Жирослава осіяло - немов серед темені страшної бурі у зблиску громовиці вгледів раптом який-не-який благодійний прихисток для себе: "Упокоритись..." І вже не так лякала боярина безвихідь, бо Потап, чоловік божий, путь показав: хитку, непевну, а все ж...

Напоумлення - ось де виправдання власного порятунку. "Божа воля. На все Божа воля" - покивав головою, погоджуючись з прочанином, Жирослав і повторивши вголос:

- На все Божа воля... - дрібненько, з острахом, перехрестився.

Сотник Любодар піднявся на стіну дитинця від полунощної сторони, котра виходила до деснянської заплави й задивився на осінній луг, що вже втрачав з першими приморозками свою пишну колись зелень, місцями побурів і від того дихав осіннім смутком. Лише небесна синь протоки Короп, що розділяла собою луг і город, хоч трохи та й звеселяла душу всякого, хто цієї сонячної днини дивився в бік Десни. Невисоке осіннє сонце було вже в Любодара за лівим плечем – небагато спливе в протоці води, як опиниться воно на верхівках отих далеких верб у західній стороні.

Десь там і татари – йдуть правим, протилежним берегом Десни, змітаючи на своїй дорозі руські городи й городища, як вчинили це навесні по всій сусідній переяславській землі – від Донця до Дніпра, від Удаю до Сули. Все літо поодиноці прибували до Хоробора ті, хто лишився в живих і шукав хоч якогось прихистку. Усе втратили люди, окрім життя. У відчаї питали в Любодара: нащо воно мені, коли дітей спалили, а жону, поглумившись, вбили?! "Для мсти..." – кам'янів тоді лицем Любодар, бо його власна жона Зимава щойно доньку подарувала – першу, після двох синів. Посадник Жирослав бурчав, а він, незважаючи на трати, брав охочих до своєї сотні – більше трьох десятків – усіх, що прийшли оружними та на ратному ділі знали. Одну лише умову ставив: без його відома та згоди про страшних татар у Хороборі нікому ні слова, навіть самому посаднику. Не слід тими жахіттями до пори городян лякати, нехай живуть в своїм щасливим незнанні.

Тепер ось Чернігів, Сновськ... Чорного диму на заході поки що не видно та недовго чекати. Скільки? Два тижні, місяць? Зима скоро. Ніколи степовики зимою не йшли на Русь. Тільки літом, бо на те воно й літо. А сі, бач, заліські городи Рязань, Суждаль, Володимир – нечуване діло! – минулою зимою воювали; по льоду, річками йшли: така напасть...

Чим довше біля задесенських городів затримаються, тим холоднішою стане деснянська вода – може й передумають сюди переправлятися. З-за Десни Хоробора не видно, та й було б із-за чого у воді мерзнути – вище по течії стольний Новгород...

Може, дійсно пронесе? Е-е-е, Любодаре, не попускай собі й на палець! Ворог лютий, підступний і жорстокий, пощади від такого не жди. Переяславці повідали, як впав їхній город: такого ворога не те, що Русь – і світ не звідав... Та мусять знати татари, що руські городи стоятимуть до останнього. Честі своєї не зганьблять, пращурів не осоромлять. Смерть? А що смерть? Як про неї думатимеш, то від страху й кроку не ступиш і вже точно згинеш, токмо без слави, марно. Тож коли вже йти на той світ, так не самому, нехай татари перед тобою стежку торують. Аби по смерті твоїй добре взнали ціну руського меду: таку, щоб не хотілося більше його куштувати.

Стіни п'ять літ назад, опісля нападу Данила Галицького[60] підновили, в Хороборі навіть два пороки[61] завелися – тутешні древоділи постарались. Тож тільки треба запастися чим у ворога метати, прямо завтра ж. Лісу завезти, аби ворота зміцнити. Смолу, казани підготувати. Стріли, списи. Дозорців ускрізь поставити – чим далі від города, тим ліпше: хтозна, звідки навідаються. А десятників, так прямо зараз же кликнути; хай знають, думкою вже готуються.

Полегшало Любодарові. Ще уношем зрозумів: чекати в невідомості найважче. Почни хоч щось діяти, а там воно саме проясниться й упевненість прийде.

- Гей, Щадило, - гукнув до конюха в дворі гостинця, - а поклич-но до мене в стравницю десятників. Борзо!

Любодар отця свого не знав. Відколи себе пам'ятає, жив з матір'ю на княжому дворі в Чернігові. Красуня Доброніга славилась своїм умінням готувати страви для княжих трапез. Коли трішки підріс та став уже дещо розуміти, не раз питав у матері про свого отця, але Доброніга тільки лагідно усміхалась і рекла, що Любодара їй гайстер[62] приніс в подарунок від самого Місяця ясного.

А щойно Любодар отроком[63] став, Доброніга пізньої осені дуже застудилась і за кілька днів померла. Перед самою смертю, коли вже й сповідалась перед пресвітером Яковом, покликала до себе сина і палаючи в гарячці, прошепотіла:

- Ти не смерд, запам'ятай... В любові народжений... княжа кров у тобі. Отець твій... - а більше нічого Любодар і не розібрав: марити почала Доброніга й так ото, не приходячи до тями, десь під вечір і померла.

Сироту напризволяще не покинули, забрали семилітнім до княжої дружини. Він там не один такий був - при трьох сотнях дружини князя Всеволода Святославича[64] отрочат з десятків жило. Серед руських князів таке здавна велося - від Володимира Святого ще чи й раніше. Синів дружинників, бояр чи князів, що народжувались поза освяченим церквою злюбом, змалечку, ледь в отроки вибивались, брали до княжої дружини. Там вони, *під трубами сповіті, в шоломах леліяні, з вістря списа годовані*[65], до повноліття свого ставали відбірними воями, гордістю свого князя.

Чи вся дружина знала, хто його отець, чи той свій покров невидимий над сином тримав, але Любодара дружинники оточили такою турботою, що він досить скоро й за матір'ю сумувати припинив. Натомість пишався перед двірськими отроками сап'яновими чобітками й справжнім ремнем з невеличким ножом на ньому. Зима минула й дали йому коника та дитячого лука з тулом і стрілами. Куди сотня його, туди й він. Кожен з дружинників чогось та й навчав сироту: хто вогонь у полі добувати, хто з лука стріляти чи за конем доглядати, а потім уже й ратний наук почався, тож про іграшки після смерті Доброніги він швидко забув. Та й не вабили вони майбутнього воя - дивився на однолітків своїх спогорда: нехай собі на лозині скачуть, холопські діти.

Коли Любодарові минуло дванадцять зим, помер старий князь і на чернігівському столі вокняжився його молодший брат Гліб, привівши з Білгорода власну дружину. Сотня, при котрій отрокував сирота Любодар, перейшла під руку Всеволодового старшого сина Михайла, що княжив тоді в Переяславі.

За сотню верст від города, за Сулою, починалось Половецьке поле, а скрізь по Сулі були переяславські сторожові застави. На одній з тих застав, поміж городами Лукомль та Воїнь і опинився невдовзі Любодар, що за якихось два чи три літа частих сутичок з половцями став справжнім воем, не гіршим од старших побратимів, бо там, де поступався силою, брав спритністю, а юним завзяттям покривав нестачу мужнього досвіду. Зате на Калку прийшов уже вісімнадцятилітнім досвідченим дружинником, що

добре знав і степ, і те, як зі степовиками слід воювати.

Прийшов зі своїм князем, а потрапив до стану київського – Мстислава Старого. Через князівську пиху кияни опинились в облозі й три дні запекло боронились в своєму стані від татар. Якби не шість проведених на заставі літ, нізащо не вижив би в тому пеклі Любодар. Та й після, коли зумів поночі вибратись з нього й опинився в степу без коня – також.

Хіба що третина дружини повернулась на Русь разом із пораненим Михайлом Всеволодичем. Але те не завадило йому, скориставшись розгубленістю й безладом, що охопили руські землі, одразу ж вокняжитись у славнім Чернігові, котрий після Калки лишився без князя. Тож Любодар, сам-один проникавши Половецьким полем два тижні, не одразу й дістався до княжої, на три чверті понищеної татарами, дружини, що давно стала йому сім'єю: навіть дорога з Переяслава до Чернігова не була безпечною через татів, що вмиль розплодилися, зачувши про суцільне безвладдя.

Нічому не навчила Калка руських князів, ні-чо-му... Ті, що в живих лишилися й нові, котрі місця полеглих заступили, одним жили: як би його вокняжитися ще десь – хоча би на літо-два... Снували й снували від Тмутаракані й до Великого Новгорода, від галицької землі й до володимиро-суздальської князі й князьки зі своїми дружинами: хто з кількома сотнями, а дехто – з кількома лише десятками, одне маючи на умі: хоч щось урвати собі на прокорм. Надто вже багато рознесли вітри часу по Русі й прилеглих до неї землях Рюрикового варязького сімені. Так багато, що люду вже й несила була їх усіх прогодувати. Чи не всі відчували, що має цьому настати колись кінець, бо ж вічно тривати таке не може.

Любодар, звикнувши на Посуллі боронити від половців руську землю, в дружині тепер уже чернігівського князя не знаходив собі місця. Чи не щоліта Михайло Всеволодович то від іншого князя відбивався, то сам ішов новгородський стіл собі добувати, або ближнім родичам помагати, наче й не напірали з полудня половці, наче татари наснилися у страшнім сні, котрий минув і не вернеться. Уперше в житті звернув Любодар увагу на те, якими очима дивився на княжих дружинників простолюд – що в городах, що по весях: бачилась в них неприхована зневага й безсила лють. І... соромно якось ставало йому – вже не простому дружинникові, а сотнику.

Десь на шосте літо після Калки, коли Михайла Всеволодича вдруге прогнали з Великого Новгорода, Любодар не витримав, попросився в князя кудись на заставу, геть з дружини. Князь тоді не розгнівався, не закричав, тільки довго мовчки втупився своєму сотникові у вічі. Любодар погляду не відвів, бо зринули з пам'яті передсмертні материні слова, тож дивився, забувши про все на світі, гадаючи, хто перед ним: брат? Отець?

– Пощо так? – поцікавився нарешті Михайло Всеволодович: – Мій хліб тобі гіркий?

– Не за тим я одинадцять літ у твоїй дружині, княже, ратний наук приймав, щоб своїх, русичів, сікти.

Про важкий Любодарів, наче з каменю, норов знали всі. Тож нічого не відповів на те князь, розвернувся й пішов. А наступної седмиці покликав до себе Любодара та

мовби нічого й не сталося, спокійно мовив:

- Шлю тебе до Хоробора, сотником. Жалівся мені посадник Жирослав, що половці все частіше за Семь[66] переходять, городища палять, людей в полон гонять. Так і волость мені тамтешню розтягнуть. Залога в Хороборі невелика, тож набери охочих десятків шість-сім, аби повною сотня була. Там край вотчини моєї, за Реттю[67] вже Мстислава Глібовича земля: теж оком косить, де б його урвати - пильнуй!

І вже десять літ минуло, як він у Хороборі. В княжій дружині бувши, жону собі не завів, а тут само якось вийшло - узяв посадникову дочку. За будь-кого Жирослав Мироніжич доцю свою, як лагідно кликав Христину, віддавати не збирався, а з родовитих, бояр чи посадників княжих, ніхто й не сватався. Дебелу Христину доля красою обділила, зате норовом вдалася смирною та доброю. Сотник же, про котрого Жирослав багато різного чув, видався йому мужем, гідним боярської дочки, твердим та непохитним, наче скеля - за таким не пропаде. Немало й те важило, що житимуть поряд, на його очах.

Христина ж не тільки доброю господинею виявилась, а ще й без міри терпеливою - наче ото сивий віл. З Любодара, котрий виріс при дружині, господар був ніякий, дарма, що й терем йому хороборські теслі серед дитинця новий поставили - на місці старого, і сім'єю обельних[68] холопів тесть наділив. Сотник у своїй господі лише ночував, та й то не завжди, бо часто виходив зі своїми дозорцями в поле, господарство його не цікавило й Христина мусила сама всьому давати раду. А втім за останніх вісім літ ніколи мужеві своєму тим не дорікнула й терпляче тягла на собі господарський віз клопотів по хазяйству.

Посадник, був би на місці Любодара хтось інший, неодмінно б зятеві вказав, і не раз, на таке неподобство, а тут мовчав - побоювався сам, коли чесно, крутого норовом сотника. А раптом той дійсно син самого... І сюди присланий Михайлом Всеволодовичем, аби... Доки не було Любодара, лише три десятки княжої застави мав боярин під своєю рукою, та ще два - своїх власних холопів. Сотник же з Чернігова більше шести привів і першим ділом ті три десятки під свою руку перебрав. З боярином радився мало, мовчун такий, що коли й слід, так слова з нього кліщами треба тягти. Хоча і в посадничі справи не ліз - що ні, то ні. Одним словом, притерлися якось між собою княжі мужі, ну, то вже й добре.

- Завтра зранку дасте по два вої в дальні дозори, - темний, мов хмара, Любодар сидів за столом сотенної стравиці. Підборіддям сперся на шуйцю, десницю впечатав у стіл і спідлоба, з-під побитої ранньою сивиною гриви зиркав на десятників, що уважно його слухали,

- Маємо вчасно знати про татар, - пристукнув п'ястом, - тому щодня мусять мені звістку давати: що чули, що бачили. І щоб кожен мав харч собі й коневі на три дні. Що і як діяти - сам їм завтра оповім. Десятки Онисима та Живорода підводами поїдуть в межиріччя - дубові кряжі для пороків готувати. Возитимете, доки годі скажу. Решта всі тут роботу матимуть. Готуємось город боронити.

Церква, перемігши в зрості старезний, в три обхвати, ясен, що ріс неподалік неї, височіла над сірими дубовими стінами Хоробора: її критий тесом[69] купол зі шпилем, увінчаним кованим залізним хрестом, видно було за версту. П'ять літ назад волинський князь Данило Романович, заратившись вкупі з київським Володимиром Рюриковичем супроти Михайла Всеволодича чернігівського, діставшись Придесення, узяв копієм Хоробор, спаливши при цьому півгорода. Опісля того, навзамін спаленої старої й тісної церкви, звели городяни новий храм на три зруби – зі сходу квадратну триярусну наву[70] підпирав бабінець[71] з хорами, а з заходу шестигранний віттар. Біля церкви на досить просторому, порослому споришем церковному подвір'ї з трави лежало кілька кам'яних плит з хрестами на них, а в дальньому кутку до блаженного тину тулилось невеличке житло дяка.

Навпроти ж церкви, через вічеву площу, був двір священника з маленьким п'ятистінним теремком на ньому. Хоча жовтневий день і короткий, та все ж вечір ще не почався. Зате в невеличкому, затягнутому бичачим пузирем волоковому[72] віконці теремка вже світилося. За простим столом сидів при свічі літній, хворобливого вигляду чоловік у рясі й гусячим пером ретельно виводив на пергаментнім листі чорні дрібні буквиці.

"Предивні діла Твої, Господи, розумінню людському непідвладні. Одних золотом-сріблом караєш, довгим віком серед багатства принижуючи, інших муками страсотерпців милуєш, у смерті їх возвеличуєш. Того через полум'я проведеш неопаленим, а сьому, безгрішному, немовлям вік укоротиш. Відчуваю, що недовго вже мені по грішній землі ходити: нездужаю вельми. Судний день Твій для мене настає, Господи; відтак укотре прийми каяття моє щире в слабкодухості своїй, що не вистачило сили мені ще в Константинополі випити до дна чашу, Тобою вготовану..."

Перо раптом випало з його десниці; навіть рядок не закінчивши, чоловік підпер чоло рукою й замислився – надовго.

Авдій народився за тисячі верст звідси – в Константинополі. Батько був купцем, вихідцем з Русі, що колись осів у Царгороді, одружившись на гречанці. Старші брати і сестри Авдія помирали, ледь народившись; батьки вважали що то обом їм кара Божа за якісь гріхи, свої чи предків, тож щодня ходили до церкви й молились палко та щиро. Старі уже літами, Григорій з Євникією в молитвах своїх обіцяли Богові, що дитину, котра виживе, з радістю в душі віддадуть Христові у служіння. Авдій вижив і ще восьмилітнім з поваги до заслуг свого батька, котрий не скупився на пожертви й підношення Церкві, був прийнятий до школи при монастирі Христа Філантропена, у сімнадцять літ там же став послушником, ще через рік Промислом Божим, за велінням самого патріарха Іоанна Каматіра був узятий параклісіархом[73] до Агіа-Софії – на два роки раніше встановленого канонами церкви віку.

Батьки юного Авдія, в сльозах дякуючи Богові на таку милість, були на сьомому небі від щастя. А тим часом із заходу – із заходу! – а не зі сходу чи півночі, як зазвичай, до світлосяйної богохранимої Василії Рومهон, Царства ромеїв, нечутно скрадалося лихо...

Шість тисяч сімсот шостого року від створення світу[74] щойно обраний Папа Інокентій Третій оголосив про новий хрестовий похід у Святу землю проти невірних – четвертий за ліком. Йти суходолом до Палестини не хотілось нікому: довго й важко. Тому майбутні вожді походу, франкські графи, одразу ж звернулись до найвправніших у Європі мореплавців – венеціанців: "Збираємо в похід на Єрусалим стотисячне військо. Перевезете?" Купецька Венеція заломила несусвітню ціну в сто тисяч марок[75] і хрестоносці заледве сторгувалися на восьмидесяти семи тисячах. Дож* Венеції дев'яностоп'ятилітній сліпий Енріко Дандоло виставив ще дві умови: до складу Хрестового війська увійде кожен другий венеціанець; хрестоносці мають наперед сплатити двадцять п'ять тисяч марок для будівництва кораблів та у визначений час прибути суходолом до Венеції.

Очільники, заледве стяглися на двадцять три тисячі марок і передавши їх венеціанським послам, почали збирати військо. Збиралися три роки. Року шість тисяч сімсот десятого, дець після П'ятидесятниці[76], тридцять три тисячі хрестоносців прибули до Венеції. Місто виявилось затісним для такої прірви людей і коней, тому гостинні венеціанці перевезли Христове воїнство на довгий та вузький острів Святого Миколая[77], що знаходився за один льє[78] від берега. Там пастка й зачинилась.

Венеціанці почали вимагати від франків повної сплати за перевезення війська – вісімдесят три тисячі марок.

- Але ж нас прибуло не сто тисяч, а втричі менше! – обурились хрестоносці.

- Сеньйори, ви вчинили зле, – відповів їм старезний Дандоло, – коли замовили кораблів на сто тисяч воїнства. Ми своє діло зробили: покинувши торг, будували флот – ви його бачили. Тепер ваша черга: платіть обіцяне. Доки не сплатите, ніхто вас звідси на суходіл не перевезе. І корму вам не продамо!

Зрозумівши, в яку безвихідь вони потрапили, не раді вже, що й зв'язалися з тими торгашами, хрестоносці вишкребли всі свої запаси та навіть склавши золото до спільної казни, змогли передати венеціанцям лише частину – тридцять шість тисяч марок повисли на них боргом. Дож Дандоло зібрав Велику раду[79] і порадившись, мудреці Венеції вирішили: щоб хрестовий похід не зірвався, бо тоді свого срібла їм вже точно не побачити, нехай пілігрими[80] пообіцяють, що віддадуть борг із першої ж своєї воєнної здобичі. Хрестоносці, звісно, дуже тому зраділи, бо вже були готові на все, аби лишень їх перевезли на сушу. А час на місці не стояв і доки сторони торгувалися, літо минуло, почалася осінь.

- Сеньйори, скоро вже й зима, – дож Дандоло власною персоною прибув на острів, – тому відпливати до Святої землі вже пізно.

- Але ж у нас скінчилося срібло навіть на харчі... Що ж нам тепер діяти? – опечалились поводити хрестоносців.

Дандоло вже мав на те запитання готову відповідь:

- Тут неподалік є місто Зара[81]. Його жителі наші вороги й непогано було би, щоб ви помстилися їм за завдані нам образи. Здобич, що ви там дістанете, піде на сплату вашого боргу та й зиму перебудете: земля в них багата.

"Тоді всі вони спільно налаштувались до цього походу, підготували флот і вийшли в море. І кожен із вельможних людей мав свій неф для себе і своїх воїнів, і свій юісьє для коней, а в дожа Венеції було п'ятдесят галер, споряджених за власний рахунок. Галера, на котрій він плив, була вся червона, а над ним був розпростертий балдахін з червоної ж парчі... І всі - вельможі, клірики й миряни, малі й великі - раділи як ніколи, бо й флоту такого не бачили, і чути про таке не чули. А священники й клірики співали *Veni creator spiritus*[\[82\]](#) і всі до одного, великі й малі, плакали від напливу почуттів і великої радості... Це було найвеличніше видовище від початку створення світу, бо не менше ста пар срібних і мідних сурм сурмили під час відплиття, били барабани, дзвеніли кимвали, вигравали інші музики - ми бачили справжнє диво!"[\[83\]](#)

Часом в уяві людей мета виправдовує засоби її досягнення. Здавалося тоді хрестоносцям, що заради походу до Гроба Господнього можна і християнське місто пограбувати. Частина лицарів відмовилась брати участь у відвертому розбої та повернулась додому. І все ж Зара, побачивши таку силу кораблів, здався без бою. Та здобичі з невеликого міста взяли набагато менше, аніж гадали й з боргами так і не розрахувались, а проживши в Далмації цілу зиму, хрестоносці з венеціанцями проїли останнє срібло. Папа Інокентій, зачувши про грабунок християнського Зари, розлютився й відлучив хрестоносців з венеціанцями від церкви, попередивши, що тільки похід на Єрусалим дозволить їм спокутувати свій страшний гріх.

І мудрий дев'яностошестилітній дож Дандоло, зібравши раду, сказав хрестоносцям таке:

- Сеньйори, ні в нас, ні у вас немає срібла, щоб іти за море на схід. Але по дорозі до Святої землі є дуже багате Царство ромеїв. От якби знайти нам привід, щоб якимось розжитися там харчами, то ми би таки звершили похід.

- Але ж Святий Престол вже наклав на нас анафему за подібне! - вжахнувся хтось.

- Коли не дістанемось Єрусалима, то й гріхів не спокутуєм, - розважливо міркував уголос Дандоло, - а одним гріхом більше, одним менше... Чого не вдієш заради визволення Гроба Господнього! Свята справа!

Хитрий Дандоло мав стосовно ромеїв прихований від хрестоносців задум. Венеція давно суперничала з Константинополем, котрий, як вважали венеціанські купці, сильно обмежував їхні права на торгівлю в ромейській імперії. Та не лише бажання відновити втрачені за василевса Мануїла Комніна[\[84\]](#) привілеї рухало сліпим дожем Республіки Святого Марка. Колись давно, Дандоло, як посланника Венеції, з наказу того ж василевса осліпили товченим склом - невгамована пристрасть помсти жила в серці майже столітнього дожа: чи не вона так довго тримала його на світі?

Маркіз Боніфацій Монферратський, що був на чолі хрестоносців, подумавши, кивнув головою:

- Знаю я одного молодика, що може допомогти нам знайти такий привід...

Тим часом Василія Ромеон[\[85\]](#) жила собі звичним життям. Жоден нарід світу не

мав і десятої долі тих багатств, котрими володіли ромеї. "Дві третини усіх багатств Землі знаходяться в Константинополі, а решта розкидана по всьому світу" – гордо заявляли вони. Проте державна скарбниця їхньої імперії на той час була майже пустою: про колишню могутність Другого Риму, першої держави ойкумени[86], лишались тільки згадки. Золота і срібла василевсам не вистачало вже навіть на захист кордонів, у імперії майже не лишилось дромонів[87] зі страшним грецьким вогнем[88], а між династами[89] та родиною імператора точився розбрат і дивлячись на них кожен ромей дбав тепер лише про своє – все продавалось і купувалось, навіть гідність.

Василією Ромеон правив василевс Олексій Третій з роду Ангелів, що прийшов до влади сім років назад, скинувши з трону й осліпивши свого старшого брата Ісаака, про котрого казали, що той продавав посади, як городину на ринку. На лихо василевсові, син Ісаака, теж Олексій, зумів утекти із в'язниці та сховатися від неминучої смерті аж при дворі німецького імператора, родичем котрого був маркіз Монфератський. Там його і знайшли два послы хрестоносців, запропонувавши свої послуги:

- Ми готові за плату відновити справедливість та повернути трон василевса.
- Яку ж ви плату просите за це? – зрадів Олексій.
- Двісті тисяч марок срібла і харчі для Хрестового походу на цілий рік.
- Я згоден! – і на мить не замислюючись, вигукнув двадцятилітній юнак.

І замість того, щоб пливати на схід до Єрусалиму, на визволення Гробу Господнього чи на південь до Єгипту, аби вдарити в саме серце володінь Аюбідів[90], що володіли й Палестиною, хрестоносці звернули перед островом Крит на північ, в Пропонтиду[91], правда, знову без частини тих, котрі злякались таких намірів і відмовились від походу.

Коли у червні перед Константинополем раптом постав велетенський венеціанський флот, а посланцям василевса Олексія Третього, що прибули на кораблі поцікавитись метою прибуття чужоземного війська, чітко пояснили вимоги, в місті почався переполох. Славетного й непереможного колись флоту зі страшним грецьким вогнем у ромеїв уже не було: два десятки напівзотлілих дромонів неспроможні були навіть покинути гавань, не те, що боронити столицю. Автократор[92] після двох поразок під стінами міста й пожежі, що спалахнула всередині нього, злякався і прихопивши з собою всі коштовності, котрі ще лишалися в скарбниці, втік до західних провінцій імперії.

Осліпленого Ісаака звільнили з в'язниці та возвели на трон, зробивши сина Олексія співправителем. Тільки тепер зрозумів Олексій Четвертий в яку халепу втрапив, коли без торгу погодився на ціну послуги: в скарбниці імперії вже не було ні золота, ні срібла. Половину обіцяної хрестоносцям плати він, потрусивши як слід монастирі, ще сяк-так спромігся віддати, але решту взяти йому було ніде. Хитрі венеціанці, забравши собі майже все те срібло, як обіцяну плату, одразу ж отримали від походу зиск, а франки лишилися ні з чим і це страшенно дратувало палігримів. Гріб Господень все менше й менше цікавив Христове воїнство, що стояло під стінами багатющого Константинополя в очікуванні срібного чи й золотого дощу.

Навесні терпець ввірвався остаточно, хрестоносці почали відверто погрожувати

новоспеченому василевсові, той велів увести новий, "екстраординарний" податок і жителі Нового Риму збунтувались: ніхто не хотів розлучатися зі своїми статками. Хто ж із них думав, що християни, нехай і латиняни-католики, наважаться на святотатство? Повстанці вбили нового василевса-невдачу, батька повернули до в'язниці і коронували іншого, теж Олексія, вже П'ятого, – Дуку Мурчуфла. Але хоча й змінювались василевси, та лишалась пустою казна, купцям-ромеям хотілося ж не воювати з латинянами, а вигідно з ними торгувати. Зате хрестоносці з венеціанцями під стінами Міста міст, спостерігаючи за безладом, що коївся в столиці ромеїв та передчуваючи неймовірну поживу, геть забули про початкову мету свого походу і вже ділили ще живе, проте немічне та кволе тіло Східної Римської імперії.

Коли дев'ятого квітня шість тисяч сімсот дванадцятого року[93] розпочався приступ, утік і цей василевс; ромеї ж не стільки стіни міста боронили, скільки чубились між собою, обираючи нового імператора. Лише чотири дні минуло, а хрестоносці вже ввірвалися до чотирьохсоттисячного міста, стіни якого вважались неприступними вісім століть поспіль: якихось двадцять тисяч нападників напрочуд легко здолали захисників на фортечних мурах – немов хтось чари напустив на непереможних колись ромеїв, що раптом втратили будь-яку волю до спротиву.

Звісно, з того, що діялось за мурами Константинополя і слугувало передісторією лиха, Авдієві по суті не було відомо нічого – як і решті простих містян. Він жив у раю. Чи знав про це? Знав. Але ніколи не думав, що рай – рай! – скінченний.

... Милостивий вранішній час, коли перші промені сонця через арочні вікна під велетенським куполом Агіа-Софії починали наповнювати храм сяючим світлом, від котрого на стінах оживали викладені зі смальти[94] музи[95], Авдій любив чи не найбільше – здавалося йому, що був присутнім при щоденнім творенні світу з пітьми, з Нічого. Безшумно прочинялись головні ворота Святої Премудрості, хрестячись і вклоняючись в пояс, до храму, мов до земного раю, входили служки: придверники, парамонарії та параклісіархи й тихенько розходячись в усі кінці християнського колоса, починали запалювати сотні, тисячі свічок. Тихе човгання двох сотень людських ніг по лискучій молочно-білій підлозі з дорогого карарського мармуру, чиєсь тамоване покашлювання, дедалі більший розлив сонячного світла й відступ темряви по найдальших закутках, запах розтопленого воску й мерехтіння все більшої й більшої кількості запалених свічок наповнювали юну душу Авдія неземним блаженством. Розчулена, пом'якла, мов той віск, вона благоговійно припадала до ніг Богородиці, чий викладений зі смальти образ щодня з появою світла оживав на ввігнутій стіні апсиди вівтаря.

А коли на вбраний золотом, сріблом та слоновою кісткою амвон врочистою ходою піднімались дванадцять свічоносців, архідиякон, з ним дванадцять дияконів, – усі в сяючих золотом ризах, – і з тим починалась літургія й неперевершений у своїй досконалості двадцятип'ятиголосий хор підносив до неба хвалу Вседержителю, Авдієва душа разом із Херувимською піснею[96] здіймалась до Спасителя аж під велетенський купол Святої Премудрості, що завдяки богоугодному таланту

вірменського майстра Трдата^[97], незбагненим, здавалось, чином парив, невагомий, у сонячній світлі Божого дня. Ісус дивився з купола зосереджено й пильно, ніби зважував чого варта Авдієва душа: чи в змозі вона гідно витримати, коли що, випробування долі? Зір Авдія тоді туманився сльозою, а з губ готове було зірватися нечутне іншим прохання іспит той йому послати. То, можливо, Господь тоді й почув те його, ще невимовлене, в душі лише зароджене, піднесено щире прохання: "хліб наш насущний дай нам"?!

"Господь добре знає в чому справжня твоя потреба" – сказав йому якось пресвітер Феофілакт у школі при монастирі Христа Філантропена. Стільки часу минуло відтоді... Авдій давно й багато думав над цим. Хтозна, можливо, дійсно, саме у випробуванні була тоді найбільша потреба його душі й Господь те почув?

Він жив у раю, обмеженому стінами Святої Премудрості. Якось сподобився почути від самого єпископа Нектарія неабияку собі похвалу: "Запам'ятайте цього юнака, братіє. Не по роках начитаний та мудрий. Пророчу, що буде він колись возсідати в Синоді". Авдій тими словами був окрилений і Господа молив тоді лише про одне: аби вберіг його від гордині.

Ззовні ж був інший світ, але теж невимовно прекрасний – світ Царського міста, житла Всевишнього, Ока всесвіту, Пісні пісень і Дива дивного – Константинополя, Нового Риму. Хоч він і не був таким досконалим та довершеним, як храм Божий, але Авдій любив його безмежно і за весь свій короткий тоді ще вік лише двічі побував за стінами міста, одразу й остаточно розчарувавшись у буденності, а подекуди й неохочості доколишнього світу.

Тож, коли поширилась містом новина про появу під морськими стінами безлічі венеціанських кораблів, що привезли на собі військо латинян і сина скиненого з престолу сім років назад імператора Ісаака, він не надав тому великого значення, бо все те було десь в іншому, не його, світі – грішному й несправедливому, тому, що лежав ген за неприступними мурами Царського міста.

Те, що почалося потім, пізніше здавалось Авдієві страшним сном. Військо автократора Олексія Третього зазнало поразки прямо під рідними стінами, а за кілька днів ще однієї. Того ж дня в Константинополі почалась велика пожежа, що знищила кілька кварталів міста – від стіни Костянтина до самого Влахернського палацу василевса. Вранці після страшної пожежі на голови ромеїв звалилась іще одна звістка – василевс втік з Константинополя. Обурені вчинком автократора містяни, образившись на долю, відчинили ворота латинянам. Замість одного, нелюбого народом Ісаака, на трон увівся ще й син його Олексій – співправителем. Згорьовані, принижені поразкою ромеї, забувши про гордість, мусили збирати срібло, щоб сплатити латинянам за їхню "послугу".

І навіть це ще, можливо, якось стерпілось, якби не нахабна поведінка чужинців, що вештались гордим колись містом і вважаючи його своєю здобиччю, почали грабувати жителів. Почалися сутички, за тим повстання і ще одна пожежа. Дарма, що хрестоносці мусили таки покинути місто і стати табором на протилежному

боці Золотого Рогу[98] – попалений Константинополь вже нагадував руїну. Та далі було вже справжнє пекло.

Дука Мурчуфл, родич молодого василевса, звинувативши того у намірі зрадити ромеїв, за допомогою варангів[99] скинув Олексія Четвертого і всупереч великому невдоволенню народу сам став автократом, обіцяючи всім, що прожсене чужинців геть. Але сталась битва, під час якої до рук латинян потрапили не тільки імператорські інсигнії[100], але й ікона Богоматері. Від тої вісті земля розверзлась під ногами вірних...

Василія Ромеон непереможна доти, вважали ромеї, доки над її військом розпростертий Покров Богородиці. Адже ворогів перемагають сили небесні на чолі з Матір'ю Божою, а зовсім не василевси чи доместики схол[101]. Ту найшанованішу в імперії, надзвичайно багато прикрашену ікону завжди везли попереду війська, що виступало в похід чи поверталось із перемогою – саме її чудодійна сила долала ворогів Нового Риму. Через її втрату щеміло серце, опускались руки й від пекучого сорому не хотілося жити.

Подальші події переплутались в Авдієвій пам'яті в один якийсь клубок пекельних видінь грішної душі: новий приступ хрестоносців і третя велика, кількаденна пожежа, втеча з міста динатів та останнього василевса і натовпи ошалілих озброєних латинян, що дірвались нарешті до здобичі.

... Не в силах зрушити з місця, він стояв за колоною Григорія Чудотворця[102] неподалік імператорських[103] воріт Агіа Софії, й ховаючись у напівтемряві північної нави[104] базиліки, немигаючим поглядом із жахом дивився на неуявимо ним ще вранці святотатство, що його чинили в храмі Святої Премудрості поряд із самим омфалосом[105] Ойкумени десятки озброєних людей в кільчастій броні з мечами та списами в руках, а головне – в білих одягах з нашитими на них червоними хрестами!

Ці люди з хрестами не ховаючись, при світлі Божого дня нагло грабували Велику базиліку, стягуючи в одну купу все знайдене в ній, все, що вважали за цінність – перед солеєю вівтаря, поряд з амвоном, якраз під куполом, з котрого на них дивився сам Небесний Суддя Пантократор[106], росла величезна купа храмових коштовних святинь. На оздоблену алмазами й сапфірами дарохранильницю[107] безладною купою накидали безліч золотих та срібних, прикрашених рубінами потирів[108], поряд лежали попрані й зневажені велетенські панікадила зі своїми довжелезними срібними ланцюгами – їх зірвали прямо зі стелі Софії й засипали незліченною кількістю підсвічників, лампад, напрестольних, требних, настінних і нагрудних золотих хрестів, дискосів, архієрейських панагій, трикирій та жезлів, вінчалъних вінців і єлейниць, золотих купелей і водосвятних відер, блюд і євхаристійних чаш, вишитих золотом та сріблом ієрейських риз, епітрахілей та далматиків і ще безліч іншого дрібного, але коштовного начиння, що віками збиралося в Святій Премудрості. Зносили й недбало кидали на підлогу десятки ікон в коштовних шатах, Святе Письмо в золотих і срібних окладах – гора вище людського зросту ширилась на всі боки, а безбожні латиняни-грабіжники, серед котрих було немало католицького

кліру[109], все несли й несли нові святині – навіть кілька тих переляканих, розгублених кліриків Агіа Софії, що змушені були бачити це, відмовлялися вірити очам своїм – так багато коштовностей вмістила в себе Велика церква Василії Ромеон!

А ближче до входу, неподалік гори награбованого, в калюжі крові лежав посічений хрестоносцями архідиякон Гермоген, що осмілювався стати на заваді нечестивцям. Ідесь у глибині Святої Премудрості, лівіше вівтаря, вочевидь біля скарбниці Великої базиліки, лунали сповнені болю та відчаю крики скевофілака[110] Ісидора. Потьмарений баченням, розум Авдія відмовлявся вірити очам і ніяк не міг зрозуміти, чому так волає його преосвященство. Лише коли той заговорив, а до сяючої золотом гори люди з вишитими на грудях та спині червоними хрестами почали підносити важкі скрині, Авдій зрозумів, що латиняни тортурами змусили-таки скевофілака виказати останню таємницю: ці скрині – кілька десятків! – були по вінець наповнені золотом, сріблом і коштовним камінням.

Та хіба ж на тім усе скінчилося? Одвіку зберігались в Агіа Софії святині зі святинь: рештки хреста, на котрому був розіп'ятий Господь і два цвяхи, що ними пробиті були долоні Сина Божого, і накінецьник списа Лонгіна[111], і терновий вінець Христа, і навіть Плащаниця – посмертний саван, на котрому проступив відбиток лику й тіла Господа. Латиняни-богохульники знайшли їх, не злякавшись Божого гніву, взяли нечестивими руками і поправши всі правила поведінки зі святинями, винесли під купол, безсоромно поклавши перед очі Спасителя й Богородиці.

Суддя ж Небесний так само пильно, як і раніше, проте незворушно і, здавалося, байдуже, дивився на те, що коїлось прямо під ним, дивився й нічого не діяв: не спопелив своїм поглядом святотатців, не обвалив на них купол чи й саме небо, не розверз під ногами землю, навіть стіни Святої Софії лишилися непорушними... Чому?! Авдій, шепочучи молитви, прохав Господа про негайну небесну кару цим богохульникам, з острахом і великою надією все чекав Божого гніву, дочекався не міг, коли ж це раптом почув ослине ревище й побачив, як хрестоносці вводили до храму ослів та мулів, аби вантажити на них зібрані святині.

І вже ошалілі від безкарності люди в білому з червоними хрестами почали ламати дороге оздоблення вівтарної горожі, рушити амвон; задзвенівши, упав та розламався срібний ківорій золотого престолу – чи ж є на світі більша мука для душі християнина, ніж бачити таке пекельне видовище?! Авдій за малим не збожеволів; вигукнувши щось, повалився долілиць на підлогу з безтямним чи то плачем, чи сміхом й качався під колоною, доки хтось із кліриків силоміць не підняв його й не вивів надвір.

... Вони стояли поряд з обгорілим за останньої пожежі притвором Святої Премудрості. Латинянам до них і діла не було – знай вершили своє доконечне святотатство. Мрячив весняний дощик, рвучкий, з моря, холодний вітер пронизував до кісток і Авдій потроху приходив до тями.

– "... я бачив звірину, що виходила з моря, яка мала десять рогів та сім голів, а на

рогах її було десять вінців, а на головах її богозневажні імена" – шепотів він завчені колись напам'ять рядки [\[112\]](#).

– Воістину... Йди додому, юначе... – втішаючи, гладив його по спині старий клірик, сам розгублений без міри. – Знайдеш дім?

Авдій кивнув головою і поплентався до Августеону. Все тепер було йому байдуже, бо ніщо не могло перевершити того пекельного видовища, свідком котрого був ось недавно. Сором і каяття за свою нікчемну слабкодухість, боягузтво, що не дали сили мужньо прийняти мученицьку смерть у храмі, не тільки пекли душу, а й у самозневазі хилили донизу юну голову.

Навкруги ж було суцільне згарище: зліва чорніли закіпчені трибуни іподрому й латиняни трудилися навіть там, стягуючи з Кафізми [\[113\]](#) велетенську четвірку мідних коней роботи самого Ліциппа та здираючи з колони Костянтина позолочену бронзову обшивку; чорні руїни були й на місці палацу Антіоха та згорілої церкви Святої Євфимії. Вщент вигоріла вся Аргіропратея [\[114\]](#) – по обидва боки Меси [\[115\]](#); але й там копошилися загарбники, з простого воїнства, вишукуючи серед головешок і попелу покинуті власниками-погорільцями скарби.

Поглинутий горем, Авдій ішов собі, мало що помічаючи навколо, і вже звернувши на форумі Костянтина вліво, вниз до Кайнополіса [\[116\]](#), де знаходилася їхня вілла, і де вже траплялися вцілілі будинки, бо тут пожежа втратила силу, наткнувся на кількох хрестоносців, що тягли кудись, вгору по вулиці, юну ромейку, котра верещала та як могла від них відбивалася. Батьки дівчини в розпачі хапали насильників за руки й одяг, молячи відпустити доньку, але на них ніхто не зважав. Зате Авдій, що ненавмисно перепинив їм дорогу, розлютив одного з латинян: розмахнувшись, він щосили зацідив юнакові в щелепу – той полетівши сторчка, вдарився головою об колону портика [\[117\]](#) і втратив свідомість.

Отямився від того, що хтось лизав йому обличчя. Відкрив очі й побачив пса, що, певно, був дуже голодним, бо злизував зі щоки Авдія свіжу кров. Злякавшись, він закричав і пес відскочив. Голова розколювалася від болю, світ перед очима йшов обертом, а нудота підступала до горла. Оксамитова скуфія, пом'якшивши собою удар, врятувала Авдієві життя. Він якось спромігся сісти. Навкруги вже була темінь, але напівживий Константинополь не спав: лунали чужинські пісні, горіли якісь вогні, десь розпачливо кликали на допомогу.

Насилу підвівшись, похитуючись та затинаючись, немов п'яний, почав роздивлятися навколо; через ніч та наслідки пожежі довго не міг збагнути де знаходиться і вже зібрався був іти кудись, як нічний вітерець доніс ледь чутний запах моря і плескіт хвиль. Там, куди він хотів рушати, була відкрита в бік міста гавань Юліана: він мало не подався в напрямку, протилежному від рідного дому.

Ще трохи постоявши, та впевнившись, куди йому насправді потрібно йти, спираючись на все, що траплялось під руку, повільно рушив Параталассією [\[118\]](#). Що більше віддалявся він від злочасного місця, де зазнав поранення, тим неушкодженішими виглядали маєтки, садиби та вілли – сюди, вочевидь, хрестоносна

сарана ще не дісталась, надто великим виявилось чотирьохсоттисячне Місто міст для двадцяти тисяч грабіжників. У прочиненому вікні одного дому світилось; там хтось із божевільними нотками в голосі волав, немов з амвона, пророцтво Ісайї:

- Ось Господь нищить землю й спустошить її, й обертає поверхню її, а мешканців її розпорошує! Й осквернилась земля під своїми мешканцями, бо переступили закони, постанову порушили, зламали вони заповіта одвічного!.. Зруйноване місто спустошене, всі дома позамикані, щоб не ввійти...

Іншим разом Авдій сприйняв би проголошення загальновідомого пророцтва, як голос Божий, та на межі притомності пам'ять тільки закарбувала його, аби по тому піднімати час від часу зі своїх глибин і мучити жахами пережитого. Коли ж таки він дістався нарешті батьківської вілли – ледь живий від рани, зі спустошеною душею, то сили вистачило тільки на те, аби якось постукати в двері. За тим сповз на підлогу портика перед входом і знепритомнів.

Тридцять п'ять літ минуло від того дня; стільки мислено-перемислено було Авдієм... Чому так легко впав тоді богохранимий Константинополь – Око всесвіту, Царське місто ойкумени? За які гріхи так нещадно покараний, коли мудрість і праведність його ніким оспорені не були?

"Як спав ти з небес, о, ясная зоре, сину зірниці досвітньої, об землю розбившись, колишній погромнику людей!"[\[119\]](#)

Простому смертному неспроможно не тільки відати, а й хоча би досягнути Боже Провидіння, скільки б не вмістив твій розум мудрості людської – Платона й Сенеки, Аристотеля й Плотина, Святого Августина й Іоанна Златоуста, Григорія Ниського й Максима Сповідника, Оригена й Іоанна Дамаскіна – що вся мудрість твоя вкупі зо всіма мудрецами супроти Істини, коли істинною Премудрістю є сам Господь?

Одного разу, ще в школі, довелося Авдієві чути давню язичницьку легенду. Жив колись у Фівах еллінський[\[120\]](#) цар Пенфей, що вклонявся богові сонця Аполону. Тим часом почав ширитись Фівами культ бога Діоніса: п'яниці, розпусника й веселуна. Пенфей всіма силами боровся проти визнання фіванцями цього похабника. Та якось Діоніс заявився до царя сам. "Ти, царю, мене не сприймаєш, навіть зневажаєш. А, між тим, я вже тут. Тому пропоную тобі угоду: вивчи і станцюй один маленький, найпростіший танок на мою честь та й розійдемося миром. Бо інакше, боюся, доведеться тобі танцювати великий танець."

"Гоніть його звідси!" – велів охороні цар і Діоніса виштовхали геть. А наступної ночі послідовники нового бога зібрались у лісі біля палацу, аби знову вчинити п'яну оргію. Серед них уже були і дружина, і мати царя – настільки подобався всім новий бог.

Пенфей, нічого про те не знаючи, обурено подався в гай, аби припинити неподобство. Мати ж царя, п'яна до нестями, побачивши в кущах якусь постать, вирішила, що то лев, схопила списа і метнувши, вбила рідного сина. За тим відрізала Пенфееві голову й нахромивши на списа, носила вулицями Фів, пританцьовуючи та волаючи: "Ось, дивіться, я вбила лева!" І вийшло так, що правим став Діоніс, а не Пенфей – довелося цареві не по власній уже волі танцювати великий танок...

А старий купець Григорій, батько Авдіїв, через кілька днів після їхньої втечі з Константинополя сказав синові з гіркотою: "Кого Господь покарати хоче, того наперед розуму лишає... Не схотіли ромеї сплатити по півтора іперпіри[\[121\]](#) з душі – усе до нитки віддали. Не те, що в стократ – в тисячі разів більше!"

Тихенько скрипнули в п'ятнику двері, в темних сінях хтось зашкрібся, намагаючи повернути ручку й Авдій безпомилково визначив: Кирик, дяк його. Старий, миршавий, з ріденьким сивим волоссячком, паламар був з тих людей, що й мухи не зобидить. Увійшовши до світлички, перехрестився на покуть з іконою й не вітаючись, бо ще вранці бачились з Авдієм, схвильовано зашамкав беззубим ротом:

– Гріхи наші тяжкі! Люду шкрізь повно: мовлять по вуличях, що бежбошні татарове Чернігів шпалили, пожа Дешною на наш ідуть. Гошподи, помилуй! Гошподи помилуй!

Авдій похолов. "Боже, ти чув усе... – перехрестився. – Кожним помислом моїм відаєш. Щойно покаюся, а ти, Всемиловитий, знаючи потребу душі моєї, тут же й спокуту їй подаєш. Ще й годину мені даруєш, аби душу підготував... Дякую Тобі за милість, що являєш мені вдень і вночі, негідному й многогрішному рабу Твоєму, Господи!"

– Усе в руках Божих, Кирику, все... Молитися будемо про спасіння душ наших.

Дячок почав іще щось йому говорити, але Авдій уже того не чув. Сидів, втупившись поглядом у язичок свічі, що двоївся перед його зосередженим зором, наче в тім вогнику намагався прочитати відповідь на німе своє питання: "А що, втік тоді? – й навіть головою скрушно похитав: – Від кого втекти хотів?"

Кирик ще пом'явся трохи біля порога, а потім, наче схаменувшись, зиркнув у віконце, котре саме торкнулись промені призахідного сонця, поспіхом вийшов надвір і поклавши на ліве плече довгий кленовий семантрон[\[122\]](#), заходився скликати парафіян до вечірні.

Як ото воно поміж людей чутки ширяться?! Варто було Любодарові в боярськім теремі ополудні, за зачиненими дверима, рота розкрити, а не минуло й тієї години, що добрій господині вистачає зазвичай, аби на хліб тісто замісити, як новину ту вже знали в найдальшій кутку посаду. Потривожений лихою звісткою про страшних, таємничих татар, Хоробор ускрізь, то тут, то там збирався купками, сплескував у долоні, пускав жіночу сльозу, жахався, відчаювався і завмирав у безвиході. Людська думка, марно шукаючи виходу чи порятунку, билась у скронях кожного поодиноці й усіх гуртом та все було марно.

Втекти? А куди втечеш супроти зими?! І хто знає, чи не втрапиш десь поза рідними стінами прямо в зуби тим хижим татарам... Городські стіни видавались яким-не-яким, а все ж захистом: хай і непевним, зате одним-єдиним. Та й куди подасися ти від роду свого? Поза стінами Хоробора ти вже ізгой; за живот твій ніхто й ламаної різаної[\[123\]](#) не дасть, а з родом... з родом своїм і смерть не така вже страшна – бо вкупі.

Згадувались минулі літа: як половці, налетівши колись під час жнив, багатьох побрали в полон і як не так давно галицький князь (де той Галич, а де ми?) піддав

город вогню – ледь не половина його згоріла, посад так взагалі весь за димом пішов. А нічого ж, оговтались, пережили якось обидва лиха, звели нові житла, тереми, навіть церкву нову поставили й ніщо, окрім закіпченої, підгорілої зі сходу стіни не нагадує про те нещастя, тільки пам'ять людська не може змиритися з утратами рідних. На що іще сподіватись Дажбожим онукам-сіверянам окрім Долі, що може, змилостивиться саме над тобою та й залишить потоптати тут ще трохи рясту по весні?

Гончар Буслай зажив у Хороборі слави любомудра і жартуна. І зовсім не тому, що мав у себе заморську дивовижу – книгу, бо кому яке діло, що там у кого в скрині лежить? Любомудром родовичі вважали Буслая тому, що той добре грамоту знав, а ще всяку годину про щось та й думав, голову собі ламав над такими дурницями, котрими звичайний муж за все своє життя жодного разу не переймався. Воно, звісно, як просидиш цілий день над гончарним кругом, як покрутяться в тебе перед очима горшки, гладишечки[124] й макітри, то не дивно, що під вечір голова обертом піде, "замакітриться", як самі ж гончарі й полюбляють ректи.

– Світ наш Богом вельми мудро влаштований. Ти ось помисли, чоловіче добрий, – десь на торговищі починав Буслай розмову з покупцем, котрому подобався товар гончара, – пощо повітря не кінчається? Дихаємо, дихаємо усі, а воно не кінчається! Ну ж бо, пірни під воду – довго там не посидиш, задихнешся, як повітря скінчиться. А тут – не кінчається. От загадка, еге?!

Покупець тільки кректав, хекав, головою крутив і вражений розмислом Буслая вже й не торгувався – брав уподобаний товар та скоріш відходив. "Ох і голова! – довго ще потому вертався чоловік думкою до почутого від гончара. – А й правда: як же ж воно так виходить?! Любомудр, одним словом..." І так, траплялося, мучить починала чергова ота Буслаєва заковика, що не витримував покупець і стрівши наступного разу гончара, вимагав:

– Та скажи ти мені, не муч уже: пощо ж повітря не кінчається?

– А-а-а.., – радів тоді Буслай, – зачепило!

Споважнівши, манив сердегу до себе пальцем і шепотів у вухо:

– Я таке собі намислив... Є на небі міхи; ними Стрибог повітря сюди наддає і ото вітри тоді дують. Втямив?

– Стрибог? – озирався навкруги городянин: чи немає, бува, поряд отця Овдія, бо ще накладе на обох послух земні поклони в церкві бити за згадку про старих богів...

– Чим ти слухаєш? – вдавано сердився тоді Буслай, зрозумівши, що не те ляпнув. – Речу: старий Бог, Бог-отець! У-у-у, язи-ичник... – ховав у бороді хитру посмішку гончар.

Думку Буслая повсякчас живила книга "Шестоднев"[125], за котру віддав на торговищі в Чернігові цілих сім гривень срібла, через що жона його Липка місяць не просихала від сліз. Та Буслай був справжнім хитрецем[126] у гончарній ділі, тож родина його ніколи не бідувала; вмів такий посуд сотворити, що іншим гончарам і не снилось. У них і торгу справжнього не було, поки Буслай посуд свій геть чисто весь не розпродасть, а його він на воза накладав у маховий сажень[127] заввишки!

Скільки себе пам'ятав гончар, стільки й цікавило його все на світі: і чому птах

літає, а риба лише у воді живе, і чому вогонь без повітря димом стає – та хіба ж тільки таке?! Про все на світі хотілось йому знати. Десь ходять іще по землі волхви-чародії, котрі від старих богів мають відання про таїну світу, тільки вони ні з ким тим віданням не ділились ніколи й не поділяться. А літ може й сім назад піп їхній Овдій, що навчав Буслая грамоті ще в отроцтві, узяв якось та й повідав гончареві після недільної проповіді про книги, в котрих усе те записано і таїни з того ніхто не робить, а навпаки ширяться світом ті книги й кожен, хто книгу якусь писав, мріє про одне лиш – аби якомога більше людей її прочитало.

Тож коли натрапив у далекім Чернігові на "Шестоднев", довго очам своїм повірити не міг, ухопив, до грудей притис і не торгуючись, виклав срібла, скільки просили. Йому й раніше доводилось книгу в руках тримати й не один раз навіть: читав у отця Овдія Старий і Новий Завіт. Диво дивнеє ці книги. Хтось, хтозна-де й хтозна-коли посадив рядками буквиці на пергамент і живуть вони відтоді, устократ переживши свого сіяча; дотепер світом ходять, несучи в собі чужу думку. Ану ж бо, повідай комусь на Гульбищі [\[128\]](#) новину! До дитинця птахом долетить, та тільки ж чи визнає її той, хто перший і повідав? А в книзі, бач, слово в слово все збережеться – хоч і через (помислити навіть страшно...) тисячу літ!

Ох і хвалив же купець "Шестоднев"!

– Тут про світ увесь, – піднявши перста, поважно рік Буслаєві, – яким Господь його сотворив. Мудрість Божа, мов те джерело, – невичерпна.

Буслай не втерпів, ще на торговищі, на своєму возі сидючи, розгорнув книгу. Із завмиранням серця узявся буквиці розбирати, в словеса поволі складати.

"Хто хоче повідати про склад світу, для того пристойним початком буде наперед сказати про те, як влаштовані видимі речі..."

Читав, забувши про все на світі: нічого не чув і не бачив навколо. Водив по рядках перстом, ворухив губами, розмислом намагався сягнути хоча б до коліна тому велетові, що мудрість свою в "Шестодневі" посіяв. Важко давалося слово: незвичне, часом і незрозуміле, та від того ще й привабливіше. Бо що то за мудрість, коли всякому розуму доступна?

Читати труд важкий. І по десять разів, уже в Хороборі, вертався назад, аби рядок за рядком осягнути начертаний буквицями чужий розмисел. Прів до поту, до різи в очах, щоб потім ще й серед ночі прокинувшись, ворочати в голові думки, прилаштовуючи пізнане нове до засвоєного старого.

А одного дня дійшов Буслай до того місця, де писано було про початок творення світу...

"Те, що почалось, колись і закінчиться, а те, що закінчиться, мало й початок. Відчуття наше з першого погляду не може помітити в колі початку, та все ж ти не думай, що воно безначальне. Хто з осердя проводив коло, той без сумніву звідкись його починав."

Чи Буслаєві, котрий з самого отроцтва свого ледь не щоденно вертів гончарний круг, та того й не знати?! Де початок глека, що він їх переробив тисячі? Якраз в

осередку круга, куди гончар кидає кавалок м'ятої глини. Не з краю починається макітра чи горщик, а з самісінької середини: вдавить хитрець в кавалок змочені водою персти обидвох рук і на очах присутнього постане згодом крутобокий, на добру жону схожий, глек.

Так вразила Буслая подібність гончарного труда до того, як в "Шестодневі" описано початок творення Господом світу, що відтоді й на саме ремесло своє вже іншими очима дивився, а з розмислом вставав і лягав. Та й яка у тім дивина, коли нема на світі іншого такого промислу, щоб схиляв би до мислі так, як гончарство. Гнаний ногою, обертається круг, під мокрими пальцями оживає глина – здійсмається вгору чи шириться в боки; руки пестять м'яке, діткливе тіло щойнонародженої посудини і схиливши набік голову, милується витвором власним гончар. Збоку хтось погляне – весь він у своїй роботі: один невірний порух зведе її нанівець, та вмілі руки завчено чинять належне, а що невидима нікому гончарева думка весь день вільно ширяє соколом в небі, так нащо те чужому знати?!

Тільки ж разом з появою "Шестоднева" вже не до вільного сокола була подібна Буслаєва думка, а до дятла-трударя, що цілоденно довбе твердого дуба. Комуś таке було б за кару, а Буслаєві воно благостинями[\[129\]](#) лягало на душу, тішило її вдалим розмислом, що відкривав очі на дива світу.

Що в мудрості більше важить: як запитати, чи як відповісти? Не подумавши, зрече котрийсь людин, що, звісно, мудрець той, хто відповідь на все має. А спитай мудреця самого? Почуєш: "Відповісти можна що завгодно. Спитай у мене, і я тобі сьогодні так одповім, а завтра вже по-іншому. Бо те, що вчора вірним було, сьогодні таким і не є. Зате запитати можна так, що й відповіді не треба. Розум людський більше запитання живлять, аніж відповіді."

Та й вірно. Що чужа відповідь? То так, як би тобі, немов тому беззубому дітиську, хтось хліб розжував і в рот поклав. А от спитати – то ніби в зруб вежі вінець покласти, потім ще один і ще, піднімаючись все вище та вище й обшир маючи перед очима все більший, аж доки від того виднокола тобі дух не заб'є.

Та навіть самого себе спитати і самому собі відповідь дати... Бо себе, питаючи, дурити не станеш і відповідь собі теж чесну даси. А як таке в себе запитаєш, що й розуму не вистачить одразу відповісти, то те лише загострить його, довгим розмислом загартує і сягне він тоді стрілою твоєї думки вище орлиного лету.

Буслай саме з синами біля горна порався: збирались виймати випалений посуд, коли у двір, мов та віхола, влетіла Мила, сестра його жони Липки, челядка боярина Жирослава, і угледівши ту, потягла в житло:

– Ось я тобі зараз таке повідаю! – ще й гончара нетерпляче рукою поманила, мовляв: "Іди ж бо й ти, хутчій!"

Надміру схвилюваний голос Мили той ще в сінях почув:

– Ось я таке скажу, таке скажу! – сорокою скрекотала своячка. – Татари Чернігів спалили й сюди йдуть!

Липка побіліла, мов та крейда, стояла онімівши, зате Мила не змовкала ні на мить.

- У тих татар залізні ноги, а самі такі великі, що кожен на трьох конях сидить! Для прокорму кров із коней п'ють, а як полон візьмуть, то весь живцем з'їдять! Сюди йдуть!

- І де ж ти таке почула? - хмикнув Буслай.

- Думаєш, я брешу? Думаєш, брешу?! - гончарева недовіра тільки розпалила челядку: - Он коло корчемниці мужі рекли, що тії татари за кам'яними горами жили, в пустелі якійсь, а в боярина прочанин сидить, так тих татарів сам зрів, а про Чернігів сотник Любодар Жирославові при мені повідав, а...

Буслай махнув рукою і вийшов. Не любив своячку - торохтить, мов жменя гороху в туязі[130].

Татари... Наче крім них мало на світі лиха: як не пошесть на людей, так пружіє[131] на їхні ниви, як не голод, так пожежа, як не половці, так чужі князі - й усе на простолюді окошується. Тільки зіпнеться котрийсь ремісник чи й смерд на ноги, ледь-ледь в колодочки виб'ється, як на тобі - нападєть на його голову. Ех, житіє...

Рекли старі люде, що колись, коли ще Русь була, в родах не було ні бідних, ні багатих. Усе порівну. То пощо ж не жилося? Яка причина поділила світ на бояр і смердів? Багатий в гордині вознісся, а душу в гнесь[132] зронив; убогий йому позаздрив та й до татьби вдався - душу навіки згубив. Чистий душею тільки той, хто хоч і в достатку живе, проте надміру його не має. Жили би так русичі[133], то й горя не знали б. Не хочуть. Чи не через те Бог на руські землі нападєть шле, аби спрямувати русичів куди треба? Як ото ратай на молодих супрягів[134]: - Цоб! Цобе! Цоб! Цобе!

Тепер ще й татари. Ті, що колись у степу руське військо мало не до ноги винищили, навесні ось Переяславську землю розорили. А де ж князі з дружинами своїми хваленими? У Чернігові полягли? То хто тепер на рать підніме сіверян, хто на чолі стане? Нема кому те вчинити... Та й запізно вже. Ти бач, татари сії не те, що половці - замість з хвоста почати, спершу голову відкусили. Все котора княжа. Досиділись русичі, мов жабенята перед вужем. Переяславську землю понищили - ніхто й не схаменувся. Чи так боявся чернігівський князь татар тих? А простолюду що діяти? Куди йому тепер поткнутись?

Хто відповість? В якій книзі те прочитаєш? І виходить тоді, Буслаю, що перед лицем зла мудрість твоя безсила, так?

Наступного дня, перед обідньою порою на плесі Ятриці[135], біля посаду, саме собою зродилося віче. Посадські прикотили чотири підводи, поставили впритул - вийшов стіл. Не слухали нікого: ні нарочитих мужів, що з купців, ні ліпших - з городських старотців. Заправляли горласті. Віче кликало княжого посадника, та сли повернулися ні з чим: боярські челядники відповіли, що Жирослав удосвіта ще подався через Лугові ворота на соколіні лови й досі не повернувся.

Звістка та розбурхала віче далі нікуди. Розгубленість умить переросла в безсилу лють і вже знайшлися такі, що волали: "В татя місто[136] боярина!! " Аж раптом угледів хтось, як з Полуденних воріт виїхало зо два десятки комонних ратників із сотником на чолі та й рушили посадом до мосту через Ятрицю. Здогад, що то вже й княжа залога покидає Хоробор, зопалу кинутий кимось у натовп, миттєво підхопили

десятки, а то й сотні: віче заревіло й притьмом кинулось уздовж річки навперейми воям.

- Дай дорогу! - рикнув перед мостом Любодар і двох уперішив нагаєм так, що й одежина тріснула, мов під ножем, а самі биті, не втримавшись на ногах, впали на коліна.

- Втікаєте, вражі діти!! - над головами піднявся раптом перший кий -провісник скорої розправи.

- На поталу кидаєте! - у відчаї верескнув хтось високим голосом.

- Мовчіть, дурні! Чернь! - Любодар аж на стременах звівся: - Дозори висилаю!

- Брешеш! - закричали з натовпу. - Половина вас уже за Десною; добро підводами везли! Увесь город видів!

- По кряжі для пороків поїхали! - сотник намагався перекричати натовп. - Боронитися будемо!

Юрма шаленіла; задні за своїми ж криками Любодарових слів не чули, відтак напірали, розлючені, на передніх, аби лиш дістатись винуватців своєї безвиході.

- Втікаєте!! - знову завів хтось, уже зовсім близько.

- Жона моя з дітьми в городі! - уже ревів, зриваючи голос сотник. - Хто переполох сіятиме, сам голову зітну!

Губився в думках, як заспокоїти люд, аж доки не осяяло:

- Дайте мені на віче слово сказати!!

З лементом, а подекуди й бійками, зборище почало поволі розвертатись і посунуло назад, до возів. Любодар, опинившись зі своїми дозорцями біля них, коня не покинув, лише на стременах звівся, аби ліпше його бачили й чули.

- Підмоги нам чекати нізвідки. Уся надія на самих себе... - віче втихомирювалось і скоро залягла майже мертва тиша: шість чи сім сотень городян уже мовчки слухали сотника.

-... Від долі не сховаєшся ні в лузі, ні в лісі, ні за стінами. - Любодар уже знав, що ректиме людям. - А коли город Хоробрем зветься, та й ви усі - хороборці, то не личить нам навіть мислити про покору чи втечу. Стіни в нас міцні, люду доста - вистоїмо! Тож сотників[137] ваших збираю зараз же в дитинці: буде в мене з ними рада і кожній сотні дам свій загад! Рів маємо поглибити, з-за Десни навести кряжі для пороків, обидва мости витягнути на берег, всі шляхи до города суцільним заступом[138] перекрити, ковалям "часнику"[139] наробити, кому потреба буде - горбуші[140] в совні[141] перекувати, коло стін вовчих[142] ям нарити, в городі ще два колодязі викопати, сіном для скота запастись і харчем для себе. І коли небайдужа вам власна доля, роботи сьогодні ж почнемо; тож беріть заступи - будемо рів копати, косим острогом кріпити! Аще ж почую, що хтось переполох чинить - прямо на місці на горло скараю!

Що здатне заспокоїти розгублених людей, котрі не придумують до якої думки їм пристати? Чийсь упевнений голос, загад на велику роботу, а ще чужа тверда рука. Вгамувалось зборище. Хоч трохи та й прояснився туман в головах і перші промені надії зблиснули крізь марево безвиході.

- Дозорці, - Любодар уже окинув оком своїх, - годі вже мишей топтать: роз'їжджайтесь! І пильнуйте мені там!

А сам, зібравши навколо себе городських та посадських сотників, рушив з ними за стіну, до дитинця.

День видався погожим, ясним, хоча й дещо вітряним, а все одно теплим для такої осінньої пори. На Ужеті від латаття вже й сліду не лишилось, під першими нічними заморозками пожухла, побуріла лепеха над водою, то тут, то там на ще зеленім килимі отави стриміли поодинокі стебла кінського щавлю з темно-рудими волотями оцвітини - луг починав потроху засинати. Збрижена грайливим вітерцем вода серед його простору була глибокого синього кольору, а там, де річечка ще тільки виривалась із затишку соснового бору, вона вилискувала темно-зеленою гладдю, по якій ніби золотом хтось сипонув: то поросле березами узлісся під Стрибожим[143] подихом втрачало своє жовто-гаряче осіннє вбрання.

Шестеро комонних, кожен з ловчим соколом на шуйці[144], тримаючись між собою відстані в десяток-другий сажнів, неспішно рухались лугом на схід. Було вже по полудні, коли стає найтепліше, і хоча сонце над бором починало котитись донизу, та все ж промені його ще ніжили шкіру останнім лагідним теплом - тим осіннім, ненав'язливим, котре ніколи не набридає, а ще коли про не таку вже й далеку зиму помислити...

Боярин Жирослав зі своїм молодшим сином Михайлом та чотирма власними сокільниками відводив душу на ловах, як робив те мало не щодня протягом кожної осені від самих жнив і до зимових снігів. Дарма, що ще вчора звістка сотника про татар вибила боярина зі звичної колії: вранці перемогла давня пристрасть - хтозна, подумав, чи будуть ще коли в його житті соколинні лови? І на все махнувши рукою, таки поїхав. Соколинні лови були для волостелина Хоробору тією життєвою відрадою, що чи не єдина прикрашала його "животіння" в придеснянській глушині чернігівського князівства. Моровські бояре, під самим носом у чернігівського князя сидячи, на таке нахабство нізащо не осмілились би, бо сокільництво - забава князя, іншим до неї зась! Для боярства он яструби є, пси ловчі.

Та тут, на східній околиці князівства, куди Михайло Всеволодич один лише раз і заглянув, та й то після руїни, вчиненої Данилом з Галича, можна було дозволити собі й соколів. Правда, коли з'явився тут сотник Любодар, Жирослав Мироніжич аж ростом поменшав: а що, як донесе князеві про боярське самовілля? Та минулося - Любодар нічим, окрім ратного діла не переймався і до забави волостелина був байдужим.

Сокіл птах не простий. Гордий, а ще ж і розумний, або й хитрий... Собачої відданості господарю своєму в ньому й близько не знайдеш. Сокола не змусиш служити собі, з ним лише подружитись можна, на рівних. Свого часу Жирослав Мироніжич у кожному городищі своєї волості, навіть у весях багатьох, завів собі помитників[145], звільнивши від всякого оброку, окрім свого уставу: до Трійці принести на боярську сокільню не менше чотирьох птахів. Відтоді в соколах нестачі не мав.

Почалося все з княжих соколиних ловів ще в Чернігові: був якось присутнім на них

і вразило Жирослава те видовище. А вже в Хороборі половець Кучук, що прийняв Христову віру та й прибився до боярина, спокусив Жирослава тією забавкою, ставши його старшим сокільничим. Він боярина й усіляким премудростям сокільництва навчив. І так це діло захопило волостелина, що навіть, якби й хотів, то вже не мав би сили покинути його.

Ще нічого, як принесе тобі помитник пухнастого гніздюка[146] і ти його вигодуєш із власних рук, доки на крило не стане – він тебе за родителя свого вважатиме, з ним трохи легше буде. А коли перелітного[147] молодика, то почнеться тихе, непомітне зовні змагання двох воль: людини й птаха – хто кого? Дасть сокільник слабину й виросте сокіл норовистим, вередливим. Перебере ловець міру – за першої ж нагоди втече птах назавжди. Сокола не те, що карати не можна, а й навіть висловлювати вголос незадоволення його непослухом – образиться горда птиця.

Так захопило боярина сокільництво, що кожного дня з улюбленими птахами був. Аби з молодика виховати ловчого птаха, потрібно п'ятнадцять седмиць, не менше. Зате й ціна такому птахові, як кільком коням. Половець-сокільник возив їх на торг і до Новгороду, й до Путивля та Глухова, у Гомій[148], Переяслав, навіть Києва дістався. Добру взвись[149] мав щоосені Жирослав Мироніжич зі свого сокільництва.

– Лебеді! – гукнув раптом Кучук і покинувши повід, вільною рукою вказав на небо.

З полуночної сторони, від Десни, не так вже й високо, летів лебединий ключ, голів двадцять. Жирослав миттю стягнув з голови рарога[150] розшитий золотою ниткою шкіряний клубочок[151] і заохотив пернатого ловця коротким кличем:

– Ка-а! – "Дивись, здобич!".

А далі помахом шуйці послав сокола в небо:

– Гич!!

Тонко дзенькнувши срібними бубонцями[152], птах зірвався з руки й часто махаючи гострими крилами, пішов низом та піймавши зустрічний порив вітру, тут же здійнявся в небо – все вище й вище, доки не став маленькою темною цяткою в бездонній холодній синяві осені. Лебеді, загледівши свого одвічного, страшного ворога, захвилювались, вожак подав клич: "Бережись!" і ключ враз поламав стрій.

А згори вже летіла сіра стріла: рарог намітив собі жертву; певно, що й лебідь той зрозумів – саме він під прицілом, тож вильнув туди-сюди, збив напрям свого польоту, опустивши одне крило донизу, іншим прикрився від прямого удару з неба, та марно... Ще на підльоті рарог змінив напрям, – немов сухий лист під поривом вітру ковзнув убік і вже з розвороту пішов по дузі: не зверху зробив ставку[153], а промайнувши між двома сусідами обраної жертви, блискавицею вдарив збоку і кігті задніх пальців обидвох його лап, немов ножами пропоровши спину лебеда, глибоко увійшли в тіло, зімкнувшись на плечах зі смертельним хватом передніх.

Зчеплені між собою в химерний, біло-сірий клубок, рарог і лебідь, перекидаючись у повітрі, повільно падали на землю, а згори на розгублену лебедину зграю вже сипались інші соколи: навіть ловці на лузі чули глухі удари, коли хижі кігті з розгону впивались у живу пташину плоть. Жирослав, забувши про все на світі, очей не міг відвести від

звитяги своїх пернатих улюбленців. Хто в житті своєму жодного разу не бачив ставки сокола, той і не жив, і краси не бачив, не пізнав! Стрімкий політ рарога, хитрість, з котрою він так просто обдурих свою жертву і майстерність та швидкість, з якою був нанесений смертельний удар, як завжди викликали в душі боярина непідробний захват.

- Хать! Хать! - гукав Жирослав до рарога, що вже разом із лебедем упав на землю за кількадесят сажнів від лісу, і підганяв чимдуж коня, щоб швидше дістатись птаха. Знайшов обох за кущем верболозу: сокіл вже обскуб на лебединих грудях пір'я і діставшись вола^[154], почав тягнути нутроші.

- Хать! - нагадав Жирослав птахові про те, хто все-таки господар і давши рарогу заготовлений шмат м'яса, як плату за роботу, обережно вивільнив тіло забитої здобичі.

...Непросто підкорити волю сокола, що вже став на крило. Забувши про боярство, Жирослав ішов з молодим птахом у ніч. Тримаючи голодного сокола на короткій прив'язі - довжику, на шуйці, вдягненій в рукавицю з товстої шкіри, всю ніч не давав птахові заснути, а на ранок пригощав з неї м'ясом - аби лиш зламати його волю, привчити до людської руки, як найзручнішого, найзвичнішого місця на світі, де, як на отчім гнізді, тільки й можна відчутти безпеку, спокій та отримати їжу.

Траплялись такі, що й по три ночі витрачав, добиваючись від сокола визнання залежності. Залежності, але не покори. Ти мені - здобич, я тобі - харч: ми обоє залежим одне від одного, брате соколе. Тільки ж оті безсонні ночі лише початок довгого шляху порозуміння між такими різними істотами: людиною і птахом. Бо ще слід привчити птаха повертатись до господаря на клич його: "Хать!" - такий же короткий та різкий, як і клич самого сокола. Звісно, за все ту ж винагороду: шматочок м'яса. Привчити до думки, що сам він без людини не проживе, що тільки людина дає соколу їжу. Відпустить сокільник голодного сокола політати, а коли він, підкорившись заклику ловця, повернеться на рукавицю, поїсти дасть. Бо немає отця чи матері, котрі навчили би сокола ловити здобич, самому добувати прокорм. Тільки людина годує птаха і дає прихисток - на своїй шуйці у воловій рукавиці. Тільки похвала, слово тепле, ласка людська роблять молодого сокола другом.

Лише коли птах добре засвоїть, що саме ловець є годівником, тоді починається наук ловитви. Вабило - простеньке опудало з голуба - за живого птаха служить: на ньому сокіл вчиться бити здобич влет. Розмахуючи навколо себе прив'язаним до сажневого повідця вабилом, сокільник зваблює молодика на нього напасти. Вдасться соколу збити опудало - отримає винагороду, коли ж ні, то й голодним лишиться. Тут головне для ловця міру знати. Бо недогодуєш птаха - слабким стане, сили на лет і вправний удар не матиме; перекодуєш - або лінуватиметься трудитись, або й узагалі втече, бо забуде про свою залежність від господаря-друга. Е-е-е, сокільництво - справа тонка, від людини постійної думки вимагає, любові до сокола, терпіння безмежного.

... Сокільники вже розвертали коней додому їхати, коли з березового узлісся піднявся в повітря червонобровий, чорний, мов ніч тетерук і з тріскотом та шумом махаючи білими зі споду крилами, подався в луг. Жирослав не стерпів, послав рарога:

- Ка-а! Гич!

Ні, дарма той був бояриновим улюбленцем! Не за жертвою вслід майнув, а й тут проти вітру вгору пішов. Нче й згаяв на те час, та вигоди для своєї ставки мав тепер більше. Жирослав, що теж кинувся услід тетерукові, бачив, як мов з крутої гори ковзнув униз рарог, а чорниш, нче спиною відчувши небезпеку, у відчаї рвонув до самотньої молодії верби. Темно-сива неминуха смерть неслася згори нче вітер, але й тетерук був уже біля верби – Жирослав обмер... Мить! – і тетерук торохтів крилами, плутаючись серед гілля, а рарог... так і лишився в повітрі.

Не міг повірити очам Жирослав Мироніжич – найдорожчий птах його, безсило стріпуючи крильми, висів нахромлений на сухій вербовій гілці, злету напорючись на неї у своїм карколомнім польоті!

– А-а-а!! – несамохіть вирвалось у боярина; в розпачі крутився він конем коло верби: то на птаха свого зиркне, то на сокільників, що вже мчали до нього.

Доки хтось із молодших здерся на вербу та зрубав ту злощасну гілку з рарогом, а інший так і приніс її до Жирослава, птах уже сконав. Боярин побивався за улюбленцем, так, нче за родичем найближчим: хіба що сліз не лив. А що вже ликом почорнів і навіть осунувся весь – так те всі запримітили. Сам, з коня зійшовши, ножом видовбав у луговій землі глибоченьку ямку, сам поклав до неї мертвого птаха, пошепотів щось про себе й засипав землею загиблого пернатого друга.

... П'ять літ назад, серед осені, повертаючись якомсь із ловів, побачили ловці на чолі з Жирославом зграю ворон, що з криками несамовито носилась навколо тернового куща; поблизу без угаву тріскотіли кілька сорок. Під кущем, безсило опустивши крила, сидів похнюплений темно-сивий сокіл. Не сапсан, у того груди світлі, а рарог. Сокільник Кучук не полінувався, заліз під колюче тернове гілля і дістав птаха. Той настільки знесилів, що навіть не пручався.

Оглянули гуртом і одразу ж побачили причину – рану на грудині. На відміну від сапсана, рарог б'є здобич не лише в повітрі, але й на землі, не тільки птахами харчується, а й вивірку може вхопити чи мишу, часом і зайця, коли невеликий. Тож порішили, що рану отримав чи то від лиса, на землі за здобич змагаючись, чи навіть від вухастого, бо зайці хіба ж так вміють задніми лапами навіть від орла відбиватися! Кучук тоді на рарога лише рукою махнув, пропадає птах, мовляв, а Жирославові жаль чомусь стало – забрав із собою.

Хоча й не боярське діло пораненого сокола виходжувати і птахом займалися, звісно, більше сокільники, а проте Жирослав Мироніжич в стороні не лишався, переймався долею рарога: по кілька разів на день провідував. Диво чи не диво, тільки почав одужувати птах; тиждень за шість готовий був до лету й тоді забрав боярин його прямо в терем свій, щоб звикав той до нього.

Назвав Жирослав рарога Перуницею – самицею той був. Так уже повелось серед сокільників, що й на самиць з повагою кажуть "він" – сокіл чи рарог. Самиці значно більші від чєлігів^[155], сильніші, а тому й ціну серед сокільників мають вищу. Чимось запав Перуниця в Жирославову душу. І хоч як важко не було бояринові здобути прихильність дикомита^[156], а все ж не втрачав надії й даремно: перед першим

снігом таки наважився. Не втік Перуниця від свого рятівника і здобув йому першу здобич – припутня[\[157\]](#), та й лишився відтоді при Жирославові аж до самої своєї смерті.

Соколи птахи перелітні, зимою на Придесенні їх не стрінеш, корму тоді тут мало, а в мороз, каменем з неба падаючи, околіти від холоду можна. Сокіл має щоденно здобич бити – щоб хисту свого не втратити. Тому сокільники всіх соколів своїх пізньої осені відпускають на волю із вдячністю: летить у вирій! І кожної весни все починається заново: помитники несуть молодиків, сокільники їх виховують, а з початком осені й до першого снігу починається славнозвісна забава, відрада для душі – соколинні лови.

Жирослав Мироніжич Перуницю у Вирій не відпустив: навряд чи витримав би рарог важку і довгу дорогу. Всю зиму прожив птах прямо в теремі, у світлиці, а коли починалась відлига, їхали з боярином на лови. Щось їх поріднило; чи рятівника свого Перуниця в Жирославові признав, чи те, що багато часу разом були, тільки прив'язались одне до одного на подив усіх, навіть старого Кучука, й була поміж людиною та птахом справжня дружба.

Навіть половець, дарма, що прожив на світі півста літ і змалку коло соколів був, і той такого не стрічав, через що в душі визнав Жирослава Мироніжича у сокільництві вищим від себе. А той своїм Перуницею нарадуватись не міг, бо замість трьох місяців соколиних ловів утішався всі дев'ять. Жалкував лише, що немає перед ким похвалитись: князеві не повідаєш, та й боярам-сусідам теж – аби Михайлу Всеволодичу не донесли, заздрісники.

... І ось Перуниці не стало. Отак, в одну мить. Ніщо ж не віщувало лиха, ніщо! Не стало, й відчувалось чомусь Жирославу Мироніжичу, що й не буде більше ніколи в його житті ані рарога, ані сапсана... Нічого не буде.

Мовчазним та засмученим вертався в Хоробор боярин Жирослав. Смерть Перуниці, без сумніву, знак Долі. Коли б лише сказав хтось: попередження це йому, засторога чи присуд остаточний? Що хотіла смертю Перуниці Доля йому повідать? Упокоритись перед татарами чи марною буде навіть спроба і доведеться згинутися всьому боярському роду Жирослава? Хто скаже?

Ще на під'їзді до Плавучого[\[158\]](#) мосту помітили ловці, як більше сотні городян порпались у рові. "Сотник постарався..." – Жирослав навіть засмутився, бо коли рів поглиблюють, то виходить, що не впокорення в головах людських зріє, а навпаки, спротив. Значить, віче відбулося... Вже перед ворітьми боярин звів на перенісці густі брови й підхльоснув коня: хоча й не чув лихого слова в спину, та злі погляди черні в рові обпікали боляче, мов вогонь. Гірко пожалкував, що не стримавшись, подався вранці на лови – і Перуниця живим лишився би, й люд до покори, можливо, вдалося б схилити.

Храм здавався залитим сонячним світлом. Ще перед Пасхою дерев'яні стіни церкви всередині були ретельно вибілені крейдою, правда, парафіяни місцями вже добряче витерли їх своїми плечима та спинами, але через присутність чималої кількості люду це не кидалось у вічі. Хоча єдиною окрасою церкви був різьблений з дерева та вкритий

паленим златом[159] темплон[160] з десятком ікон, подарунок Хоробору від самого князя Михайла Всеволодича за вірність йому під час набігу Данила Галицького, проте скромна простота храму лише додавала урочистості богослужінню: скрізь і у всьому вчувалась незрима присутність Христа.

... - Тож коли Господь, татар насилаючи, дарує нам ці випробування, знайте - Він за душі наші перш за все печеться. Очистимо ж їх від скверни всякої, покаймося в гріхах своїх, щоб примиритися з Господом та Судного дня чистими постати перед ликом Його. Не біймося смерті, їй нас не здолати - то лиш перехід до життя вічного, блаженного! - з цими словами ієрей Авдій закінчив свою проповідь і підійшовши до аналя, почав сповідувати бажаючих.

Цілий гурт жон та кілька мужів тиснулись юрмою, несвідомо бажаючи стати якомога ближче до священника. Авдій, щоб означити таїну сповіді, поклав епитрахиль[161] на голову Жирославової челядки Мили й схилившись до неї, стиха питав:

- Чи не топила в криниці курку для Макоші[162]?

- Топила, отче... Просила доброї долі для дочки Весняни, дозріла вона в мене недавно...

- Скільки говорено: гріх се. Покладеш двадцять земних поклонів. А берегиням[163] під стодолю не молилась?

- Не молилась. Стодоли не маю, отче.

- А якби мала?

- Де б узялась вона в челядки? - здивовано підвела на ієрея очі Мила.

- Чи задрила кому? - Авдій поклав їй на плече руку.

- Як же не заздрити? - зітхнула, пом'явшись, челядка, - Веселина он такою ж челядкою, як і я, була, а муж її, Недбай, всього лише два літа потрудився в уході[164] та й викупились у Жирослава Мироніжича. Чим та Веселина для Бога од мене ліпша, отче, коли мого мужа боярин в уход не пустив?

- Заздрість, дитино, то найтяжчий гріх людський...

- Пощо ж так, отче?

- Од заздрості рождається бажання іншого гріха: обмовити, вкрати, вбити. Накладаю на тебе покуту - сто земних поклонів. Вмієш до ста лічити?

Мила мовчала, міркуючи. Отець Авдій порадив:

- П'ять разів по двадцять буде сто. І за курку для Макоші двадцять - усього шість разів вийде. Нині понеділок у нас: якраз до неділі вправишся. Не забудеш?

- Чи ж устигну? До татар, до смерті, отче?

- Сподівайся на Господа... - перехрестився пресвітер.

Сповідь поволі дійшла кінця. Отець Авдій за понад три десятки літ своєї служби в Хороборі так і не навчився відсторонено слухати свідчення парафіян: надто ідеальним уявлявся йому колись світ і надто страхали кількість та розмаїття почутих і побачених ним за ці літа чужих гріхів. Важким тягарем тиснули вони на Авдія; цей без міри гріховний світ часом здавався йому якимось непорозумінням - стільки вже літ минуло

від Спасителевих часів, а люди, навіть християни, так і не змогли, не навчились, чи навіть і не схотіли жити по заповідях Його... Чому? І чи була в цьому розчаруванні його, Авдієва, власна зневіра? Та боронь, Боже! Він гнав від себе цю крамольну думку всякий раз, переконуючи себе, що не йому, простому смертному, знати Промисел Божий і раз світ цей існує, то, звісно, лише з попущення Господа.

А все ж так хотілося часом Авдієві не знання - ні! - лише простого розуміння предивних Божих справ: як ото воно виходить, що видиме зло стає серед людей незаперечним добром, а добро інколи перевертається на зло?!

... Через три дні після того, як хрестоносці здійснили в Святій Премудрості своє святотатство, а сам Авдій ледь не загинув по дорозі додому, грабіжники-латиняни дістались і їхнього маєтку. Що тоді важило срібло та золото у вимірі добра, коли саме життя людське не варте стало навіть мідної лепти[165]? До того часу ретельно хований від чужих очей, коштовний метал, недавня ознака блага, добра і безпеки, раптом поліз на світ Божий зо всіх своїх схронів і проявлений в такій неймовірній кількості, перевернувшись у суті своїй, став для переможених, принижених та ославлених ромеїв вселенським злом, зайвим приводом позбутися життя, а для пілігримів з мечами, пересичених несподіваним, нечуваним багатством, що так раптово пролилося на їхні голови золотим дощем, перетворився на індульгенцію[166], запоруку вседозволеності.

Коли латиняни таки дістались Кайнополіса й безцеремонно, ніби до власного дому, зайшли на віллу купця Григорія, отця Авдія, ніхто з домочадців не чинив їм опору. Хрестоносці, за ці дні набивши на грабунку руку, діловито й методично обчищали маєток. Євникія у спальні, стоячи на колінах, гаряче молилась біля ікони Богородиці, коли туди увійшли пілігрими. Не звертаючи на господиню жодної уваги, перерили в помешканні все догори дриґом, забрали одяг, тканини, а коли, спокусившись срібним окладом, почали знімати зі стіни останню ікону, Євникія кинулась до них зі сльозами, молячи залишити хоча би цю сімейну святиню.

Котрийсь із грабіжників грубо її відштовхнув і немолода Євникія, не витримавшись на ногах, впала на мармурову підлогу. Латиняни пішли зі здобиччю геть і коли Авдій з батьком знайшли матір, вона була непритомною. Свідомість повернулась до Євникії тільки наступного дня. Вона ще встигла коротко оповісти про те, що з нею сталося, та вже скоро серце слабкої здоров'ям жінки не витримало такої наруги і вона померла на руках чоловіка та сина.

Схоронивши дружину прямо в садку своєї вілли, Григорій не витримав.

- Забираємось, сину, геть звідси! Ще не знаю до ладу куди, тільки б якомога далі. Покарав Господь ромеїв, одібравши в них розум...

Купець мав невеличкого вітрильника і п'ять чоловік його обслуги, тож сподівався втекти на своєму кораблику кудись на схід, до Понту Евксинського[167]. Вони дивом, лише завдяки темряві ночі та доброму знанню Босфору[168], непоміченими пройшли через протоку біля Золотого Рогу під самісіньким носом у венеціанців. На її протилежному березі, в Хрисополі[169], жила молодша сестра померлої Євникії; в

очікуванні доброго попутного вітру втікачі знайшли для себе в тій сім'ї кількаденний притулок.

Коли ж одного дня стало зрозуміло, що хрестоносці ось-ось доберуться й туди, навчений лихом Григорій не став зволікати: з настанням ночі подалися далі. Хоча ловити пориви слабенького західного вітерцю було важко й вітрильник просувався поволі, та все ж вони рухались уперед.

– Ми підемо на Русь, – вже вранці твердо заявив Авдієві батько, – там моє й твоє коріння, там благословенна земля, там тобі сподобається.

Авдієві було байдуже до всього: він почувався вигнанцем з раю, земне життя його вже не вабило, поза ним було тільки пекло. На Русь, то й на Русь... Те його не лякало. Григорій змалечку привчав сина до своєї рідної мови і Авдій непогано нею розмовляв. Принаймні так не один раз казали батькові руські купці, що часом заходили до них у гості.

Вони таки пройшли Босфор і вийшовши в море, рушили попід берегом на північ. Діставшись Анхіале^[170], Григорій продав свого кораблика, відпустив обслугу і спинившись на постоялому дворі порту, почав з Авдієм чекати купців з руських земель. Перші з них з'явилися тільки через два місяці, а взявши новини з Константинополя, вирішили не ризикувати: досить швидко, хоча й задешево, розпродали свої товари перекупникам і рушили додому. Разом із ними попливли до Києва і Григорій з Авдієм.

Доки піднімались Дніпром-Борисфеном, юнак мало звертав уваги на навколишні місця. Вони здавалися юнакові страшенно дикими, безлюдними – звична йому Ойкумена лишилась далеко позаду. Не вірилось, що десь там, все далі й далі від рідного Константинополя, хтось, може й за тисячу миль^[171] звідти, можуть жити люди, тим більше – християни. Лячно було, чого вже там...

А горе Авдієве жнива свої ще не звершило. В дорозі Григорій раптом важко захворів і перед самим Києвом помер, лишившись навіки лежати хоч і в рідній, а все ж невідомій стороні – на безіменному степовому пагорбі над Дніпром, під нашвидкоруч тесаним з дуба хрестом, на котрому грецьким письмом син його вирізьбив, як зумів, прості слова:

"Тут упокоївся раб Божий Григорій Росин".

Несподівана батькова смерть добряче струснула Авдієві відчуття; то лише здавалося йому, що він збайдужів до світу. В ньому прокинулось раптом притаманне кожній людині почуття самозбереження, зродилась сама собою жага до життя, а душевні страждання тільки загострили юнакове світосприйняття і він по-іншому глянув на навколишній світ – той, в котрому віднині належало йому жити.

Ще як піднялися вище порогів, то Дніпро вже не тіснився в кам'янистих берегах, а плинув між високих, часом вкритих лісами пагорбів. Вже траплялись руські поселення, а в них виднілися маківки церков з хрестами й часом звідти долинав знайомий змалечку, такий рідний Авдієві клич семантрона. Слабка надія на диво уперше від страшних квітневих днів зажеврила тоді в його зав'ялій душі.

Нарешті прибули до Києва. І місто на високих дніпрових пагорбах посправжньому вразило юнака. Дарма, що бачилось Авдієві скрізь якесь запустіння й сліди руйнацій та навіть недавніх пожеж, а все одно, було щось в Києві таке... щось невлучно прекрасне, назви чому Авдій придумати не міг, проте відчував самою душею. І близько не було тут розкоші Константинополя, проте й звичної Авдієві нищості Нового Риму теж. Зате незвично високо тягнулися вгору своїми сяючими золотом куполами церкви; увінчані пишними хрестами, вони, на противагу константинопольським, не за землю, мов гриби, чіплялись, а немов перші весняні паростки, зухвало й відверто сміливо рвалися в небо. "А чого ж, – гордо пояснив Авдієві руський купець, – ми цим хвалу Господу до неба здійсмаєм. Дякувати Йому, землю в нас не трусить." Дивували зустрічні люди, красу котрих ще не зіпсували людські ж пороки: мали вони чисту шкіру, густе волосся, ясні очі, білі міцні зуби; всі, як один, були ставними, мужі сильними, жінки красивими, так і віяло від них здоров'ям і завзятістю – немов дивом ожили раптом бачені Авдієм еллінські мідні та мармурові скульптури. Жодного євнуха чи потвори-жебрака, котрих так багато було в Константинополі, не зустрів у Києві колишній параклісіарх.

Купці направили його до Печерського монастиря. Тамтешні ченці провели до настоятеля. Архімандрит Акіндин, високий, сивий, з ясними сірими очима на аскетичному довгобородому обличчі, довго, з недовірою, розпитував Авдія про Константинопольське спустошення, наскрізь пропікав поглядом – хотів пересвідчитись, що перед ним не ошуканець, не лиходій: надто молодим виглядав грек-пришлець, аби повірити, ніби він міг служити при Святій Премудрості. Та зрештою сумніви покинули настоятеля.

– Ти пробач мені... – архімандрит важко зітхнув: – Не повірив я тобі спочатку, гріх на душу взяв. Гадав, що таке тільки в нас на Русі можливо. Позаминулої зими у нас тут те ж саме було... Князь Рюрик[172] помстився Києву за те, що не прийняли його кияни, бо Романа Мстиславича[173] воліли. Прямо серед зими, на Святки, привів із собою віровідступник Рюрик безбожних половців-степовиків: Господа не убоявшись, чинили ті по всьому Києву розбій і святотатство. Палили город, множили церкви й монастирі до нитки пограбували, забрали і злато, і срібло, ікони й книги святії... Пастирів та ченців рубали й вішали, а черниць гвалтували...

– О, Боже!! – злякано перехрестився Авдій і широко розкритими очима нажахано дивився на настоятеля. – Як же це можливо, високопреподобний отче, щоб і тут?!

– Я тобі, юначе, ще повідаю, – гірка посмішка скривила вуста Акіндина, – коли було мені літ, як отсе тобі зараз, один князь[174], не хочу навіть ім'я його богопротивне згадувати, переповнившись гординею, прийшов із Залісся[175] і так Київ розорив, що й люду майже не лишилося тут, одні здичавілі пси жах на живих наводили... Оце усе, про що ти мені повідав – те все я бачив теж, тільки двічі, – похитав головою архімандрит.

– Який город тут був колись! – Акіндин важко зітхнув: – Рюрик сей, він Матір городів руських лише добив. Уже остаточно...

- Що ж коїться таке по всій землі?

- На все воля Божя, дитино... Не нам відати Промисел Його. Карає Господь нас за гріхи наші. Мусимо бути непохитними у вірі своїй: завжди, що б не сталося.

- А як же князь той? Як він гніву Божого не боїться?

Настоятель зітхнув:

- Тому, хто Бога в серці не тримає, святотатство не страшне; але то доки він смерті в очі не загляне. Ось недавно прийшов з Галича Роман Мстиславич, змусив нечестивого Рюрика прийняти постриг, щоб той до смерті гріхи свої в монастирі замолював, а на великокняжім столі посадив сина його, Ростислава. У нас тепер Рюрик: тут, в дальніх печерах. Кається...

Щось іще говорив йому архімандрит, проте Авдій, на якийсь час забувши про навколишній світ, понуро заглибився в себе. Вигнанець з раю... Отак, певно, почував себе Адам, коли опинився поза межами Едемського саду. Невже віднині ніде не знайде він собі коли не децицю минулого блаженства, так хоча би найменшу долю якогось спокою?! І куди ж йому подітись тепер?

- Високопреподобний отче, чи можу просити про милість?

- Яку, сину мій?

- Лишитися при лаврі... - благально підняв очі Авдій і лякаючись можливої відмови, швидко додав: - Маю при собі золото від батька мого. Смиренно прошу в дар його прийняти. А мене - хоч послушником взяти. Не мислю свого життя деінде...

Архімандрит помовчав, пильно вдивляючись у очі прохачеві, потім на знак згоди кивнув головою:

- Добре.

І решта літа, й осінь промайнули для Авдія швидко, зате зима, незвично холодна та сніжна, тягнулась нескінченною чередою коротких білих днів та довгих чорних ночей. Як раптово почалась вона великим снігопадом, так само несподівано й скінчилась - бурхливим таненням снігу. Чи не половину зими Авдій прохворів, застудившись, і замалим не помер. Воно так би й сталося, коли б не забрав його до себе в тепло митрополит Матфей, сам грек, що лише кілька літ назад поставлений був Константинополем на чолі Руської митрополії. Матфей виявився другим у Києві після архімандрита Акіндіна, кому Авдій з гіркотою повідомив про спустошення Константинополя. Руську мову митрополит розумів слабо, Авдій йому сподобався, та й був юнак чи не єдиним ромеєм серед київського кліру, до того ж знав не лише грецьку, руську мови та латину, але навіть добре володів арамейським^[176] письмом.

Завдяки митрополичому лікарю Серапіону Авдій до весни про хворобу свою геть забув. Вивчивши кирилицю, він з волі митрополита мусив цілими днями просиджувати над пергаменатами, перекладаючи та переписуючи для Русі грецькі книги: праця та поглинала в нього весь час. Авдієві хотілося зовсім іншого, - того, що так приваблювало його в Агія-Софії, - служити в церкві, бути парамонарієм, співати в хорі, висвятитись, зрештою, в диякони, потім в ієреї: саме це вважав він своїм покликанням, пам'ятаючи слова єпископа Нектарія. Про константинопольський

Синод можна було й забути, звісно, але Синод був і тут, тільки переписувач, хай навіть і перекладач в одній особі, нізащо не сидітиме в Синоді. "Чи міг Нектарій помилитися тоді в своєму пророцтві?" – часом запитував себе Авдій, але відповіді, звісно, не мав.

В юності час тягнеться довго і здавалось тоді йому, що так за переписуванням і смерть застане. Поза келією буяла київська весна, така довгоочікувана, така радісна, життєствердна: з солов'ями, вишневим і терновим цвітом, молодого зеленню, теплим, веселим сонцем, синьою дніпровською водою, глибоким блакитним небом – диво було якесь, а не весна! Ченці в монастирському садку поралися біля дерев, сіяли городину – займалися тим, що Авдій так любив ще змалечку, до чого заохотили його батьки. Наприкінці минулого літа і восени він, як послушник, з великою радістю, втіхою навіть, працював біля дерев, солив огірки, квасив капусту: вперше тоді після константинопольських подій відчув насолоду життя. Сидячи ж від зими над перекладами, мусив гнати непрохану думку про власну приреченість до скону гиніти біля пергаментів.

Може Господь його тоді почув та зжалився над слабкодушним? Бо якось, вже на початку літа покликав Авдія до себе митрополит.

– Це ось чернігівський єпископ Порфирій, – Матфей вказав на круглолицього, борода лопатою, чоловіка в клобуці з нашитим на нього хрестом і Авдій схилився в поклоні, а митрополит продовжив, – поїдеш із ним до Чернігова. Є в їхній вівліофіці^[177] кілька сувоїв, а розібрати письмена не можуть. Поглянеш – чи не арамейською? Дуже вже просять з перекладом допомогти, тож в часі тебе не обмежую.

Авдій про себе навіть зрадів: хоч світу побачить, засидівся в келії. Пора така, що душа радіє, бо як згадаєш про страшну руську зиму... Земля тутешня влітку була йому диво, як гарна і подобалась все більше. Та й Порфирій приятель викликав – добродушний, видно по всьому, чоловік, очі на диво добрі: мов би обіймає тими очима всіх і кожного.

Чернігів видався Авдієві хоч і меншим од Києва, та беручи до уваги, що розрухи в місті над Десною не було, то навіть і ліпшим у чомусь. Не було тут, звісно, й близько пишноти Константинопольської Меси, її палаців, вілл та портиків з колонадами; торгові площі нічим не нагадували вимощених мармуровими плитами форумів Костянтина чи Феодосія зі скульптурами й довершеними, високими колонами, але в той же час не було на чернігівських площах і того бруду та сморіду від гною, сечі й крові скота, забитого в хортоволах^[178] форуму Тавра, що так явно кидався у вічі іноземцям та був звичним з дитинства для кожного столичного ромея. Авдій до Русі й помислити не міг, що може бути якось по-іншому і простота, спокій та розміреність усього київського життя спершу здивували, а згодом і неабияк припали йому до душі.

Лише тут, на руських землях, неочікувано для самого себе відчув він усю несумісність константинопольської пишної краси з тим гноем на мармурі,

незгідність запаху ладана зі сморідом, невідповідність одухотвореності церковниці всепереможного ромейського торгу прямо поряд з храмами Божими. На відміну від Константинополя, на Русі багатство князів та бояр не випирало так відверто нахабно; коли й було воно в когось надмірним, то напоказ не виставлялось, навпаки, ховалось від людських очей. З іншого боку й ознак вражаючої злиденності, притаманної жебракам Царського міста, теж не було помітно і, певно, саме тому життя звичайних людей на Русі здалось тоді Авдієві таким простим, нехитрим, мало не безгрішним; одним словом, ледь не християнською чеснотою, коли згадати апостола Павла: "Швидше верблюд пройде крізь вушко голки, аніж багатий у рай потрапить".

Дивився на гурт косарів на деснянських луках, вдихав запах скошеної, прив'ялої трави і здивовано відчував у душі щось схоже на заздрість – хотілося бути з тими людьми, жити простим їхнім життям якомога далі від тривог бентежного світу.

О, ти щасливий, мій друже!

Майно і твій хутір з тобою,

Досить тобі на життя...

Твоє поле оброблене добре,

Не заболочений луг; ні комиш, ні рогіз не росте там.

Не на чужому ти пастинеш вівці, і пошесть ворожа

Від незнайомих сусід на ягнята твої не перейде...[\[179\]](#)

Кілька сувоїв, що їх віднайшли книжники[\[180\]](#) єпископа Порфирія серед чималого зібрання найрізноманітніших книг, виявились звичайним П'ятикнижжям[\[181\]](#), написаним гебрійським[\[182\]](#) письмом. Авдій хоч і знав трохи це письмо, але не настільки досконало, щоб переписувати його кирилицею, тим більше, що єпархія в Чернігові Біблію мала і не одну. Так швидко повертатися до Києва Авдієві не хотілось, Порфирій же, випросивши в митрополита такого вченого книжника, ще й із самого Константинополя, прагнув добути від перебування Авдія щонайбільше користі: дня не було, щоб не спілкувалися.

То Авдій про Константинополь розповідав єпископу, то вівліофіку переглядав укупі з ним, то вчив чернігівських книжників давати лад пошарпанам книгам, інколи сам підправляв пошкоджене часом і недбалими людьми письмо. Вже й Господнє Преображення не за горами було і хочеш не хочеш, а надходила година до Києва вертатись Авдієві, коли прийшла звістка недобра вість: загинув галицький князь Роман Мстиславич і нечестивець Рюрик одразу ж самовільно вийшов зі схими, покинув лавру і прогнавши з київського столу сина свого Ростислава, за підтримки старшої дружини, що лишилась вірною йому, сам увівся на ньому, погрожуючи скорою розправою усім своїм ворогам. Обмер, почувши те Авдій, бо виходило на те, що вкотре повториться і київський розгром, і константинопольське спустошення. За що ця кара йому, за які гріхи? Так не хотілося в Київ...

Аж якось став Авдій присутнім при розмові єпископа Порфирія з ієреями чернігівської землі, котрих той зібрав саме перед Спасом; бідкалися всі, що не

вистачає князівству грамотних пресвітерів – он, у Хороборі, вже третій рік малописьменний дячок службу править, третій рік там таїнства[183] не діються, то що ж дивного, коли так багато ще скрізь паганістів[184]? Немов світло неземне осяяло тоді Авдія: ось на що з радістю скерував би він усі свої сили, знання і, головне, віру в Спасіння! Нести, подібно до перших апостолів, слово Боже паганістам – чи ж є для християнина ліпша доля?!

Згадувались, доки слухав ієреїв, косарі на лузі й рядки Вергілієвої еклоги про щасливе, безгрішне життя в натурі[185]. І всю решту часу, доки між Порфирієм та ієреями тривала розмова, Авдія була нетерплячка. Коли ж наступного ранку трапилась нагода опинитися віч-на-віч з єпископом, Авдій приступив до нього з палаючими очима:

– Боголюбивий владико! Маю бажання непереборне, коли буде на те милість Божя, слово Христа нести паганістам! Коли б мав я сан ієрея, з радістю пішов би до того міста, про котре вчора тут рекли!

Порфирій був ошелешеним.

– Але ж ти лише паламар, Овдію...

– Випробуйте мене! Я всі служби знаю.

Єпископ замислився.

– А митрополит що на це скаже?

Іншим якимось разом Авдій на таке відповіді не знайшов би. А тут із жаром, навіть для самого себе несподівано, заперечив владіці:

– Я лише послушник при лаврі. По добрій волі прийшов туди. Відчуваю: Господь мене за це не осудить! А митрополитові листа напишу.

Порфирій сів за стіл, Авдієві вказав рукою на лаву – сідай, мовляв. Був замисленим, зосереджено про щось думав. Нарешті, зітхнувши, почав:

– Літ тобі ще дуже мало, дитино... Новенький ти в Руській землі – вважай, нічого про нас не знаєш. Та я ще жодного разу в житті не бачив, щоб хтось так палав бажанням прислужитися Господу, як ти отсе: вбачаю в сьому Благодать Божу, що зійшла на тебе. Думаю, мав би я гріх непростимий, аби знехтував ним. Сам поїду до митрополита за тебе просити. Ти ж бо готуйся до рукоположення[186].

Минуло тільки дві седмиці від того дня; висвячений-таки в пресвітери, Авдій, вже після Преображення Господнього, вирушив на підводі в неблизьку путь до невідомого йому Хоробора. Зібрали йому в Чернігові деякі пожитки, теплий одяг на зиму знайшли, трохи корму на перші часи, мав при собі й головне – канонічну грамоту приписки до храму, Служебник[187] з Біблією та сріблом ткані ризи. Був з ним, окрім їздового, ще й княжий ємець Лука, посланий Всеволодом Святославичем у волость, аби податі перевірів: людина говірка, балакуча – про все на світі відав, а Чернігівську землю, хвалився, трічі вздовж і впоперек проїхав.

Десь на п'ятий, чи шостий, здається, день, коли до Хоробора лишалося з десяток, може, верст, в'їхали в діброву і Авдій, заслухавшись того Луку, не одразу

навіть збагнув, що перед ними з тріском та шумом впало дерево. Коли ж стрепенувся, позаду підводи вже падало ще одне...

... Він очнувся в якомусь напівтемному приміщенні, більше схожому на в'язницю, аніж на людське житло. Дуже боліла голова, перед очима світ обертом ішов, трохи нудило. Хтось нахилився над ним – довгобородий, в простому одязі, а поряд дівчина була. "Красива яка..." – перше, що подумав тоді Авдій. Розпитував про те, що з ним сталося, просив до Хоробора доправити. Довгобородий ухилився від прямої відповіді, сказав лише: "Тать тебе порубав. Одужуй."

Коли, седмиць, мабуть, через три, Авдій відчув у собі сили підвестися, поряд нікого не було. Тримаючись за стіни, він обережно спробував вийти з того житла-напівземлянки. Надворі сяяло сонечко, було ще по-літньому тепло. Неподалік стояли інші такі ж самі вбогі житла, а все поселення було обнесене дерев'яною горожею з паль, вбитих у землю. Хоча неподалік ходили люди, на самого Авдія начебто ніхто й уваги не звертав. Він потихеньку рушив уздовж стіни і за рогом побачив раптом цілий ряд дерев'яних, вище людського зросту, ідолів, що стояли півколом, охоплюючи з трьох сторін плаский камінь з улоговиною посередині, вочевидь, жертovníк. І не було жодного сумніву, що темні плями на ідолах та камені є нічим іншим, як кров'ю принесеної недавно жертви. Він обімлів.

Поруч з ним постала раптом Благиня – та дівчина, що жила з довгобородим своїм дідом і всі ці дні доглядала його, пораненого.

- Що це?! – з погано тамованим жахом спитав її Авдій.
- Боги наші рідні, – здивовано відповіла Благиня.
- То кров?
- Півняча. Дідо жертву богам приніс.

Діда звали Кришнем. І був він не тільки огнищанином[188] маленького, загубленого в лісових нетрях, сіверянського роду, але й волхвом – так розповіла Благиня, допомагаючи Авдієві повернутись до житла. Він тоді вже знав, що волхвами звали паганістських жерців.

Після вечері Авдій насмілювався вдруге попросити Кришню:

- Я вже майже одужав... Відвезіть мене до Хоробора.
- Волхв на те немов одрізав:
- Звідси туди дороги нема. Житимеш з нами.

Авдій знесилено опустився на лаву; лежав, наляканий почутим і здавалось, ніби його хоронять живцем.

"Ти ж цього хотів, коли просив Господа, щоб сподобив віру Його серед паганістів ширити... Ось, маєш..."

3-за Десни дозорець примчав. Нема вже Седнева, до Мени приступились татари... Любодара те не здивувало. Лічив про себе, загинаючи пальці, через скільки днів чекати їх в тутешній волості. День-два на Мену, день-два на Сосницю, ще день – і вони будуть ген там, за три версти на північ. За Десною навпроти Хоробора Оболоння, городище, не город навіть, – зметуть без затримки. Куди потім рушать? Коли сюди, то

скільки в тебе часу, Любодаре? Днів чотири, хай тиждень... Не густо. Ні, не те важливо зараз. Не час тепер важить: перед смертю все одно не надихаєшся. Головне, щоб оборонці не розгубили духу свого до спротиву.

Хто тут ліпше від нього знав, чим усе скінчиться? Ніхто. Проте спокійним був, наче не до смерті йшлося неминучої, а приступався до буденного якогось діла, десятки разів робленого. Головне – не зганьбитися, смерть свою стріти так, щоб татари ті довго її пам'ятали. Малася на те в Любодара своя причина: мусив косооким недоїмку віддати, бо надто довго був перед ними в боргу.

... На межі весни і літа степ був схожий на барвистий перський килим. Рівний, наче стіл, без жодного деревця, тільки попереду, на сході, виднілися гриви[189], здіймаючись, мов ті хвилі над неозорою площиною, вкритою острівцями сивої тонкої ковили, що гнулася під вітром, а між ними в молодій зелені тупчака[190] та тонконога, пишаючись власною красою, на повну силу квітували жовтий горицвіт і триколірні братки[191], червоні маки й воронці[192], бузкові півники й сині волошки з конюшиною. Місяцями вже піднімала свої сині суцвіття шавлія, що мала змінити в цій святковій коловоді своїх попередників та й завершити, коли почнеться спека, разом із непоказними тупчаком та тонконогом свято степового життя. Поки що ж вологи в землі вистачало і степ буяв.

Широкою полозою у півверсти йшла тим степом на схід велика рать з комонних дружин чернігівського, переяславського, смоленського, путивльського та трубчевського князів і піше сіверське ополчення на підводах. На її чолі виступав шестидесятилітній Мстислав Святославич чернігівський. Одесну від тої раті чорніла темна, набагато ширша смуга витолоченого кінськими копитами до самої землі сліду від дружин та охочекомонних полків галичан і волинців, що очолювані галицьким князем Мстиславом Удатним виступали разом із половцями хана Котяна, Мстиславового тестя, чиє військо було ледь не вп'ятеро більшим, аніж галицьке. І вже зовсім десь позаду, відставши від чернігівців на версту чи й більше, тягнулась степом третя, здебільшого піша, руська рать великого князя київського Мстислава Романовича, ще старшого від чернігівського свого тезка: літ під сімдесят було йому.

Прозваний на Русі за доблесть Удатним, князь Мстислав Мстиславич був значно молодшим від двох інших очільників і беззаперечно впевненим у своїй звитязі, через що спогорда дивився на чернігівського та київського князів-дідуганів, котрі були надміру вже обережними щодо зайд-татар. Ті татари вже не перше літо кривдили половців у їх же рідному Дешт-і-Кипчаку – Половецькому полі; кривдили за те, що кипчаки-половці дали притулок мерзенним меркитам, лютим ворогам самого Чингісхана, великого хана татар.

Тепер татарські сотні й тисячі восьмий день поспіль, від самого Дніпра, відступали на схід, все далі вглиб Половецького поля, кидаючи по дорозі гурти скота, свої повозки з добром, часом і золотом та сріблом. Всю ту здобич охоче підбирали русичі. Золото діставалось здебільшого комонним галичанам з половцями, решта ж вдовольнялась менш дорогою здобиччю. Вже на татар ніхто не дивився, як на гідних

супротивників, думка більшості була тільки про здобич. Трьохголова руська рать обважніла надбаним, сп'яніла від маленьких легких перемог і єдиною бідою здавалася всим лише задушлива степова спека – мріялося руським воям хоч би десть знайти затінок чи річкову прохолоду.

Комонний десяток Любодара був у головнім дозорі – за якусь версту попереду чернігівської раті. Дісталися тих грив, що від ранку бовваніли перед очима, піднялися на першу – внизу між ними в широкій долині річка-невеличка, може, сажнів з десять шириною, половці Каялою звуть, русичі Калкою. Грива правого берега вища, одесну кам'янистий пагорб на ній, зате лівий берег, хоча й нижчий, втім увесь порізаний неглибокими ярами та балками, що поросли чагарником. Галицька рать саме переправилась через річку й розтікшись по зритуому весняними водами берегу, розморена спекою, явно чогось очікувала. Половецької хмари видно не було – певно, пішла вже вперед. Одні в річці коней поїли, деякі, забрівши, вмивалися, аби хоч трохи освіжитись: навколо були тиша, спокій, хотілось до води.

Десяток збирався вже повертати назад, до своїх, коли ж це з лівого берега, з-за гриви, вітер доніс знайомий кожному ратнику гул від тисяч, десятків тисяч кінських копит. Січа! За пагорбами нічого побачити не вдавалось, тож десятник Гюрята наказав Любодарові, як наймолодшому:

– Мчи до князів! Передай, що січа там. Ми тут будемо.

Ті півверсти, що лишались, Любодар на своєму Орлику здолав умить і князям, Мстиславу Святославичу та своєму, Михайлові переяславському, все оповів. Князівські дружини пришпорили коней і ось уже знову перед Любодаровими очима з'явилася Калка. Тепер видно було, як вдаліні, за річкою, верх гриви затопило половецьке військо й почало подаватися назад, до річки – ніби то рука якогось велетня сунула перед собою по степу, мов по столу, темний кипчацький натовп. А галичани з волинцями раптом заворушилися, забігали в безладі, почали вдягати броню, сідати на коней, з-за Калки долинали стривожені крики їхніх начальників – князів чи воєвод.

Тим часом половці не витримали натиску невидимого поки що Любодарові суперника і безладною лавою сипонули з гриви лівого берега по схилу вниз, до Калки. Кілька десятків тисяч вершників заповнили собою увесь видимий оку простір на сході – мчали, куди очі дивляться: вмить зруйнували щойно почате шиккування галицько-волинських дружин. За половцями з'явилися лави татар і прямо на їхніх плечах наскочили на галичан Мстислава Удатного. Чернігівським полкам з протилежного високого берега все було видно як на долоні. Зім'яті втікаючими половцями, заскочені зненацька галичани під градом стріл тримались, як могли та все ж поволі подавались назад.

Захвилювались і чернігівці.

– До бою! – велів Мстислав Святославич і помахом меча в десниці послав свої полки через річку, назустріч решткам втікаючих половців. Та ледь встигли сіверські дружини, продершись через безладний натовп втікачів, вибратись на протилежний

берег, як на них раптом ніби з неба посипався дощ чорних стріл і татари у вивернутих смухом назовні кожухах та шапках з лисячого хутра на своїх низеньких сірих волохатих кониках впали на руські ряди, мов грім з ясного неба, закрутивши навкруг русичів смертельну коловерт.

Стріли летіли й летіли, і порятунку від них не було. Іржали поранені коні, падали під копита дружинники, ряди порушилися, чернігівська рать, мов отара овець, збилась до купи й тоді потрійне коло татарських стрільців на конях розімкнулось, щоб пропустити головну свою ударну силу – важкоозброєних вершників зі списами. Живий таран, розігнавшись по схилу, вже мчав на приголомшених русичів: кілька тисяч закутих в залізні обладунки і вершників, і коней. Удар був страшним. Третину комонної чернігівської раті змело у Калку, прямо на ряди пішців, що саме поспішали на допомогу своїм. Татарська легка кіннота, вчинивши свою лиху справу на лівому березі, взялась тепер за піших руських воїв, що вціліли від удару кінного тарану – спочатку били стрілами на вибір тих, котрі борсались у воді, а потім взялися мечами добивати втікаючих.

Та все ж княжі дружини не дарма їли свій хліб, то були ліпші вої Русі. Навіть у такому безнадійному становищі рештки дружини Мстислава Святославича оговтались і закипіла жорстока січа з татарами, котрі тепер набагато переважали своїм числом оборонців.

Чернігівський князь угледівши мигцем, що на кам'янистому пагорбі над Калкою з'явились раптом свіжі руські сили – то підійшов нарешті старий Мстислав київський – гукнув до Любодара, що опинився якраз поруч із ним:

– Мчи туди! – вказав мечем на пагорб: – Пощо стоять, мов засватані?! Помочі треба!

Дивом якимось вдалося Любодарові пробитись із січі; мчав уздовж Калки до пагорба, а йому напереріз раптом понеслися розгромлені рештки галичан з Мстиславом Удатним на чолі. Любодар з конем опинився на шляху котрогось втікача в дорогих обладунках і княжому корзні через плече, той змахнув шаблею і плазом щосили влупив Любодарового Орлика по крупу – жереб рвонув, мов навіжений, дивом встиг проскочити перед цілим натовпом втікачів, але перед самим пагорбом почав припадати на праву задню ногу. Любодар зиркнув назад – кінське стегно було розпанахане тим ударом княжої шаблі й за сотню кроків від київської раті Орлик, жалісно заіржавши, впав.

– Помочі Чернігів просить! – не своїм голосом волав Любодар, бігом уже долаючи останні сажні. – Великий княже, поміч нам дай!

Та коли захеканий, знесилений Любодар, забувши й про поклон, спинився перед Мстиславом Романовичем, київський князь лише головою в бік бойовища кивнув:

– Пізно...

Любодар озирнувся. Рештки чернігівської раті щодуху мчали на захід, до Дніпра, за ними гналися татари, своїми страшними списами з гачками біля вістря стягували втікаючих русичів з сідла, вправно метали аркани – цвіт руського

воїнства падав на траву, гинув під копитами чужих і своїх коней...

- Став табір! - хрипким від хвилювання голосом гукнув старий князь. - Шикуй вози! Стрільці вперед!

Про здобич ніхто вже й не думав. Гнані позаду війська гурти худоби, отари овець, кінські табуни, сотні половецьких веж знову дістались татарам - як легко вони їх покинули, так легко собі й повернули.

Опинившись без коня, Любодар уже й помислити не міг про те, аби наздогнати своїх - змушений був лишитись в таборі киян.

... За літа, проведені Любодаром на південнім порубіжжі Переяславського князівства, йому двічі довелося боронитись від половців серед голого степу в рухомім таборі з возів. Так здавна чинила Русь та й не тільки вона. Хоч старий Мстислав Романович на ратнім поприщі й не хапав зорі з небес, але воєм був досвідченим, а з огляду на літа ще й обережним та передбачливим. Піша рать у чистім полі супроти комонного війська легка здобич, не більше, та варто їй стати табором, укритись за зв'язаними докупі возами з наставленими назовні довгими гострими кілками, як сили пішців і комонних у сутичці врівноважуються. А оскільки по рівному степу такий табір силою своїх оборонців ще й рухатись може, то вистачало би тільки корму та води: вхоплять степовики облизня й подадуться геть - шукати легшу здобич. Тому кияни й везли з собою великий запас гостроколу, щоб у разі потреби в обороні, обнести ним свій табір.

Коли татари кинулись нарешті на кам'янистий пагорб, то було вже пізно: їх чекали наїжачені вістря довгих кілків і тепер уже стріли русичів полетіли в нападників. Давно перевалило за полудень: саме та година, коли в степу найбільша спека. Попереду в долині виблискувала проти сонця Калка й по обидва береги її густо лежали посічені вої Руської землі - так густо, що й трави за трупом видно не було. А хижі татари, отримавши відсіч, оточили табір щільним колом за перестріл[193] від нього і, мов та зграя вовків навколо тура, вичікували тільки зручної миті для нападу.

За річкою, на тім місці, де ще недавно стояли полки Мстислава Удатного, з'явилося кілька ворожих вершників; один з них тримав чолку[194] зі жмутком кінського волосся нагорі - вочевидь то були очільники татар. І дійсно, скоро до них почали з'їжджатися інші, слід було гадати, що тисяцькі, коли по загальному числу судити - десятків зо два, не менше. В руському таборі похмуро спостерігали, як за Калкою чужинці вирішували їхню долю.

Неочікувано потрапивши до стану киян, де знати нікого не знав, неговіркий Любодар і взагалі замовк. Знай собі дивився та слухав, на вус мотав. Те, що діло їхнє пропаще, він не сумнівався. Орлика свого жаль було; хтозна, куди він подівся з такою раною. Швидше за все, з'їдять його ці татари, вирішив урешті Любодар і те було найнеприємнішим зо всього, що сталось з ним на Калці. Без коня в степу тобі робити нічого й за життя твоє ніхто навіть вевериці[195] не дасть.

Звідусюди тільки й чути було нарікання на галицького Мстислава:

- Отсе тобі й Удатний... Кашу заварив, а гості прийшли, то втік.

- Який він тепер удатний? - злим голосом заперечив інший. - Удратий він: ич, як дременує!

- Молодець проти овець. А проти молодця і сам вівця. Вляпались ми по самі вуха...

- Цить! Великий князь почує - матимеш на горіхи.

- Та... - махнув рукою перший і насмішкувато спитав: - Невже татарам віддасть?

Недовгим був перепочинок. Татари враз навалились з усіх боків: одні сипали стрілами, інші підлітали на конях до гостроколу, а потім спішені, під прикриттям своїх верхових стрільців, дерлись на вози, гинули десятками або й сотнями, проте завзято й невтомно перли на русичів. Смерть збирала одвічну свою данину, дарма, що в небі срібними дзвіночками заливались жайворонки, у вцілілій траві, мов би нічого й не трапилось, сюрчали кобилки[196] й цвіркуні, а в Калці, принаджена кров'ю загиблх, скидалась риба.

Перед самим заходом сонця татари відступили. Але щойно стомлені русичі вдались до якої-такої вечері, як степовики знову почали свою коловерть і знову на табір сипались їхні чорні стріли, то тут, то там зойкували поранені, падали вбиті - в багатьох це рождало безнадію. Відпочинку не було і вночі: татари гасали в темряві навколо табору, їхні стріли летіли й летіли, шкоди від них ставало все більше, та найгіршим було те, що більша частина обложених за всю ніч так і не стулила очей.

Табір русичів був велетенським: чи не двісті на двісті сажнів - добрих десять тисяч ратників помістилося у ньому. Та ще й коней більше двох тисяч - їм звели загорожу в самісінькому осерді табору, щоб стріли не долітали. Ставили табір поспіхом, на опуклому, на лоб схожому пагорбі й тим самим зробили його нерушимим: наче околицю від шапки хтось на голову собі натягнув. Зрушити з місця такого велета, покотити східну його частину вгору, проти схилу та ще й ланцюгів, що ними були скуті вози, при цьому не порвати - кому б таке вдалося? А тут ще й трупу татарського навалили під колеса, що не переїдеш. Безвихідь...

Всі зрозуміли це наступного дня. Не рушив табір з місця. І тягло[197] не допомогло, і татари не дали - де вони стільки стріл брали? Знову лізли на приступ і гинули, падали коло возів - хтось помирав мовчки, хтось хрипів, порубаний, проте й русичам завдали великої шкоди: в таборі було багато вбитих і поранених, зате зовсім скінчилась вода й не було часу навіть поїсти. Тричі того дня кидались татари на приступ, та все було марно. А спека настала така, що дехто не витримував, непритомнів у важкій розпеченій сонцем броні. Пити! - пити хотілось більше, ніж їсти, за півтора сажнів на захід Калка манила до себе прохолодою води, обіцяла відпочинок і втамування спраги, тільки як же дістатись її?!

Та найстрашніше було попереду. Після другої безсонної ночі, на третій день облоги спека стала ще більшою. А над бойовищем почав ширитись важкий, нестерпний запах мертвечини. Гнили не тільки купи татарських трупів перед возами, але й свої полегли всередині табору. Марили поранені, стогнали й божеволіли

від нестерпних мук під пекучим сонцем. Спраглі, голодні коні іржали в тисняві свого загону й починали біснутись, прагнучи будь що вирватись на волю – до річкової води та зеленої паші.

Та все ж черговий татарський приступ було відбито й цього дня. Ополудні настало затишшя: видихались не тільки русичі, але й татари. І тоді від Калки почувся чийсь дужий голос:

– Русичі! Не стріляйте! Воліємо перемови вести!

– Чи з наших хто? – здивувались у таборі. Розуміючи, що довго тут не протримаються, Мстислав Старий дав добро.

До табору піднялося троє: один широколиций, з вузькими очима татарин в шоломі й залізних обладунках і двоє на вигляд русичів, тільки одяг незвичний.

– Ти хто? – поцікавився з-за возів великий князь у того, хто волав.

– Плоскиня. Бродники[198] ми. Я отаман.

– Хто-хто?

– Вождь по-вашому.

– Пощо з татарами? Нехристь?

– Хрещені ми, – з образою заперечив Плоскиня і навіть хреста на заяложеній шворці з пазухи витягнув: "Дивись, мовляв, княже."

– То як же ви можете з отсими безбожниками на християн іти?! – обурився Мстислав Романович.

– Ворог у нас з татарами один, половці, – відповідав Плоскиня, – хіба ж наша вина, що ви на їхнім боці опинились?

– Речи, за чим прийшов.

– І в вас, і в нас доста загиблих. Субудай-багатур[199] більше не хоче проливати кров, – коротко мовив Плоскиня і зиркнув на татарина, що стояв поруч з ним і щось стиха тому сказав.

– Добре, – з готовністю відповів великий князь. – Розійдемося миром.

Татарин вислухав Плоскиню, відповів різко, владно.

– Ви мусите відкрити свій табір, на знак покори зняти свої пояси та повісити їх собі на шию, а ще лишити нам, як переможцям, усю здобич, що забрали по дорозі сюди і всю свою зброю.

– Ви не переможці! – аж збеленився Мстислав Романович. – Не бувати сьому!

А за його спиною ржали спраглі коні і поранені просили пити... По очах руських воїв бачив старий Мстислав, що довго ті не витримують: ну день, хай два від сили...

– Темник[200] Тсугир, – Плоскиня очима показав на широколицього татарина, – сказав, що вони двічі таке не будуть повторювати. Ні, то й ні.

Мстислав Романович озирнувся. Звісно, ті, хто стояв неподалік, – молодші князі й тисяцькі, і сотники, й прості дружинники, а тим більше, вої з ополчення, – вони всі чули, що пропонували татари. Та ніхто не заперечив; у їхніх очах великий князь бачив одне лиш бажання дірватись нарешті води й напитись...

– Нехай поклянеться, що кров не буде пролита.

Тсугир вислухав Плоскинню, насупив брови, невдоволено гиркнув.

- Темник рече, що татари клятви ворогу не дають. Вони лише своїм ханам на вірність присягають.

Великого князя охопив відчай. Він навіть спиною відчував, як росте в таборі напруга: он там річкова прохолода, там життєдайна вода, напиться котрої мріє кожен з воїв. Без неї скаженіють коні, вмирають поранені...

- Тоді поклянися ти, як християнин.

Плоскиння зиркнув на Тсугура і впевнено проказав:

- Клянуся, княже. Кров не буде пролита.

- Цілуй хрест!

Бродник витягнув з-під сорочки мідного хреста, приклався до нього губами.

Знову проказав щось Тсугир і Плоскиння перевів:

- Субудай-багатур зве на бенкет усіх руських князів, воєвод і тисяцьких.

Любодар стояв у двадцяти кроках від київського великого князя, все чув і бачив. За літа, проведені на заставах, він надто добре вивчив степовиків. Маючи гострий зір і звіриний слух, чув, як відповідав татарин, бачив у його погляді зневагу і відчував недобре. Та він чудово знав своє місце в цьому світі, щоб вигукнути, застерегти від помилки великого князя. Хто б його послухав? Йому лишалось тільки спостерігати, що діється навколо і думати про власну долю. Коли б усе залежало від нього самого, то він би ліпше загинув тут із честю, аніж склав зброю і тим самим лишився змоги себе боронити. Порубіжжя зробило Любодара не лише недовірливим до ворога, але й куди витривалішим від київських дружинників, що здебільшого сиділи в городі, тим паче – від ополчення. Він легше переносив спрагу, хоча і в нього давно пересохло в роті, а язик ніби розпух і став шорстким, наче терпуг. Хіба сморід мертвого людського тіла і вигляд роздутих на сонці трупів на нього не діяв? Та Любодар, попри молодість, звик тамувати власні пристрасті й затискати в кулак, коли треба, всі свої відчуття. Зрозумів, що по-іншому не буде й доведеться або з усіма складати зброю, або самотужки давати собі раду. Він втиснув голову в плечі й озирався навкруг, мов затравлений звір: всередині його нутра зростало лихе передчуття.

Тим часом навколо поволі, непомітно більшало татарських вершників; на протилежнім же березі Калки вони стояли не безладним натовпом, а чіткими рядами, явно готові до нападу. На східній стороні табору вже розв'язували скуті чепами вози, розтягували їх в різні боки, а руські очільники походу, зібравшись купкою, вийшли за його межі. Коли відкрився широкий прохід і вої київського ополчення, кладучи на землю зброю, рвонули до води, за ними подались і дружинники з кіньми – так само беззбройні. Біля води утворилося неймовірне стовпище з тисяч людей. І кроку не рушивши з табору, Любодар пильно дивився чим усе скінчиться, та навіть він не вловив тієї миті, коли ворухнулись татарські лави. Мить! – і все змінилось: мчали татарські коні, виблискували криві мечі й почалось страхіття. Нащо вже він всякого надивився на порубіжжя, але такого...

Беззбройний руський натовп з мало не десяти тисяч людей татари сікли

мечами, мов капусту в ночвах, стріляли навибір з луків, рубали своїми легкими топірцями – Любодар хоча й очікував лиха, та все одно вжахнувся тому кривавому місиву, що зродилось прямо на його очах. Заціпенівши, не міг зрушити з місця й отямився лише, коли побачив, що на нього мчить, розмахуючи широким кривим мечем татарин – сотні їх увірвалися в табір добивати поранених. Удар першого він устиг відбити, але слідом підскочив інший, блиснуло перед очима лезо – Любодар відсахнувся так, що й шолом звалився з голови; меч третього опускався, несучи вже очевидну смерть, проте він таки встиг пірнути під воза, відчув сильний удар по лівій лопатці, над ним гупнув, зустрівшись з полудрабком[201], татарський меч і мозок миттєво підказав: "Падай!" – молодик повалився на землю, вдавши, що вбитий.

Ніколи було татарам роздивлятися живий він чи мертвий: нові й нові мчали, кружляли табором і сікли, сікли, безжально добивали поранених. Тож Любодар заповз далі під вози, аж до татарських трупів зовні табору й там зачався. Страху не було. Знав одне: треба вижити, а не вдасться – померти гідно, дорогою для татар ціною. Від трупів тхнуло так, що аж нутрощі вивертались і він лежав, уткнувшись лицем у землю, намагаючись дихати тихо та повільно.

Коли людина вчиняє вірно, сама доля стеле перед нею дорогу. Добитих у таборі бродники стягували в одне місце й неподалік Любодара наклали цілу гору мертвих, а потім узялися прибирати загиблих татар назовні. Мусив він обережно переповзати до гори руських тіл та й прикинувся там одним із забитих. Через якийсь час нестерпний сморід припинився – таки прибрали мертвих татар. Зате живі затіяли щось посередині кам'янистого пагорба: Любодар бачив, як туди повели зв'язаних князів і тисяцьких та взялися валити їх на землю.

– Плоскине, христопродавцю! – у відчаї волав старий князь Мстислав Романович:
– Ти ж хрест цілував!

Звалили і його. "Що ще затіяли виродки?" – губився в думках Любодар. Татари тим часом нанесли гостроколу і почали розкладати його прямо на полонених: один шар, другий... Навіщо? Десять узялися дошки: "Вози розібрали" – здогадався він і ті дошки татари намостили поверх рядів гостроколу. На поміст зійшло кількадесят татар – очільників, судячи з усього.

І почався бенкет переможців – прямо на тілах живих ще переможених. Любодар аж зубами скрипнув: он, виходить, яким чином руських князів на бенкет запросили! Вечоріло. Дарма, що вітру вже не було: і без нього запах смаженої конини ширився навколо й до нестями дратував його, а згадка про воду мало не здолала його волю – хотілось скочити, добігти до води й ковтнувши хоч раз, з полегкістю померти. Та він себе переміг.

Бенкет тривав. Від Любодарової схованки до помосту було хіба що сажнів з десять: він чув стогін, лайку й прокльони руських князів та згодом вони все тихшали, а коли настала темрява і навколо помосту запалили кілька багать, жодного звуку не долинуло від переможених.

"Боже, прийми душі їхні з миром, – шепотів Любодар, згадуючи чуті колись від

пресвітера Йони слова, – і введи у Царство Твоє..."

Бенкет припинився далеко за північ; вже в повній темряві підпили татари з галасом покинули поміст і за тим настала згодом цілковита тиша. Ніч була безмісячна, тільки зорі сяяли в чистім безхмарнім небі над Половецьким полем. Любодар поволі підвівся, сторожко вслухаючись і вдивляючись у ніч: велетенський татарський стан з трьох боків охоплював розгромлений руський табір – тільки схил балки аж до самої річки був чомусь вільним від шатрів і багать. Те було йому якраз на руку – шлях до води виявився вільним. Мине небагато часу й почне світати, а тому ховатися й далі під возами поміж мертвих було безглуздо: вдень татари з бродниками зловлять його тут, мов лисиця триденне зайченя. З північної сторони, з-за стану, заіржав кінь – не інакше, як там паслись табуни.

Лише тепер відчув Любодар, наскільки він ослаб, не ївши та не пивши. Вага кольчуги тиснула на плечі: якщо доведеться бігти, далеко в ній не втечеш. Ставши навколішки, розстібнув широкий пояс і кривлячись від болю в лівій лопатці, поволі стягнув із себе обладунок – йому одразу полегшало. Швидкість та спритність в його становищі важили більше, ніж захист. Мав при собі шаблю і ніж-захальник, що на порубіжжі не раз ставав у нагоді. Тепер потрібен був ще й кінь. Та найперше – хоча би ковток свіжої води.

До води було сажнів сто, навіть більше. Аби не привернути чиеїсь уваги, він поповз: мимо помосту, під котрим лежали руські князі. Затримавшись біля нього, довго слухав, чи не почує чийогось голосу чи стогону... Тихо було. "Бач, як татари слово дотримали, – подумав з гіркотою, – і крові княжої не пролили, й на бенкеті князі були".

Поповз далі. І ледь почався спуск, одразу ж наткнувся на мертве тіло, потім ще і ще... А далі вбиті русичі лежали щільно, один в один, потім і взагалі мало не горами. Стільки посічених тіл йому ще не довелося бачити. Повзти можливості вже не було і він, від побаченого збайдужівши до власної долі, підвівся й пішов уже не ховаючись. Коли й була навколо ворожого стану сторожа, то, певно, десь в іншому місці. А можливо, її взагалі ніхто не ставив – надто впевнені були татари в своїй повній, остаточній перемозі.

Доля любить сміливих. Ніхто не перепинив йому дорогу, ніхто не помітив. На Калці була ціла загата з мертвих руських воїв і вода переливалась через неї. Річечка вище побоїща стала втричі ширшою, вода піднялась на добрих півтора аршини[202]. Він мусив перебрести на інший бік і вже лівим берегом пішов угору по течії, пересилуючи непереборне бажання напиться. перед ним втікали якісь маленькі темні тіні, неподалік дзявкали лисиці – тут бенкет тільки починався.

Лише пройшовши мало не версту, туди, де вже не було мертвих тіл, Любодар припав таки до води. Здавалось йому, що випив мало не цеберко, але все ж зумів стриматись. Знав, що вода додасть йому сили, але і зайва зробить стомлене тіло обважнілим, вкрай неповоротким. Десять неподалік дійсно був табун – там гупали, пересуваючись, стриножені коні. Татарський стан лишився вже позаду і Любодар,

тримаючи піхви з шаблею в шуйці, уздовж прибережних кущів низенького верболозу почав наближатись до табуна.

- Бузько, де тебе носить? - раптом гукнув хтось до нього і з-за куща виїхав вершник, тримаючи в повіді ще одного коня: - Чи ти ужище[203] за вечерею проковтнув? - додав зі сміхом.

Любодар не розгубився.

- Угу... - буркнув аби що й зігнувшись в поясі, ступив кілька кроків назустріч комонному броднику, очевидно, дозорцю чи зі сторожі табуна.

- Що з тобою? - здивовано спитав той, все ще не розуміючи, що перед ним ворог.

Решту відстані в три сажні Любодар здолав за два стрибки й шабля його, покинувши піхви, вістрям полоснула бродника по горлу: колишній Любодарів сотник Онисим лишився би задоволеним своїм учнем. Захарчавши, дозорець почав валитися з коня і ще не торкнувся землі, а вбивця його вже сидів у сідлі іншого й висмикнувши з неживої руки повід та розвернувши чужого каурого[204], пустив того руссю, стримуючись, аби не перейти навзаводи[205] - те тільки привернуло би увагу іншої сторожі.

Він майже минув табун, коли позаду почувся чийсь далекий крик і тоді Любодар одразу ж взяв учвал. Край неба на сході вже почав світлішати, темінь ночі відступала й не була такою густою - певним чином це було йому на руку, бо пригадав, що як був у дозорі, то бачив тоді ошую кілька байраків, де можна було би сховатись. У темряві їх нізащо не помітиш, але світлої пори й тебе самого далеко видно. Тим часом позаду вже чувся кінський тупіт і Любодар почав забирати одесну, сподіваючись, що рано чи пізно на ті байраки натрапить.

Озирнувшись, він на тлі світліючого неба помітив позаду темні плями переслідувачів - скільки їх, розібрати було неможливо. Коник, що йому трапився, видатним скакуном не був - Любодар спиною відчував, що погоня все ближче й ближче. Знати б, скільки їх там: двоє, десятеро?

Де вже той сховок?! Він знову зиркнув назад: еге! - троє чи четверо мчали слідом і, певно, теж знаючи про байрак, почали розгортатись віялом. Таки четверо... Добре, хоч не десять.

Дарма, що чекав; поросла негустими кущами яруга відкрилась несподівано, немов земля перед ним розступилась і Любодар ледве встиг круто завернути уздовж провалля - змилений каурий дивом втримався на повороті. Темрява ночі вже перейшла в сутінки і знайти зручний спуск було значно легше. Переслідувачі мчали вже за пів сотні сажнів, але стріл навздогін не пускали - значить, бродники, не татари. Сякий-такий спуск нарешті з'явився, Любодар, безнадійно втрачаючи швидкість, спустився на дно байрака, запетляв між кущами, сподіваючись тільки на одне: що гонитва за ним не розділиться навпіл, бо ті, хто лишиться в степу, нагорі, маючи перевагу в швидкості, легко перетнуть втікачеві дорогу попереду, а потім покладуть його з лука однією стрілою.

Доля любить рішучих. Не розділились переслідувачі. В запалі погоні всі

спустились в байрак і вервечкою мчали за втікачем. Любодар те вже зрозумів і шукав лише зручного місця. Коли байрак круто повернув убік, він різко спинив коня, ставши за високим кущем колючого глоду, підхопив зі схилу чималу каменяку й варто було виткнутись першому броднику, як Любодар тут же метнув її в голову переслідувача, вихопив з піхов шаблю й кинувся на наступного. Той з несподіванки здивив коня, Любодар щосили послав уперед свого і каурий, налетівши, ударом грудей перекинув вороного разом із вершником. Третій супротивник на мить розгубився і отримав удар шаблею по голові. Четвертий, не випробовуючи долю, розвернув коня і втік.

Двох, що без пам'яті лежали на землі, Любодар, згадавши клятву їхнього Плоскині, без жалю добив: "Іуди!" Потім пересів на гнідого, що був під першим бродником і з каурим у повіді покинув байрак, не взявши навіть чужої зброї. Дуже поспішав, побоюючись іще однієї погоні, а ще більше – наткнутись на тих татар, що кілька днів назад подались в погоню за переможеними русичами: галичанами й чернігівцями.

Йому вистачило досвіду не піти до Дніпра тим шляхом, яким рухалась до Калки руська рать. Після сутички з бродниками цілий день, міняючи коней, мчав степом, замітаючи сліди у вибалках та байраках, аж доки не звалився в одному з них від втоми й проспавши до наступного полудня, рушив далі голодніший від вовка, добре, хоч до сідла гнідого була приторочена бродникова кабаківка з водою та по дорозі трапився йому струмок. Хоч і була вода з нього неприємна на смак, але й без неї він би просто помер від спраги. Любодарові повезло, що мчав до Хортиці по великій дузі, бо дістався Дніпра днів на два пізніше від татар. Навіть тут лишилися сліди поразки русичів: біля самої води валявся пробитий сокирою гостроверхий шолом з двоколірним яловцем[206] дружини чернігівського князя й біліли об'їдені звірами людські кістки.

Вже пізніше, в Переяславі, довідався, що татари, перейшовши на Протовчому броді[207] Дніпро, переслідували рештки руських дружин аж до Новгород-Святополчогого[208], спаливши на своєму шляху всі городи й городища. Поле ж Половецьке попри літню пору здавалось безлюдним, хтось ніби мітлою його підмів – куди ті кипчаки[209] поділись?

Хоча й знав Любодар, що йдучи лівим, низьким берегом Дніпра, тільки те й робитиме, що через річки переправлятиметься, проте почувався в більшій безпеці. Йому б до Хорола тільки дістатись – за ним він усе межиріччя від Псла й до Сули знав не гірше від якогось половця. Рушив уздовж Дніпра, не боячись уже й татар: хай би й помітили його з правого берега – не страшно, дулю би їм показав. Бо з конем через пороги Дніпро ще ніхто не долав, хіба лютої зими.

Там уперше за два останніх дні поїв. Як і кожен дружинник, мав із собою в чересі[210] огниво[211], тож назбирав у річечці, котре переходив у брід, кілька десятків мушлів, розвів вогонь і сям-так засмажив їх під жаром багаття. Сита людина таке без солі навіть в горло не пропхне, а він з голоду глтав, наче вовк:

добре, в лузі щавіль надибав – ото тільки з його опуцьками вдалося запхнути в себе бридке їдло. Зате вже знав напевне, що не пропаде, не згине і Переяслава свого дістанеться. І двох тижнів не минуло, як обнімався на посульській заставі неподалік города Лукомля зі старим уже сотником Онисимом. Авжеж, Онисим для тодішнього вісімнадцятилітнього Любодара був старим: трохи за сорок.

Оповідь його про Калку слухала вся застава. Потім Онисим спитав:

– Тут лишаєшся?

– Ні, – відповів Любодар, – буду до Переяслава йти. З князем ішов, до нього й повертатись мушу. Борг на мені...

– Перед ким? – не зрозумів Онисим.

– Перед татарами. – глибока зморшка прорізала Любодарове чоло. – Загачену русичами Калку до смерті не забуду. І бенкет їхній з князями нашими...

Уперше тоді сотник заговорив із ним, як з рівним.

– Посивів ти, синку... Он воно яке, татарське срібло. Такий борг помри, а віддай.

"Помри, а борг віддай". Як у воду дивився переяславський сотник Онисим. Чи ж усе ти робиш тепер, Любодаре, аби повною сплата була?

Боярин Жирослав уперше, відколи почув лиху звістку про татар, почувався коли не щасливим, так принаймні вдоволеним – старший син його, Будислав, попри страшні часи, рано-вранці живим та неушкодженим повернувся зі Стародуба[212] від свого тестя, тамтешнього боярина Федора Гремиславича і тепер, зачинившись з отцем та молодшим братом Михайлом у світлиці, оповідав обом, що взяв та побачив по дорозі додому.

– Тремтять ускрізь: і на Стародубщині, й на Сіверщині: по всьому Задесенню. Нема кому ополчення зібрати й на чолі стати. – гірко зітхнув Будислав. – Мстислав Глібович під Черніговом поліг...

– Як?! – само собою вирвалось у Жирослава.

– А отак... Михайло Всеволодич, про татар зачувши, накивав з Чернігова п'ятами, тож новгородський[213] князь з дружиною подався чернігівцям на підмогу. Чув я, ніби віче чернігівське, на князя Михайла образившись, за Мстиславом Глібовичем послало: мовляв, порятуєш город, то й станеш нашим князем. Сподівався, певно, що втримає Чернігів та й сам вокняжиться, дві вотчини до купи збере. Хто тепер скаже? Мстислав спізнився: татари вже оточили город, тож не пробився, поліг з дружиною під стінами, а Чернігів, речуть, дотла спалили, люд увесь до ноги винищили.

Жирослав Мироніжич знову Калку згадав і чорну татарську стрілу в шиї Мстислава Всеволодича: бач, виходить, наук татарський не минув для князя даром, лишився в серці страх, засів, наче те залізо в рані. За свій власний страх соромно було перед синами, тож і не виказував його, а зачинився тут, щоб із синами порадитись, як далі бути, як вотчину від погрому порятувати. Так і не наважившись поки що про те хоча би заікнутись, обережно спитав:

– А Давид Ольгович[214]? Пощо він Придесення не піднімає? Всі би, як один постали.

- Та речу ж тобі, отче, що той тремтить, мов осиковий лист. То не витязь. У нього й дружини хіба що сотня буде. А дозорців татарських за Десною не раз уже бачили - вивідують що й до чого. Я не став у Ратичеві[215] й ночувать, до оболонського перевозу всю дорогу по темному - поспішав дуже. Ні, бачу, сидітимем, наче кури на сідалі, доки татари ті, мов тхір, передують городи поодиночі...

- Так ще не пізно! - запалився шістнадцятилітній Михайло: - Ми нащо?! Є ще кілька днів! Піднімем Придесення...

- Цить! - обірвав молодшого Жирослав. - Ти ба, герой! Підніме він... Ти хоч бачив татар тих?!

І вже звертаючись до Будислава, кивнув на Михайла:

- Отсе горе моє днями коло зятя пропадає: куди Любодар, туди й він. От не подивлюсь, що боярський син - як візьму віжки, та віжками, віжками!

- Бачу, сотник наш діло своє добре знає, - озвався на те Будислав, - до облоги город готує, як слід. Тільки чи допоможе воно?

Зачувши таке, Жирослав Мироніжич аж стрепенувся.

- Так і я ж про те! Порадитись із вами думав: чи не ліпше упокоритись нам? Вотчину зберегти. Що ми без неї? Любодар - дуролом; доки мене в городі не було, віче на свій бік переманив, готуються, бач, боронитись. Проти кого? Князь і той утік, дарма, що й дружина була. А ми? Ми кому потрібні? Що мислиш, Будиславе?

- Легко сказати... А як зробити? Що коли татарам тим покора наша ні до чого? Прийшли, щоб усих до ноги вирізати та й підуть. Вижити треба.

- Буди-и-слав... - проспівавши зі зневагою братове ім'я, схопився на рівні Михайло: - Дивись, не розбуди свою славу, нехай і далі спить! У-у-у, боягуз! Боягуз ти, брате!

Жирослав Мироніжич ще й рота не встиг розкрити, як молодший син притьмом вискочив зі світлиці. Будислав тільки посміхнувся на те:

- Пусте, отче. Нехай. Розмислимо удвох.

Михайло заскочив до горниці, почепив на пояс свого великого ловецького ножа, зняв зі стіни лук і тул зі стрілами, протупав сходами вниз та мовчки гайнувши мимо матері, боярині Добротвори, подався до стайні; насилу дочекався, коли конюх Вовкун осідлає його солового[216] мерина[217] і одразу ж на рисях вилетів з боярського двору. Намірівся, звісно, до дитинця - куди ж іще?

Любодар, байдуже, що не за горами й обід мав бути вже, кудись збирався: скликавши у дворі дитинця своїх десятників, саме напучував, що кому діяти за його відсутності. Михайло, побачивши те, не злізаючи з коня, терпляче чекав на нього біля воріт. Коли сотник, вже верхи, під'їхав, уноша не стримався:

- Любодаре, візьми мене до сотні!

- Чого це?

Поряд була сторожа і Михайло змовчав, а вже за ворітьми дитинця, наздогнавши Любодара та озирнувшись навколо - чи ніхто не чує, не втримався, з відчаєм у голосі виклав:

- Отець з Будиславом упокоритись хотять.

Сотник на те нічого не відповів, тільки зблиснув очима, швидко зиркнувши на свого супутника. Михайло, не знаючи, що й помислити йому, і далі їхав поряд. Вже й Лугові ворота минули; перед Плавучим мостом Любодар таки не стерпів:

- А куди це ти зібрався?
- З тобою.
- На біса?
- Вони перед татарами упокоритись хотять!

Сотник знову промовчав, хльоснувши нагаєм, погнав коня розмашистою риссю – не поговориш. Тільки ж юний Жирославич не відставав і на Лисій горі Любодар усе ж спинився.

- Ти ще тут? – удав здивування сотник.

Михайло мовчав, усим виглядом своїм показуючи, що не відступиться. Він все-таки непогано знав мужа своєї сестри.

- Тобі шістнадцять літ, боярський сину. Поживи іще.
- Хочу, як усі! Чим я перед Богом ліпший?
- Юністю.
- У городі повно ровесників. Не хочу коритись!
- Ти ж не вой. Толку з тебе...
- Хоч одного, а вб'ю. Усе ж легше сотні буде.
- Поживи. Жону візьмеш – хоч узнаєш, як вони на ложе пахнуть. Сина тобі родить.

Тоді вже.

Михайло ніяк не міг зрозуміти, насміхається сотник над ним, чи говорить щиро, а тому в душі сама собою зродилась злість – аж груди розривала.

- Не візьмеш?!

Любодар і вухом не повів. Дивився на Михайла з таким виразом, як ото на роздратоване мале цуценя дивляться: поблажливо і з цікавістю – ти ба, мовляв, яке затяте!

- І чорт з вами з усіма! – скипів уноша і вже гарячив свого мерина: – Сам-один на татар піду! Битиму з лука, доки стріл стане, а згину, так зі славою, не в соромі...

Він шмагонув нагаєм коня, але Любодарова міцна рука вхопила повід:

- Стій.
- Пустити!
- Та добре, – примирливо погодився сотник, – беру тебе з собою.

Втім на думці в Любодара було інше: "До вечора охолоне, а там отець нехай вирішує, що з ним діяти." Сам він їхав за Десну, бо вранці примчав звідти дозорець зі звісткою, що бачили вже татар, котрі нишпорять по волості, не інакше, як вивідують шляхи та підступи до поселень. Хотів на місці поглянути що й до чого.

Дозорці його облаштувались на верхівках двох дубів: один стояв за чверть версти від старого гостинця неподалік волосної межі, другий – майже на узліссі, що виходило на деснянську заплаву. До Коснятиної весі, котра крайньою сиділа на сосницькій землі, лишалось версти півтори, а до Неятина[218] хіба що шість – навіть тамтешні дими

добре було видно. Дерев в пущі скидали останнє листя, тільки на дубах воно трималось міцно, а тому й дозорцям зручно було ховатись в гущавині високих верхівок. Любодар, хоч і їхав з Михайлом від Оболоні не битим гостинцем, а пущею, досить швидко знайшов своїх, бо хто-хто, а він межі волості добре витоптав: знав їх не гірше, ніж закутки свого дитинця.

Дозорці пильнували татар в парах: один нагорі, інший внизу біля коней.

- Ну що тут? - поцікавився в Озимая, того, що вранці приніс в Хоробор тривожну звістку та й погнав назад, набагато випередивши свого сотника.

- Никають, - була йому коротка відповідь. Такий самий неговіркий, як і його сотник, дозорець усе ж спромігся пояснити:

- Десяток їх. Коснятину весь обігнули, все лугом намагаються. Лісу, видно по всьому не люблять, в гущавину не лізуть. Луг весь обнищпорили - на пари розбились, як і ми: до Берестового проскочили були й до Валуя[\[219\]](#), і до Десни - мов ті хорти.

- Тепер де?

- На схід гуртом подались, до Оболоні.

- А що весь?

- Нема там нікого. Вчора ще зі скотом у пущу сховались, - Озимай махнув рукою на північ.

Любодар перейшов до другої пари, неподалік гостинця, розпитав і там, потім забажав сам роззирнутися з висоти. Вправно видершись на дуба, змінив там дозорця і почав пильнувати. Світла година поволі спливала, вже й до вечора йшлося, а татар поки що ніде не було видно. Щось надто далеко зайти насмілились. От що безкарність робить - всякий страх чужинці забули. Невже той нещасний десяток так упевнений у власних силах, що заночує поблизу Оболоні? І вже ж точно не в чужому лісі полягають спати степовики! Тоді де?

Сотник губився в здогадках, аж доки не почув знизу, від своїх, умовний погук - гугнявий крик пугача: попереджали його; певно, хтось із дозорців почув тупіт кінських копит. Дійсно, скоро вже й замелькало щось поміж дерев, що обступили гостинець і нарешті ось вони! Десяток татар в незмінних рудих лисячих шапках вертались на рисях назад. Вихопились на луговий простір, де ще панувало сонячне світло і одразу ж звернули ошу - по ниві, мимо весі, подались на полудень: межі двох озер до Десни? Любодар просидів на дубі до сутінок, але татари більше на очі не показувались.

Він спустився на землю, велів дозорцям відпочивати. Ще в перший день ті знайшли неподалік в пущі старе покинуте житло - чи ловецький зимівник був, чи якийсь оболонський бортник звів його для своїх потреб. Підлагодили його нашвидкоруч і там ночували. Вперше за півдня озвався до Михайла:

- Підеш зі мною. Подивимось зблизька на тих татар.

Рушили узліссям. Луг тут наступав на ліс і їм довелося йти спочатку на схід, а тоді вже повернули на полудень, доки не вперлись у Берестове. Що Берестове, що Валуї були колись одним деснянським рукавом, а потім середина його з якоїсь причини обміліла, далі пересохла, перетворившись на сирий луговий видолинок, що набирився

водою лише під час повені чи великих дощів, через що з розривом у півверсти й утворились з того рукава два озера. Вершина Берестового ховалась в осичнику, а низ мав голі береги.

Любодар довго стояв над озером, на краю осичника, вслухаючись в непроглядну темінь. Вдень дув рвучкий, холодний вітер з півночі та тепер він поволі стихав. Михайло, не розумів, чому вони спинились і так довго стоять, але спитати в неговірного, суворого вдачею сотника не наважувався. Кілька разів йому здалося що чує на захід від них якесь глухе "Бух! Бух!", але значення тому не надав.

- Чуєш? - зашепотів до нього Любодар. - Там татарські стриножені коні пасуться. Вони їх поміж двох озер пустили пастись. Вітер з полуночі дув, тож якби пішли ми навпростець, коні нас одразу почули б. Не дурні татари...

"Бережуться, - міркував уже про себе, - і лісу нашого, і нас, іще й не бачивши. Степовики; на відкритому люблять, до простору звикли. У них тепер з трьох боків вода, з четвертого коні. В безпеці себе почувають." І саме останнє наштотхнуло Любодара не те, щоб на думку, а так... одним словом, на місці не стояти.

- Пішли, - шепнув до Михайла і знову повернув на схід.

Вони йшли вздовж Берестового у майже повній темряві. Під непевним світлом зірок поверхня озера часом зблискувала і те допомагало триматись берега. Озеро було досить довгим, аби дістатись вершини, вони пройшли осичником версти півтори, як не більше. Певно, Любодар у темряві бачив, наче кіт, бо Михайло, що йшов, здавалось, слід у слід за ним, двічі провалювався в боброві нори, мало не ламаючи собі в коліні ногу. Півтори версти поночі в один бік, потім стільки ж, огинаючи вузьке та довге Берестове, в протилежний - боярчукові здавалось, що вони йтимуть всю ніч, та все ж нарешті знову дістались узлісся, тільки вже на полуденному березі озера.

Сотник і тут, не виходячи з темряви лісу, якийсь час стояв, прислухаючись, потім обернувся до свого супутника.

- Чекатимеш мене тут, - шепнув боярчуку.

- Я з тобою!

- Ч-ш-ш! -Любодар зашипів на нього так люто, що Михайло аж похолов. - Над водою гомін за півверсти чути. Ні кроку звідси, втямив?! Якщо до світання не вернусь, тоді сам шукай дозорців і мчіть у Хоробор. І пильнуй мені, бо не на гульбищі еси!

Не сказавши по тому більше ні слова, подався в луг. Темінь поглинула його так швидко, що уноша не встиг навіть отямитись, як лишився сам-один у нічному лісі.

"В безпеці себе почувають..." - ось що штотхало Любодара вперед. Там були татари, до зустрічі з котрими він вже кілька днів готував Хоробор і готувався сам. Десь попереду, в темряві ночі, лаштувалися до сну чи вже й спали чужинці, люті вороги. Чужі на цій землі, вони тим не менше гадали, що знаходяться в безпеці, та тільки й близько не здогадувались, що за ними стежать. Це давало сотникові таку перевагу над ворогом, що він до самої своєї смерті не пробачив би собі, якби не скористався нею.

А тим часом вітер змінив свій напрямок, дув тепер із заходу, все більше набираючи сили. Любодара це порадувало: "Завтра-післязавтра дощу треба чекати. Нам тепер і се

на поміч буде." Ворожий стан, котрий був десь попереду, в темряві ночі, вабив до себе: підійти якомога ближче, роздивитись що й до чого – проти вітру це неважко зробити. А потім? Потім видно буде; сотник не любив загадувати наперед.

Тільки де ж він? Любодар пройшов уздовж озера досить далеко, вже й тупіт стриножених коней чувся, тільки чомусь ближче до Десни, аніж він собі намислив ще на тому березі озера. Як не вдивлявся у ніч, та не лише коней, а й хоч якогось вогника татарського стану не побачив. Відтак повернув на полудень, до Десни; зумисно роблячи ще один гак, щоб підійти до ворога з полудня, звідки татари взагалі нікого не чекали б. Обігнувши якесь маленьке озерце з верболозом по берегах, він обережно рушив на кінський тупіт, що знову чувся одесну, але татари мов крізь землю провалились. Так можна і до світання протинятись, щоб потім при світлі дня згинутися ні за цапову душу – почав злитись на себе сотник, коли ж це раптом попереду щось наче зблиснуло.

Любодар одразу ж присів, піхви з шаблею відчепив від свого широкого череса, із його ж пазухи видобув довгий ремінець, хитромудрим способом обв'язавши ним піхви, почепив шаблю за спину – то була давня, ще з Посулля, ратна наука, що ставала в нагоді, коли треба було в степу скрадатися до ворога, і поповз на той зблиск. Хоч через досить теплу і вітряну ніч роси на траві майже не було, та все одно, проплазувавши добру сотню сажнів, сотник був мокрий, наче у воді лежав.

Втім до того було йому байдуже, бо він таки помітив серед луку слабенький вогник. Все тепер стало на його боці: і темрява, і західний вітер, що дув у лівий бік, а не з-за спини, і скупе світло Хорса, що за Десною вплив на чорне небо десь над Сохачевим[220], навіть рештки одинокої напівживої верби, що стрілась Любодарові на шляху – якраз між ним та сплячими татарами. Чужинські спутані коні гупали копитами й темніли проти неба вже сажнів за тридцять від нього; підповзши до розбитого громом, обгорілого крислатого дерева, сотник, ховаючись за чорним, вигорілим зсередини стовбуром, поволі підвівся й уже з висоти свого зросту почав роздивлятись, що там діється попереду нього.

Сажнів за дванадцять від верби блимав вогник ватри. Багаття не палахкотіло, тільки жевріло: видно було, що поживу вогню давали скупу, аби лиш не гасло. Майже спиною до Любодара сидів біля нього чужинець у лисячій шапці; зігнувшись, ладнав щось при слабенькім світлі вогнища. Де була решта татар? Мали би спати десь поряд, проте світло багаття робило темряву навколо нього непроглядною для ока – як не вдивлявся Любодар, роздивитись щось напевне не зміг.

На сторожових заставах Посулля не один раз підкрадався він отак до ворога – часом іще ближче. Кілька разів брав у полон половців, що стояли на варті. Придушити оцього татарина й потягти з собою? А на біса? Що він розповість таке, аби від цього зиск був, користь для оборони Хоробора? Хтозна, чи й зрозумієш татарську мову. А от... Вирізати їх, сплячих, до ноги – ото діло! Бач, куди вивершилась врешті Любодарова думка ще відтоді, як помислив, що зайди ці на руській землі в безпеці почуваються.

Тільки... Роздивитися б, де ж вони, гаспида, сплять? Бо з поривом вітру почувся

далекий-далекий півнячий спів – це що, вже перші півні[221]? Чи навіть другі? Так і світанку можна дочекатись за цією вербою. І вирішивши підібратися ще ближче до вартового, сотник дістав з чобота свого захальника[222], опустився у високу, ніколи й ніким не кошену лугову траву та знову поповз, підбираючись до татарина зі спини. Зараз на кону був увесь його задум, тож схибити Любодар вже не мав права. Повз лише під час поривів вітру, щоб не чути було шурхотіння трави. Повз повільно, наче рись, що підкрадається в лісі до зайця. На подолання тих нещасних півтора чи двох десятків сажнів у нього часу пішло більше, аніж на обхід озерця.

Він уже чув кислий, противний запах татарина – спина того була за якихось півтора аршини. Любодар, готовий уже в будь-яку мить кинутись на ворога, повільно й нечутно звівся на коліна, міцною своєю долонею затис вартовому рота і смикнувши на себе, тут же вдарив того ножом у шию біля ключиці. Гаряча ворожа кров пирснула на сотника; татарин виявився страх, яким жилавим: Любодарові ледве вистачило сили втримати його – сучив ногами, викручувався тілом та скоро все ж таки пом'як і спливши кров'ю, завмер.

Тепер можна було роззирнутись. Татари спали, повлягавшись широченьким кружком. Коли б ватра була всередині того невеликого кола, чорта лисого щось у Любодара вийшло би. Ну що, зайди, спите? Спіть, спіть...

Сотник накрив наполовину згасле багаття шматком повсті, на котрій сидів вартовий, почекав, коли його очі знов при звичаються до темряви і з ножом у десниці підібрався до найближчого сплячого. "Сонного ніколи не ріж, – давно колись повчав Любодара берендей[223] Укит, – обов'язково закричить. Ти його розбуди і тут же вдар у серце."

Він обережно, майже ніжно, накрив долонею рот і ніс татарина, почекав, коли той від нестачі повітря прокинеться й відкриє очі, а потім враз щосили стиснув рідкобороде лице і вдарив ножом у груди. Вороже тіло посіпалось трохи і завмерло – назавжди. Любодар хижо озирнувся: чи ніхто не прокинувся і перебрався до наступної жертви. Зо всієї сотні Хоробора навряд чи хтось іще спромігся би на таке холоднокровне вбивство прямо серед десятка сплячих ворогів – щоб і не поспішити, і в ударі не схибити, і не розгубитися в разі чого.

Зате Михайло на узліссі біля Берестового почувався розгубленим далі нікуди. На луговому просторі вже почало сіріти, а сотник так і не з'явився. Згинув, щез, пропав... Як не страшно було уноші сприйняти цю очевидність, проте й іншого якогось пояснення такої тривалої відсутності Любодара він не мав. Бо інакше би той, пішовши по темному, щоб лишатись невидимим для ворога, і повернутись мав би ще в темряві. А тепер як вертатися?

Нема нічого важчого, ніж чекати в невідомості та ще й на самоті. До того ж у нічному лісі. Скільки простояв тут Михайло з луком в руках та накладеною на нього задля власного спокою стрілою, стільки й ліс за його спиною жив своїм нічним життям: десь, не так і далеко, ревіли тури-бики, а з-за Десни навіть почулося було вовче виття; навкруги безупинно щось невидиме тріщало гіллям, сопіло, шурхотіло й шаруділо,

дзявкало й пирхало. Михайло шкірою відчував, що його чують і бачать усі, тоді, як він один – нікого, окрім, хіба, зеленавих вогників, що часом світилися поміж кущів.

Він уляк на місці; виступити ж наодинці з луком та стрілами супроти татар вже й гадки в нього не було. Десь насподі своєї думки він каявся і жалкував, що так наполегливо ув'язався був за сотником. Спав би собі в отчому теремі... Там уже, певно, схаменулись, шукають його і матінка побивається за своїм найменшим. Йому хоча би до дозорців повернутись. Та як це зробиш, коли стане зовсім видно? Лісом круг озера він ще обійде, а як лугом перейти до пуші, коли татари бачитимуть його, мов на долоні?

– Михайле-е! – почувся раптом із лугових сутінок знайомий голос.

Невже Любодар?! Живий! А пощо не ховається? Михайло не знав, що йому діяти – відгукнутися, піти назустріч, чи чекати тут? І лише коли помітив, як у сутінках проявилася темна постать, забувши про обережність, кинувся назустріч.

– А я вже подумав, що ти пішов звідси, – пробурчав сотник.

– Т-ш-ш-ш... – Михайло аж зіщулився, – татари ж! Чи вже подалися?

– Сплять, – махнув рукою Любодар.

Боярчук помітив перемазаний чимось темним, майже чорним, одяг сотника: "В мулі весь, – вирішив про себе, – бач, забрюхався."

– Мокрий, певно? – вказав на гнесь. – Замерз?

– Та є трохи... – не став заперечувати Любодар. – Ходімо швидше до своїх.

Він дійсно змерз, добре змерз. Підкрадаючись до татар, неабияк вимокнув у холодній росі, проте в напрузі очікування і під час самої різанини тіло холоду не відчувало, зате тепер мокрий одяг і холодний осінній вітер робили свою справу: Любодар зо всіх сил стримувався, аби не зацокотіти перед молодим боярчуком зубами – ще чого! Проте куди більше прагнув скинути з себе одяг, що був рясно заляпаний ворожою кров'ю, котру Михайло в напівтемряві сутінок переплутав із гнессю.

І дозорці зітхнули з неабиякою полегкістю, коли помітили, як лугом, вже при світлі сонця, не ховаючись, поспішають до них сотник з боярчуком.

– Ми тут вже всяке передумали, – хай і з докором, але радо стріли хороборські ратники Любодара і вступились в його заскорузлий від крові одяг.

– Ти не поранений? – наважився нарешті спитати Озимай: – Весь у крові...

Тільки тепер зрозумів Михайло у що так густо вимазана свитка сотника і здивовано вступився в нього.

– Закрий рота, – порадив йому Любодар, ледь усміхнувшись, а своєму дозорцю відповів просто й коротко:

– Ні. Татарська кров.

Боярчукові нарешті дійшло, чому сотник йшов до нього лугом зовсім не остерігаючись тих татар і в повний голос гукав до нього, але все одно не вірилось, бо... ну не може ж такого бути, щоб хтось, нехай і сам Любодар, один зміг цілий ворожий десяток порішити!

І дозорці, нащо вже досвідченими воями були, а й ті дивились тепер на сотника і з недовірою, і з захватом водночас – та невже ж?!

- З одягу знайдеться щось? Хочу скинути отсе к лихій годині.

- Мою свитку візьми, Любодаре, - з готовністю озвався другий дозорець, Зима.

- А сам?

- Та в мене підклад[224] ого який теплий!

- Добре. Озимаю, залиш двох біля гостинця, нехай від заходу очей не зводять. Коли що, рогом мають дати нам знак. Ми ж зараз на рисях ідемо туди, - кивнув головою у бік татарського стану, - зброю підберемо й коней треба з собою повести: як-не-як буде для сотні харчу на два тижні.

А тим часом дозорець із пари біля гостинця, здершись зі сходом сонця на дуба, одразу ж помітив на заході, там де мала бути Сосниця, велетенську чорну хмару, що все вище здіймалась над видноколом. "Вже й Сосниці нема... Невже ж наша черга тепер?"

Кришень підвівся з лави, щойно втретє проспівав його півень. Звично, навропацки, пройшов до дверей свого невеличкого, древнього, як і він сам, заглибленого у землю житла, прочинив двері в сіни, нащупав на сідалі співця і вийшовши надвір, ще в присмерку, із птахом у руках підійшов до кількох старезних, як світ, дубових кумирів, що півколом стояли неподалік. Зарізавши півня, вимазав його кров'ю лики істуканів, а потім, вправно добувши на ґалдовнику[225] живий[226] вогонь, розвів жертвне багаття, до котрого й поклав птаха. Тихий безвітряний світанок майбутнього осіннього дня скоро наповнився скварою[227].

- Се остання вам жертва від мене, Боги... - хоча й була в хрипкому, надтріснутому голосі ветхого, сивого мов сніг, Кришня печаль, але, як не дивно, вчувалася в ньому і незламна твердь: - Йду, куди велів мені вчора Велес. Відаю, що настає Кінець часів, тож мушу бути там, де ще б'є джерело мого роду. Прошу, аби дали мені сил дістатись його та гідно стріти смерть.

Мовчки постояв біля вогнища, підкидаючи часом дрова, а коли від півня не лишилося й сліду, прихопивши з собою тліючу головешку, повернувся до житла, запалив скіпку й присів до столу. Важко зітхнувши, втупився замислено невидючими очима в покуть кліті, потім, ніби схаменувшись, неспішно посьорбав з пощербленого, закіпченого горщика рештки холодного варива, почепив через плече невелику полотняну суму, поклав до неї напівчерствого коржа й узявши високий посох із загнутим гачком наверх, на котрому висіло три маленьких срібних дзвоники та невеличку сокиру, покинув убоге своє помешкання - назавжди. Навіть скіпку не загасив...

Капище[228] ховалося в пущі над глибочезною, порослою лісом балкою, на дно котрої вела добре втоптана стежка. Не озираючись ні на кумирів, ні на житло, Кришень почав поволі, мовби знехотя, спускатись нею донизу, аж доки не спинився біля молодого дуба серед невеличкої, людськими руками й сокирою утвореної галявинки. Височенький та стрункий, дубок своєю вершиною вперто тягнувся вгору і майже зрівнявся з навколишніми липами, кленами, осиками й грабами, що стояли неподалік в

урочистім жовто-багрянім осіннім вбранні. Якийсь час старий стояв під ним, задерши догори голову та стиха шепочучи щось собі під ніс.

- Рости, дубе, - мовив нарешті на прощання, - не забувай того, хто поміг тобі до Дажбожого світла пробитись.

Нарешті крутим схилом рушив далі вниз, аж доки не заблищала на дні балки синя вода вузької річечки. Ошую, кількома сажнями вище її урізу, стояли, майже поруч, ще два дуби, що були вже справжніми велетами, - височезні й у два обхвати кожен, - саме до них вела протоптана стежка. На зритій глибокими тріщинами корі обох дерев висіли, почеплені на вбиті в стовбур кабанячі ікла та ясеніві тиблі[229], вибілені негодою черепи турів і лосів, вкрита іржею давня зброя. Кришень не оминув і ці дуби:

- Прощайте й ви... - і знявши з пояса чималий ніж у шкіряній ножниці[230], повісив його на турів ріг: - А се тобі, Громовержцю[231], як по весні прокинешся.

Спустився до води, де під осикою, припнута кропив'яним ужищем до її підмитого водою кореня похитувалась дубова довбанка з липовим весельцем, без поспіху сів у неї та від'язавшись, вправно відштовхнувся від берега. Течія враз підхопила однодеревку і Кришневі гребти за водою було легко - дуби хутко зникли з очей, сховавшись за поворотом високого й крутого берега.

За більш, як два по сто літ, всяке траплялося в житті роду. Так само, як міліють і пересихають часом озера й річки, так змілів і вцілілий, нескорений уламок коропського роду - до того, що в живих лишився один тільки Кришень.

Коли родився він на світ, в городищі їхньому було більше трьох десятків жител. І сам Кришень мав не лише братів та сестер, але й жону з дітьми: двох синів і наймолодшу доньку, отцеву любленицю. Впевнений був змолodu, що рід їхній тільки зростатиме, а Доля[232] бач, як повернула... Від неї ж мав і важкий тягар відання. Віщим - тим, хто наперед може відати, а до того ж іще й гонимарником був старий волхв Кришень. Коли прийшла визначена Сварогом[233] година, почало відкриватись йому те, що буде. Хто б тільки знав, яка то важка ноша - для простого люду вона непосильна! Тільки спілкування з Богами й дає сили тримати її в собі, ні словом, ні ділом не виказуючи перед іншими своє відання.

А все одно той тягар не зігнув спину Кришня та й хода лишилась досить легкою, хоча давно забулось, коли востаннє бігав: чи не тоді, як усвідомив, що вготував йому Суд[234] непросту долю піти до Сварги* останнім пасемком диму від згорілої в часі скіпки людського роду. Коли прийшло до нього те розуміння, душу огорнула щемна печаль. Та була вона водночас і світлою: скільки разів за довге своє життя бачив він, як восени падав із старого дерева останній листок, а на весну воно вже не вкривалось ніжною зеленню... Людям у дерев слід повчитися, як смерть приймати. Нема при Роді нічого вічного і коли навіть старі Боги були ним рожденні, то і в них мусить бути свій кінець, а що вже казати про людей?

Страху в нього не було. Який страх, коли є Вирій і пращури давно на тебе зачекались? Одного не розумів: раз лишився самотнім, то хто кладу[235] над ним зведе і як без її диму втрапить на небо його душа? Та Богам відомо все наперед, тож настала

нарешті година, коли повідав йому Велес про Кінець часів і велів рушати туди, де під спудом чужої віри б'є джерело роду: нехай і замутнене відступництвом, чужинцями скаламучене, а все одно рідне. Кришень тою звісткою був неабияк втішений і хоча й сумував, що покидає рідні могили, та однак з легкою душею рушив у останню путь.

За все своє довге життя Кришневі в Коропі, що був колись чужинським князем наречений Хоробрем, довелось бувати двічі: першого разу коли старий волхв Перегуд готував його до посвячення у волшебники[236], вдруге – коли сам став волхвом. А коли щось і непокоїло, так лише одне: чи стане в нього сил на дорогу? Сплавитись за водою до Десни просто, там же, щоб потрапити в деснянську протоку і нею дістатись города, доведеться спочатку чи не дві версти гребти проти течії... Та коли вже Боги явили свою волю, то й сил додадуть за потреби.

Недарма пращури річку Бистрицею нарекли. Хутка течія давала змогу відпочити. Кришень здебільшого веслом тільки правив і тоді навіть вода не жебоніла під облавком, довбанка линула собі серед струменів усіяної жовтим листом течії, а що останні літа старий волхв жив лише згадками, то вони й тепер просочились в його сьогоднішня тихо та непомітно, наче вода у розсохлий човен: гай-гай...

... Того Христового жреця рідні Боги послали Кришневі, щоб випробувати його мудрість. А він не справився... Не зміг як слід розтлумачити волю Богів. І донині не відає в чому саме він схибив. Мав покинути пораненого в діброві? Не по Кону се... То що виходить: слід було на прохання Овдія відпустити його та навіть більше – доправити в самісінький Хоробор, отой ненависний княжий гадючник, що поглинув колись рідний Короп? Хіба ж могли Боги саме цього вимагати від свого волхва?! Та й Кришень запобігти тому не зміг навіть попри жертву, що її мимохіть, не з доброї волі, приніс тоді давно Богам. Можливо, все так сталося через те, що дуже побивався й жалкував по ринесеній жертві, тоді, як Богам до вподоби лише жертва чесна, без жалю? Що власне людське поставив над загальним волшебним?

А однак, не вкладалася Кришневі в голову така воля Сварога, Суда і Долі. Мусив віднайти ту відповідь, яка розставила би все на свої місця, і лише за тим уже й помирати. Тож у котрий вже, незліченний просто, раз топтався Кришень думкою по колу й по колу, й по колу.

... Та настороженість, що перші дні була в Кришня до Христового жреця, поволі зникла. Мав він вигляд звичайного молодесенького уноші з ріденьким ще русявим пушком на обличчі, великими темними очима і якби не та борідка, то був би більше схожий до унотьки, ніж до майбутнього мужа. Згодом повідав про себе, що народився хтозна й де, – аж у грецькій землі, – за два місяці шляху звідси. Від рани оклигував чи не п'ять тижнів[237] – надто хирлявим був, слабосилим: грек, одним словом, – що ти з нього візьмеш? Вутлість тіла порятованого від смерті чужинця вражала всю весь: "Що ж за прокорм такий у грецькій землі, коли отакі там люде кволі живуть?!" Серед мужів те зневагу викликало, тоді, як у жон – жалість до уноші з чужинським іменем Овдій.

Одна лиш Благиня, онука Кришнева, не бачила, здавалось, нічого дивного в ньому і

за першої ж нагоди прагнула опинитись поряд з пораненим. Не так вже й багато днів минуло, як поміж ними зникли всякі перепони: стиха про щось розмовляли, часом, забувши про все на світі, заходились сміхом і Кришень бачив, як горіли від захвату очі його онуки. Благиня була унотьюкою хоч куди, вже би й заміж пора, так з-поміж своїх у весі не парувалися – покон[238] не дозволяв, а чужі таку красу ще не надибали: дуже й дуже рідко хтось із сторонніх до них заглядав.

Серцю не накажеш: Шумило, брат Благині вдруге, таємно сох по ній, та тільки хто про те в роду не знав? Знав і сам він, що не судилося обом у парі бути, а все ж ні дивитись на інших не хотів, ні тим більше йти кудись світ за очі суджену шукати – так і маявся, сердешний, на подив усієї весі: невже ж ото світ клином на Благині зійшовся? І Кришень, звісно, все те бачив, часом і підсміювався в бороду над Шумилом, що доводився йому онуком так само, як і Благиня. Турбуватися причини не було – дівка до Шумила ставилась байдуже, тобто, лише, як до брата, не більше.

А з Овдієм, чуло Кришневе серце, все творилося по-іншому, дарма, що далі розмова смішок, – видно ж було, – справа в них ще не дійшла. Десь насподі тліло в обох і коли їм за малістю літ було те невдогад, то старому на шостому десятку, хоч би він і волхвом не був, бачилось усе так ясно, наче вушко в голці проти сонця. Тож влучивши годину, коли були з Благинею удвох, спитав так, ніби знічев'я:

– Про що се ви так довго нині воркували, га?

Благиня безтурботно махнула рукою:

– Овдій таке мені повідав! Рече, що в їхнім городі, де жив колись, укриті золотом стовпи стояли, а житла там із каменю й такі високі, як наші сосни – люде одні поверх інших живуть, і все довкола мощене камінням, щоб не було грязюки в хатах. А ще в тім городі, з міді роблена, лежить воляча голова завбільшки з воза і в ній, коли спіймають татя, смажать, трапляється, сердешного живцем!

– Казки... – буркнув Кришень.

– А от і ні! – уперлась раптом онука і одразу знітилась, бо раніше ніколи й помислити не могла, щоб дідові упоперек слово сказати.

Та невже ж на Небі намірились попарувать Благиню з Овдієм, а він не годен Божу волю для себе як слід потлумачити?! Кришень ніяк не міг повірити, що бриклива дівка Доля намірилась подібним чином позбиткуватись над волхвом, а через те і віри він в таке не йняв, хоча і взявся відтоді пильнувати за обома.

Молодий рюєн[239] народився по вінця сповнений дощем: старий Род, розчинивши небесні хляби[240], два тижні вволю напував стомлену літніми трудами Матер[241]-Сиру землю. Вродили рясно губи, а особливо білий гриб і жони з унотьюками та отрочатами подались до пущі їх збирати: аби холодною зимою ласувати соленими та сушеними дарами Рода. Вже чулися перші реви переповнених хіття биків: тури, лосі й олені шукали в пралісі суперників, аби в поєдинках завоювати право на продовження власного роду.

Осіння година не менш золота, ніж весняна. Як не змарнуєш її, то холодною зимою всякого прокорму матимеш вдосталь: зерна і м'яса, риби й горіхів, губ і

коріння. Під синьою Сваргою[242], понад Десною Род сіверянам усе щедрою рукою відміряв – аби тільки не лінувалися люде брати те, що часом просто під ногами лежить: нахились та й візьми.

Благиня щодня носила з лісу коли не губи, то горіхи, а найчастіше – і те, й інше. Овдій таки одужав і якось попросився з нею. "Аби на самоті не нудитись" – пояснив. Весь була би подивована, що чужинець іде збирати якісь горіхи – не мужнє то діло. Кришень, зачувши таке, відмовляти Овдія не став, а вирішив за краще перебрати діло до власних рук:

– Горіха поблизу вже не знайдеш, пущу скраю немов підмели. Ось покажу вам одну місцину, де всього доволі.

Узяв лук, стріли, сокиру і повів своїх углиб пралісу, в полунощну сторону. Благиня з Овдієм, прихопивши козубки[243] та кропив'яний міх на горіхи, ішли за ним. Кришень тоді схотів придивитись до Овдія – цікавити почало, що ж вони являють собою, ці християни, котрі таку владу над людьми взяли: від простолюдина й до князя.

Овдій у лісі був чужий – геть чужий. Ішов останнім, та варто було ступити в гущавину, як мало око собі не виколов, напоровшись на суху зламану гілку. Казав, що відсахнувся в останню мить, тож тільки вилицю собі до крові розідрав. Благиня одразу ж забідкалась, хутко знайшла кропиву, розтерла листя, приклала до подряпини, щоб спинити кров. Кришня те страх, як злило, – дитя мале, чи що? – проте змовчав.

Поставили Овдія другим іти, одразу ж за волхвом. Кришень лука взяв не дарма і склавши перед пущею пожертву Лісовикові, ще на узліссі його й супружив[244] у надії щось-таки підстрелити. Та Овдій ломився хащами наче той ведмідь: куди не ступить, там щось і трісне під ногою. Шикнув на нього – не допомогло. Не втямить чужинець, що від нього хочуть і все тут. Спинились, і Кришень узявся показувати, як слід у лісі скрадатись.

– Не поспішай. Ступай поволі: спершу на п'яту зіпрись, потім ступню опускай. Відчуєш під постолом хоч найтоншу гілочку – перестав ногу, щоб тріску не було. З п'яти на носок, з п'яти на носок – ніби перекочуєшся, втямив? А ще ліпше, йди за мною, слід у слід – легше буде.

Рушили далі. Трапилась їм на шляху гілка – Кришень її відігнув і притримав, щоб не хльоснула Овдія по очах. Ну, а той, звісно, не подумав навіть. Стъобнула лозина онуку; добре, хоч встигла відвернутись, та все одно лишився на ніжній дівочій ланіті[245] червоний слід від удару. Не образилась на грецького невструйла[246], хоча комусь із ровесників не спустила би. Правда, бачив Кришень і те, що вибачався Овдій перед Благинею, як міг, так старався, що навіть спітнів від напруги. Дуже ніяковів через невдатність свою до лісового життя. Якби не це, зневажив би його Кришень, а так лише терпів, як міг, бо розумів: хіба ж Овдієва вина у тім, що лісу вдома не бачив?

Пройшовши версти зо три, вийшли на ріденьке узлісся: береза вперемішку з

сосною. І білих там – хоч косою коси. Одні стояли кремезні, з темно-бурими шапками, а деякі, навпаки, високі, світлоголові. Видно було, що в Овдія від побаченого і очі розбіглись, і тихий вигук сам собою вирвався.

– Беремо тільки молоденькі, – попередила його Благиня, – не більші курячого яйця.

– А чому ж так?! – дивувався Овдій, не в змозі відвести очей від пузатого велетня біля своїх ніг.

– Вони смачніші.

– Ну, ви збирайте, а я піду понижаю: дивися, щось і встрілю, – зачувши в хащах гавкіт[247] козулі, не втерпів Кришень.

І вже трохи відійшовши, озвався до Благині:

– Коли затримаюсь – вертайтесь. Дорогу назад знайдеш?

– Знайду, діду. Весь час на полудень.

Кришень, пройшовши через галявину, розчинився поміж сосен. Тільки замість піти далі, обігнув прогалину і ставши за кущами ліщини, почав спостерігати. Зі своєї хованки йому було добре видно, як збирала білі його онука і як Овдій намагався їй помагати. Тільки, певно, не надто те в нього виходило, бо Благиня постійно над ним підсміювалась:

– Ну, от, знову роздушив... Ха-ха-ха-а! Та стій же, незграбо, не топчи!

Овдій, певно, не помітив серед моху шапку білого, розчавив нещасного ногою, а потім, задкуючи, пішов топтати й інші. Кришень скривився: як може вижити в світі отакий чоловік, котрий не здатен розгледіти навіть того, що прямо в нього під ногами?

Він тоді довгенько стояв за ліщиною – хотів подивитися, чи не наважиться часом Овдій щось лихе скоїти: до онуки чіплятися або що. Станься таке – не здригнулася б рука волхва. Та тільки чужинцеві, схоже, байдуже було до краси Благині: знай, рачкував собі по мохові, вишукуючи маленькі грибки. Зате розмова між ними не змовкала, тільки була вона зовсім не такою, як зазвичай трапляється між небайдужим молодиком та унотською-красунею. Хтось би почув, геть сторонній, подумав би, що то брат із сестрою гомонять, або й узагалі дві унотки... Хоч би тобі вогник який вчувався в Овдієвих словах – Кришневі навіть образливо стало: це що ж виходить, дівка-квітка, онука його Благиня, ніяк чужинця не зачіпає?! Та ліпшої краси, – все Задесення обійди, – не знайдеш! Чи може цей Овдій тее...

Вражений Кришень подався геть. Він того дня дістався весі не з пустими руками – встрілив-таки козу. Збирачі вже повернулися; Благиня чистила білі та різала на кружальця, Овдій нанизував їх на нитку. І все про щось безугавно торохтіли. От уже ж! Молодик називається...

Отак усе починалося.

Усим добра старість: довго жив, багато бачив, чимало звідав і не спіткнешся на якійсь дурниці, як у молодості. Бо молодий спіткнеться та й далі піде, а старому ще підвестися треба... Ти ба, як ноги в довбанці затерпли! Колись, бувало, півдня просидиш і хоч би тобі що, а нині вже й терпець уривається.

Кришень підправив веслом хід однодеревки і скоро та ткнулася носом у пісок лівобережного плеса. Закректавши, з натугою перебрався до носа й сяк-так спромігся ступити на берег. Важко розпрямився, спираючись на посох, підтягнув до себе довбанку, аби підступна течія Бистриці не забрала її з собою, і щоб трохи розходитись, подибав від води.

За неширокою смужкою верболозу почулось торохтіння підводи, що прямувала, вочевидь, уздовж Бистриці кудись на північ, а з кущів раптом з гавкотом вискочило двоє чималих псів. Рвонули було до волхва та під поглядом Кришня наче знітились, спинились за кілька кроків і не насмілившись накинутись, взялися затято оббріхувать чужого. Розсунувши поріділе віття верболозу, на прибережний пісок ступив немолодий поселянин, а за ним іще двоє і всі з сокирами. Побачивши перед собою старезного, сивого, мов туман, діда з довгою, до пояса, бородою і посохом в десниці, відігнали собак, за тим, з поваги до старості, низенько вклонились і один з них мовив:

– Гой єси, діду!

– І вам хай Боги помагають.

– Не сердься, що питаю, отче. Чи не до Десни прямуєш?

– До неї.

Той, що питав, похитав головою:

– Не варто... Вертатись треба. Ось-ось татари наскочать.

Кришень не зрозумів:

– Хто?!

– Татари, лихее плем'я... Навалились на нашу землю в силі тяжкій, спалили все од Чернігова й до Сосниці, скоро тут будуть. Полону не беруть, пощади нема нікому. Тікаємо, куди очі дивляться. Кара ся, речуть люде, за гріхи наші, – втікач ревно перехрестився, – тож і настає кінець світу...

Дивлячись на нього, почали хреститись і два супутники.

Очі Кришня звузились і недобре блиснули з-під нахмурених кушуватих брів:

– Як же се? Рідну землю покидаєте, чи що?! – неприхований осуд був у волхвових словах.

– Сила соломі ломить...

– Та ні! Сувири, бачу, перевелися. Рідних Богів зреклись були, а тепер вже й Матер боронить не хочете, – Кришень пристукнув посохом і срібний дзенькіт, відганяючи нечисту силу, заплутавсь у верболозі.

Чи бачили троє тих задесенських поселян хоч коли небудь в своєму житті волхва, чи лише здогадались, хто стоїть перед ними, тільки наче аж поменшали: опутивши очі, мовчки стояли перед Кришнем.

Старий же, остаточно тепер усвідомивши, що Кінець часів не вигадка його, а дійсно одкровення Сварги, став лицем неначе з кременю.

– Кінець світу, кажете? Нащо ж тоді втікаєте? Куди?!

Троє, дивлячись собі під ноги, мовчали.

– Тьху! – волхв сплюнув на пісок і розвернувшись, почвалав до води.

Навіть собаки припинили гавкіт, коли він сідав у довбанку і відштовхувався веслом. Поплив далі, не озираючись, а ті троє так і стояли непорушно, не наважуючись поглянути один одному в очі.

Він плив, аби прийняти смерть там, де ще сочиться з-під землі родове джерело – біля могил далеких пращурів коропського роду. Там – там! – де оселився пришлець Овдій, хай і русич, а все ж християнський жрець, той, родичі якого ще чи не в десятім своїм коліні вчинили святотатство, зрікшись Богів, що породили їхніх пращурів, а через тих і їх самих. І вийшло так, що той Овдій забрав у Кришня чи не все в житті, лишивши його самотнім у глибокій старості, бо саме після його появи Кришнева весь почала швидко втрачати людей – так швидко, ніби їй пороблено було на порчу: за двадцять літ опісля того лишився він у пущі сам-один, а було ж у весі до сотні людей!

Пояснити таке Кришень за всі ті літа не зміг навіть самому собі й лише тепер, після зустрічі з втікачами, зробив остаточний висновок, що Старий Світ, вочевидь, дійшов таки свого кінця; усі сувири, хто жив по Кону та лишився вірним рідним Богам, мають вернутись до власних витоків, аби біля могил пращурів зустріти ту годину, коли Чорний Пес[248] перегризе чеп, що ним прикутий до Пакола цей світ і тоді Сокіл-Род[249] здійметься з верхівки Прадуба[250], щоб укотре перетворившись на Всевидяче Око[251], полинути в морок рождати зі своєї сльози Новий світ. Бо все при Роді йде по колу, нескінченному колу буття, де між Добром і Злом панує рівновага і немає смерті, а лиш великий перехід від земного життя до Вирію – Краю вічних ловів.

На боярським дворі Жирослава Мироніжича колотилось ще зі вчорашнього вечора: пропав наймолодший боярин. Не поладив з отцем і старшим братом та й подався верхи з двору. Позаяк мав при собі лука зі стрілами, то бояриня, конюхи й сторожа вирішили, що на лови. А як до ночі не вернувся, підняли на ноги всіх і котрийсь із боярських отроків провідав, ніби бачили люде Михайла разом із княжим сотником Любодаром.

Кинулись: де Любодар? У своїм теремі не знайшли; жона його, Христина переживала вельми, адже мав бути ще завидна, а нині година така страшна... Ратники в дитинці повідомили, що їхав сотник за Десну, бо Озимай, дозорець, примчав ще вранці зі звісткою про татарський десяток, що нишпорив по волості, тож Любодар хотів на власні очі побачити ворогів, аби вирішити, що далі робити. Рекли, заспокоюючи, що сотник їхній не з тих, котрі так легко в халепу втраплять і вернеться неодмінно.

Еге, хіба переживав би отак Жирослав Мироніжич за зятя свого, якби не було з тим Михайла! В темінь ночі сунутись на пошуки сина смислу не було, тож, не склепивши з бояринєю до самого ранку очей, ворочались на одрині[252], прислухаючись: чи не стукне десь? Не приїхав?

Ранок настав, а Михайла так і не дочекались. Вже й поснідали, хоча і страва в горло не лізла – нема... Боярин знову зачинився з Будиславом.

– Що діяти будем, сину?

– Чекати, – не вигадав нічого іншого Будислав, не менш розгублений, ніж отець.

– Чого? Доки татари під стіни прийдуть? Сотника нема, я вже старий, аби за ратне діло братись, – злукавив Жирослав Мироніжич, бо прожив на світі літ хіба на шість

більше від Любодара.

- То може й правда, упокоритись нам? - перемінив свою ж вчорашню думку Будислав: - Михайла, коли згинув, уже не вернеш, а про себе подумати слід.

- Ти ж мене вчора до іншого схиляв, - скривився боярин, вражений байдужістю старшого сина до долі брата.

- Так то ж учора... А хто вчив мене, отче: те, що гнеться, не ламається? Коли вже не вдасться впокоритись, будемо рятуватись. Що вчора намислили, нехай про запас лежить: їсти не просить.

І вже з розмислом глибоким продовжив:

- Треба градських старців[253] та сотників зібрати, пояснити їм, що Любодар пропав, а без нього надії вистояти в нас нема, тож лишається упокоритись. То вони з безвиході готові померти, а покажи їм стежу та направ - дякуватимуть, аж в ноги падатимуть. Щоб не нами, боярами, а обштиною, гуртом таке намислити. Вірно речу, отче?

- А таки вірно, сину: обштиною ліпше, - зрадів, навіть попри свою тривогу за молодшого, Жирослав Мироніжич.

- Ну ж бо, гукни там отроків, нехай борзо кличуть старців сюди: думать будемо.

Думка його спалахнула вогнем, мов та жарина, що тліла собі під шаром попелу, доки хтось не підкинув їй поживи - сухого хмизу. Надумав, що треба і пресвітера Овдія спитати: а що він мислить насправді про все оце? Бо кара Божя, про котру він у церкві рече, то одне, то зовні, а всередині що, в душі його? Та ще би Потапа цього долучити - не дурень же, їй-Богу! Пресвітера послухають. Ех, раніше би таке намислилось...

- Зібрав я вас, мужі, отця Овдія з пошаною до нас запросивши, ось для чого, - так почав розважливу свою промову хороборський боярин Жирослав перед двома десятками градських старців, що розсілися на лавах попід стінами світлиці боярського терема і зосереджено слухали свого волостелина.

- Ще вчора до обіду поїхали за Десну сотник наш Любодар і син мій Михайло... - Жирослав замовк, пожував сухі вуста, щоб не виказати перед простолюдом своє хвилювання, і справившись з ним, продовжив: ... - та й досі не вернулись. Боюся, що сталося з ними лихе, а тому хочу радитись із вами, як нам далі бути: чи готуватись таки до оборони, чи, може, й інше що гуртом намислимо?

Боярин так і не наважився одразу в лоб заявити про упокорення: хотілось так повернути справу, щоб думка про те прийшла в голову котромусь із простолюду.

Діди з городськими сотниками тихенько поміж собою перешіптувались, але вилізти зі своєю думкою поперед інших ніхто не хотів. Навіть троє купців, що й раніше були вхожі в боярський терем, мовчали.

- Що скажеш, отче Овдію? - спитав, не дочекавшись чужого слова, Жирослав.

- Усе в руці Божій: і порятунок наш, і смерті, - пресвітер перехрестився, - воля Його на все. Ми ж бо, яко християни, маємо бути готові щомиті постати перед Господом. І відповідь тримати за всі діяння свої, як праведні, так і гріховні. Відтак каймося в гріхах, аби в Судний день чистими тримати відповідь перед Отцем нашим.

Більшість із присутніх по цих словах зітхнули та мовчки осінилися хресним знаменням.

"Не те-е, – з досадою опустив очі боярин, – пощо ж одразу хоронити нас? Ет!"

– Отсе ось, – кивнув Жирослав на Патапія, що сидів коло самих дверей, – гість мій, божий чоловік, мудрістю від Нього наділений. Півсвіту обійшов, усе бачив і навіть у тих татар в полоні був іще сим літом. Ну ж бо, повідай нам, Потапе, що знаєш про татар.

Отець Авдій чув уже, що з'явився в Хороборі якийсь прочанин, про далекі краї оповідає нечувані речі, але пропустив повз вуха – хіба мало різного люду вештається світом? Тепер же з цікавістю дивився на пришлеця.

Патапій хоча й здогадувався навіщо покликаний був сюди боярином, а все ж не очікував, що муситиме першим про покору мовити. Багато де був, багато чого й бачив, а тому завше волів шепнути комусь одному, ніж переконувати одразу багатьох. Поживши кілька днів при дворі Жирослава Мироніжича, шкірою, здається, відчував, як неблаганно сунуло в цю сторону вороже нашестя і не один уже раз мірився дременути, доки не пізно, куди очі дивляться; жаль, нагоди такої не сталося – весь день на виду. Зараз гарячково метикував про себе, чого саме боярин від нього чекає і що буде вигідніше йому самому: лякати городян чи впокоювати?

– Кгм... – прочистив для початку горло Патапій, – кгм... Татари тії суть безбожніі моавитяни, рекомі тауменами ще, а числом язичів дванадесять[254]. Від дщери Лотової[255] суть вони, іже зачаті нею від отця і тому нечисті. Царем Олисандром заклепані були в камінь між сходом і полуношною стороною, де пустеля Етривська[256], з тим, щоб вийшли звідти перед кінцем світу. І несть числа їм. Прийдоша на землю Переяславську і гради мнозі взяша, туземний[257] люд, яко половці, не пленячи, но до ноги усіх посікоша.

У світлиці кучеряві, незвичні словеса прочанина слухали уважно, дехто навіть з подивом, а коли той скінчив, присутні стримано загули. Вдоволений тим, яке враження справила на мужів його оповідь, Патапій приступився до головного.

– Сії татари від усіх земель вимагають покори. Хто упокориться, той і лишається жити. Позаминулої зими винищили усе Залісся: і Рязань-город, і Суждаль, і Владимир тамтешній. Кипчаки втекли від них за Дніпро, а чорні клобуки[258] так ті підкорились, тож заодно тепер з ними, – і поглянувши на Авдія, насамкінець додав, – хто ж упокориться, там храми не руйнують, чужих богів шанують, вірних їхніх не чіпають.

Переглядались спідлоба в боярській світлиці, але поки що мовчали; та нарешті хтось не витримав, несмілим тихим голосом, мов би сам до себе міркуючи, почав:

– Хтозна, чи не ліпше би й нам...

– Що, Завиде? – оживши, ніби підштовхнув того боярин. – Речи.

– Та ж... Ну, теє... Дітисьок жаль: хоч би пожили.

Слова Завида стали неначе та деснянська вода, що берег підмила – заговорили всі й одразу.

– Що ти мелеш?! Під чужинців лягти?

– А в землю?!

- Боягузи!

- Рів поглибили, стіни зміцнили, кряжів навезли - коту під хвіст усе?

- Померти ніколи не пізно, - розсудливо почав Завид, - а спробувать можна.

Ніщо так не руйнує людську волю до відчайдушного, хай і безнадійного спротиву, як підкинуте кимось раптове сподівання, що порятунок може бути зовсім не в опорі, а геть навпаки. Почули ліпші мужі Хоробора, що сотник поїхав за Десну та й не вернувся, і їхня слабенька надія, що вдасться вистояти перед ворогом, безсило опустила крила. Коли ж Патапій, нібито й мимохіть, заговорив про покору перед татарами, як можливий порятунок, спільна воля градських старців до оборони Хоробора пом'якла, наче віск на печі, натомість зажеврїла слабесенька надія, що все може обійтися і не треба вже ладнати оборону, і не буде погибелі роду, а життя, яке б не було, триватиме й далі. Загомонїли врїзнобїй, без ладу й порядку.

Жирослав Миронїжич, відчувши потрібну йому перемену настроїв, звів догори обидві руки:

- Доста, доста! Так ми до завтра воду в ступі товктимемо. Збирайте, старотці, віче: нехай обштина вирішує. Вдарте в била, кличте городських і посадських. Борзо! Не та година, щоб до вечора тягтися.

Зїтхнув з полегшенням та думка знову вернулась до пропалого Михайла. Бояриня, ледь побачивши, що чужі покинули терем, завела свої бабські плачі, тож мусив Жирослав, аби те голосіння не краяло душу йому, податися геть з терема. На ганку вже подумав, що негоже буде пішки йти на віче і велїв сїдлати собі й Будиславовї коней. Потім намислив, що й отроків треба би з собою туди взяти: хтозна, куди воно вивернеться на тїм віче. Понуївши голову, ходив по двору, коли під ворїтьми зчинився раптом галас і щойно стулки прочинились, усередину влетїв комонний, мало не збив боярина, проте пізнавши, не своїм голосом заволав:

-Татари-и!!

- Де? - обмер Жирослав.

- За Лисою горою!

У боярина віднялись ноги. Стояв, наче грець[259] його вдарив. Зате Будислав не розгубився:

- Треба з поклоном вийти, отче! Повинну голову меч не сїче.

Жирославові майнуло було в думці, що волость вини нїякої перед татарами поки що не має, відтак пощо ж голову свою повинною вважати? Втїм, якї думки, коли тут таке діється! І боярин з сином та десятком учти[260] з острахом у серці подався через Луговї ворота з города до Плавучого мосту, забувши через своє хвилювання дати сторожі на стїнах хоч якусь настанову.

А тим часом з-за верб викотилась раптом велика хмара куряви, постала на луговїй дорозі і з тупотом десятків кїнських копит хутко посунула до мосту. Полунощний вітер дув комонним в спину, гнав поперед них пилюку й не давав змоги хоч щось розгледїти. Та Жирослав Миронїжич і так здогадався: "Сли татарські до нас"; в пам'яті ж зринув давній, шїстнадцять лїт назад, злочасний похід Русї та половцїв: лївий скелястий берег

Дніпра біля Хортиці, десяток посічених кипчаками чужинських слів і скрушне зітхання якогось сивого воя з київського ополчення: "Зле вчинили... Сла чіпати не можна. Не до вподоби таке богам. Розгніватись можуть."

Бач, якби ж тоді Русь знала, чим усе скінчиться, вона б собі й соломки підстелила...

Із завмиранням серця спішився, за ним те ж саме зробили й Будислав із отроками і всі мовчки посунули узвозом вниз до мосту - "соломку стелити". А з того боку деснянської протоки з куряви вигулькнуло кілька комонних, з боків охопили, наче кліщами, сіру хмару, перед самим мостом заскочили наперед і стишили набраний кіньми розгін. Щось дуже знайоме вгадувалось бояринові в тих комонних, тільки що саме?

- Та то ж наші! - вигукнув раптом Будислав. - Михайло онде!

Доки пелена спадала з Жирославових очей, молодший був уже перед ним.

- Отче, звитяга наша! - уноша весь аж світився щастям: - Любодар сам-один десяток татар вирізав. Два десятки їхніх коней пригнали!

Забувши про вчорашню образу, скочив з коня і тільки тоді здивувався:

- А ви тут пощо спішені? Нас стрічаєте?

- Чи не татарам кланятись вийшли? - проїжджаючи, немовби про себе насмішкувато буркнув сотник, проте боярин із синами його почув. Через дурне становище, в котре потрапив з власної волі, Жирослав Мироніжич почувався розгубленим, тож таку очевидну зневагу від княжого сотника, та ще й свого зятя, стерпів мовчки: здавалося, що ганьбу його бачить увесь світ. Повернувшись у двір, велів відшмагати різками того дурного отрока, що сполохано волав "Татари!" і конюхи, звичні до цього діла, вправно розп'явши телепня на драбині, заходились полосувати його спину. Не допомогло, на душі було бридко: від власного страху, від того, що весь останній тиждень не його воля брала верх, а ще від безвиході, що її тепер породила неминучість. Бо тільки дурню незрозуміло: за свій знищений дозор татари помстяться, ні про яку покору й слухать тепер не стануть. Або скажуть: видайте тих, що дозорців різали. Кого, Любодара? - скривився боярин. То такий чорт, що й голову з плечей тобі тут же зніме... І скажи ж ти, везучий до чого! Ніби янгола за правим плечем має. Чи може сина свого, Михайла? Ех, горе-горе...

... Вся Русь боярам заздрить: теремам їхнім і коням, коштовній зброї й багатому платну, узороччям, паволокам, стравам і медам. Хе, побув би хтось в боярській шкурі. Боярин, особливо ж коли ще й посадником княжим сидить у дальній волості, більше схожий на вірного пса, котрий сам-один стереже в лузі отару свого господаря. Немає з ким і щирим словом перекинутись. А дружнє слово, воно в лиху годину дорожче срібла й виручить може не згірш вірного коня чи ножа-захалавника. Одна надія на синів: жаль, не доросли ще отцю справжніми порадиниками бути.

Ті руські князі, що лишилися після Калки живими, з подвоєним завзяттям заходились ділити скривавлену спадщину своїх загиблих родичів, ближчих і дальших, - наче у вовчій зграї. Михайло Всеволодич, нахабно порушивши право свого дядька Олега Ігоровича з Курська на чернігівський стіл, силою всівся на нім і одразу ж почав

озиратись довкола: де ще можна земельки урвати, чию волость під себе вдасться підім'яти? То на Новгород двічі ходив, то на Київ та Галич зазіхав. Спершу через Новгород мірявся силою з заліськими князями, потім, образившись за щось на київського Володимира Рюриковича, намірився Київ під свою руку взяти.

Вже зима була – рання, з морозами, зі сніжком. Десна стала; життя, вважай, замерло скрізь до весни. Жодних звісток від князя: де він – у Києві чи в Чернігові? Купці вже давно, від Покрови ще, по теремах сиділи, як годиться. Два десятки залози, що на вимогу Михайла Всеволодича відрядили до князя ще в липні, до холодів, не повернулись. Що і де коїться, ніхто не знав. Та, коли чесно, Жирослав тоді тим особливо й не переймався, звик уже. Життя таке: князі, аки пси, між собою гризуться, бояри, наче суки ті, приплід княжий доглядають – хто для чого народився.

Аж раптом рать якась під стінами – зимою, отакої!

– Одчиняй ворота!

– Хто такі?! – сторожа на стіні з переляку аж охрипла.

– Великий князь київський Володимир Рюрикович в гості до вас, – насміхались внизу.

А тим часом на посаді зчинився шум, чужі вої скрізь, наче скотину, виганяли людей з власних жител, та й худобу за ними слідом. І раптом димом потягнуло на морозі, темні стовпи його піднялись там і тут... Котрийсь із сторожі прилопотів, шукаючи сотника, до Жирослава Мироніжича в терем (Любодар і правда, в тестя гостював), захеканий, перелякано вигукнув:

– Кияни під стінами! Посад палять, полон беруть!

Одним духом опинились із сотником на стіні, зиркнули на посад, а там... "Гості" київські не з пустими руками навідалися і часу не гаяли. За перестріл від стін вправно зводили з дерева щось таке, не добереш здалеку, що саме – незрозуміле, химерне, як сказав би пресвітер Овдій. Любодар ще не встиг і городян усіх на стінах зібрати, а ті дві химери плюнули раптом на Хоробор вогняними клубками, потім ще і ще: метали безугавно, доки не зайнялося в городі. Одразу ж нікому до стін і діла не стало – кинулись усі гасити пожежу, бо нема нічого страшнішого, аніж вогонь у дерев'янім городі: ліпше вже полон, аніж опинитись серед зими просто неба.

З ким порадишся, хоча би кількома словами перекинешся? Що за птаха його зять, Жирослав уже добре знав. Встояти супроти вогню не вдасться, хіба що поляжуть всі. Кому від того користь буде? Нікому.

Він сам велів хутчій відчинити ворота. Любодар, чортяка затятий, засів зі своїми в дитинці. Кияни, попри те, що мало не вся східна сторона Хоробора була в огні, увійшли в город, приступились до внутрішніх стін. Пускали палаючі стріли та всередині не займалось. З дитинця теж били з луків – не підступитися. Зимовий день короткий, було вже по обіді, нападники розуміли, що без своїх пороків їм дитинця не запалити, отак просто не взяти. Розбирати пороки-вогнемети, перевозити – а де ставити? В городській тисняві вони свого лихого діла не зроблять,

коли ж і займеться все, то згорять разом з теремами. Ось-ось настане ніч, темрява і чекай тоді несподіваного нападу з-за кожного рогу. Дарма, що під Хоробор прийшло добрих дві тисячі комонних – потрапивши вдень у город, де почалась уже пожежа, самі ризикували опинитися в пастці.

Жирослав Мироніжич бачив, що вождів було троє, в одному з подивом упізнав новгород-сіверського князя Мстислава Глібовича: "Як? Він пощо тут? Супроти брата свого двоюрідного?!" Двох інших наче й бачив десь, тільки ніяк не міг пригадати де ж саме: чи не на Калці? Бо ніде більше в житті своєму не бачив він стільки князів, як тоді – просто очі розбігались в переяславського дружинника.

- Боярине, – звернувся до Жирослава молодший з двох невідомих князів, – вели своїм здатись, бо не тільки Хоробор дотла спалим, а й волость усю твою. Ось хрест кладу, що вчиню – рука не здригнеться.

- Ой, княже, – вклонився посадник, – не знаєш ти сотника того. Не здасться.

- Невже? – криво посміхнувся князь. – Хотів би на нього подивитись. Скажи, нехай вийде. Слово княже даю, що підступу не буде. Вільним вийде – вільним і повернеться. Гляну тільки, що за птиця така?

Любодар не злякався, вийшов. Підійшов до трійці комонних князів, став супроти й дивився на них, наче вовк.

- Ти пощо перед князями в шапці, раб?! – загримів князь. – Хочеш, аби її з головою тобі зніс?

- Перед ворогами шапки не знімаю, – і вухом не повів на те сотник. Насупився, голову опустив і бликнув з-під лоба злим поглядом: – Не раб я, княжа в мені кров!

Князь аж хмикнув, не очікувавши такого нахабства.

- Я Данило Романович, князь галицький, може чув?! – лютъ закипала в його голосі. Ліпше би він того не казав... Любодара ніби якась стороння сила струснула.

- А-а-а!! – прорвало раптом неговіркового сотника: – Ото ж бо бачу я, що ти мені знайомий, княже! Пам'ятаєш, як від татар на Калці тікав?! Я до киян напереріз тобі допоміч мчав просити, так ти коня мого потяв! Забув?! Ви там кашу з тестем заварили, а гості прийшли, то п'ятами накивали! Ще й на Дніпрі всі лодії забрали – се через вас коло Хортиці татари руським тілом берег вкрили! Як спитьсся, княже? Русичі зраджені не сняться?! А тепер, бач, сюди прийшов, городи руські палити взявся!

Данило, перемінившись на обличчі, потягнув із піхов шаблю. Жирослав Мироніжич пополотнів: посічуть їх тут разом із безголовим зятем на капусту. Навіть хрест на себе поклав: "Прийми, Боже, душу раба твого..." Та Любодар і не думав мовчати:

- Чи ти гадаєш, смертю мене вразиш? – він так само дивився Данилові в очі: – Отся сивина моя з Калки! Ти й долі того не бачив, утікши, що я там видів! Рубай! Щоночі тобі снитимусь!

Князь штовхнув наполовину витягнений клинок назад у піхви, аж перехрестя клацнуло об устя.

- Не тобі мене судити, сотнику, - Любодарове звинувачення вразило Данила в саме серце, - Інший важитиме діла мої: добрі й лихі.

- За Бога ховаєшся? - не вгавав Любодар і простяг десницю. - Отуди поглянь!

Князі, а за ними й почет їхній, озирнулись. За кількадесят сажнів позад них палала охоплена вогнем стара дерев'яна церковка Хоробора - від низу й до самої маківки. Немов чекала, коли озирнуться нападники: шатро її раптом з гуркотом, зі снопами іскор обвалилося і залізний хрест, що вінчав його, умить зник з перед очей цілого гурту видців.

- Отсе твої діла, по ним і Суд тобі буде!

Того, що сталося далі, не очікував ніхто, а найперше, мабуть, Жирослав. Данило Романович розвернув коня і щось проказавши стиха своїм супутникам, подався з города.

Жирослав не міг повірити тоді своїм очам та вухам. Здавалося, що те йому привиділось. Щоб галицький Данило Романович та ще й у присутності двох інших князів отак попустив якомусь сотнику, хай і княжої крові, нечуване нахабство: привселюдні докори - і які, і в чому! З тієї години стало боярину ясно, що зять його з нелюдською силою знається, а яка вже вона, - від лукавого чи Божя, - не надто й важить. Жирослав Мироніжич про Любодара децю й раніше знав: добрі люди повідали та й Христина, доця, теж не мовчала. І ось на власні очі побачив, що хтось ніби тримає над Любодаровою головою всемогутню десницю, через що княжий сотник і страху ні перед ким не відає. Зрозумів Жирослав, що не варто ставати такому на дорозі, та й не треба: той нелюдський захист і над онуками його буде - от і добре! - бо все в житті слід на власну користь обертати.

Пожежу гасили всю ніч та все ж півгорода відстояли - добре, що і найменшого вітерцю не було. Нападники ночували за стінами, в своїх шатрах. Полону не взяли, тільки півсотні говяди зарізали на прокорм та в посаді вибрали коням своїм увесь ячмінь з вівсом, всю скору, що по житлах знайшли, кузнь[261] усяку і залізо, ковалями недороблене. Розібрали свої пороки й уранці, мовби й не сталось нічого, подалися геть - униз по Десні. Спалили Сосницю і Сновськ, і решту менших придеснянських городів, дійшли до самого Чернігова, змусили таки Михайла Всеволодовича полишити великокняжий київський стіл. Певно, все ж оговтався Данило галицький від Любодарових докорів та й узяв гріх на душу, чинив наперед замислене.

Хоч за пожежею і не до того було хороборцям, а все ж поширилась городом чутка, що від остаточного нищення Хоробор порятував саме сотник. Переповідали зо всіма подробицями, додаючи, перекручуючи й перебріхуючи, як корив він галицького князя при всім його почеті, а про те, що саме Жирослав Мироніжич, княжий посадник, волостелин їхній, ворота нападникам велів відчинити, ніхто й не згадав. Та коли б він так не вчинив, коли був би на його місці Любодар, Хоробор увесь за димом пішов би! Якби не він, боярин, не слова його перед князем Данилом про зятятого сотника, то й не було би тієї розмови їхньої, що город врятувала. Ніхто,

бач, і не заїкнувся, що й боярин їхній до порятунку Хоробора теж прилучився. От пощо так?! Нема в світі справедливості, як не шукай...

Спомин спомином, та тільки татари – це не Данило Галицький. Татар Любодаровим словом з-під стін Хоробора не проженеш, докорами своїми хіба насмішиш. Сиди, боярине, думай, як із безвиході виплутатись. Михайло Всеволодич, бач, п'ятами наживав: йому що? А ти мусиш княже добро, мов пес отару, до загину стерегти? Тільки ж вовки такі прийшли, що ні тобі не жити, ні отарі твоїй – он, бач, по Задесенню немов вогняною мітлою пройшлися, а не сьогодні-завтра й тут будуть. Який толк стерегти те, що однак не встережеш та ще й власну голову положиш? Думай, Жирославе.

– Отче, там Завид прибув! – заскочив до світлиці Михайло.

– Сам?

– Не з пустими руками, – усміхнувся син.

Боярин перехрестився на образи й натягнув на голову шапку з соболиною околицею:

– Ходімо!

Був у Жирослава Мироніжича обельний холоп Лавро. Не просто безрідний якийсь, а ізгой[262] з купців. В роду його всі спокон віку купцями були. Мав колись братів, та тільки вони ще змалечку повмирали, а дві старші сестри заміж повиходили, тож уношею лишився Лавро єдиним задничником по отцю своєму Єлисею. І таким красенем вродився, що не було, певно, в Хороборі жодної дівки, котра би не сохла за купецьким сином, гіркими сльозами зрошуючи по ночах своє узголів'я[263]. А голос! Куди тому солов'ю... Ще й навкулачки спуску нікому не давав. Одним словом, справжній купець – удатний та смілий, надія отцева й опора його в старості.

Ходив з отцем до Києва-города й до сіверського Новгороду, до Чернігова й Переяслава. За тим торгом не поспішав собі й пару завести. Хороборськими дівками перебирав, а з чужих до вісімнадцяти своїх літ нікого собі не надибав. Уже б і привів, напевно, якусь купецьку дочку, бо скільки ж можна – уношество до кінця йшло, аж тут Єлисей серед зими застудився і як не старався над ним лічець самого княжого посадника, проте старий купець хворобу свою не здолав і навіть весни не дочекавшись, рясту не потоптавши, помер на горі жоні та сину.

Одспіваний отцем Овдієм, Єлисей ліг у землю на цвинтарі коло церкви, бо був її титарем[264] і, безперечно, заслужив на таку шану. Лавро ще хрест камінний поставив над отцем своїм, а потім, як ото молодий жереб, що по весні виривався з тісного стійла, пустився в гульбу. Після кожного вдалого торгу десь у Чернігові чи Новгороді йшов до корчми постоялого двору і спускав там виручене срібло, не рахуючи. Додому привозив уполовину менше, ніж за отця. Матінка Домна даремно лила сльози – Лавро числив себе зрілим купцем, огнищанином і на бабські сльози уваги не звертав, щиро вважаючи, що срібло та молодість на те й дані мужеві, аби жити у власне задоволення.

Не опам'ятався й тоді, як матері раптово не стало – не витримавши синового безпутьства, швиденько пішла з грішного світу до свого Єлисея. Лавро довго не

печалився. Ніхто вже не заважав жити, як хочеться. Накопичене отцем швидко розійшлося і то би ще нічого все було, якби не пристрастився Лавро у кості грати. Та так, що просто мучився вдома без тієї гри, а на торговище, де кості мечуть, так летом летів – як муха на мед. І лихо те довело купця до боргів – на подив усієї волості. Коли припекло далі нікуди, пішов Лавро до самого посадника, до Жирослава Мироніжича: покійний Єлисей колись прийняв з купелі дочку його Христину, ставши для неї хрещеним отцем. Тож просив Лавро срібла в борг і боярин, на нужду його зглянувшись, хай і з сумнівом, а все ж дав, скільки прошено було. Вже пізніше довідався від інших купців про ту біду, що Лавра зі світу зводила, втім відання те в пустий[265] слід було...

Одним словом, купу[266] молодий Єлисейович віддати не зміг і решток добра його для покриття боргу не вистачило, тож опинився в обельних холопах самого княжого посадника. Боярин колишнього купця до коней не поставив, став посилати на торг зі своїм, посадницькими трудами набутим товаром. Платив за старання щедро: двадцяту частину взвितі. А щоб уся боярська взвить за тими костями прахом не пішла, при Лаврові невідлучно знаходився Жирославів холоп – старий Ілько, вихрест з юдеїв. Лавро, отямившись лише у рабстві, старався зо всіх сил, поклавши за мету викупитись, що б там не було. Собі на вовчу шкуру[267] стараючись, на кості навіть не дивився. Так старався, що коли через три літа старий Ілько помер, то Жирослав Мироніжич повірив у Лаврову чесність і лишив його без нагляду.

Одне літо минуло і все начебто добре було, а на друге – ось лише дві седмиці відтоді сплигло! – заявили в Хоробор три купці з Новгорода і прямим ходом до посадника:

– Лавро Єлисейович твій челядин, боярине? – виступив наперед старший, сивий уже, новгородець, коли купці добились таки на боярський двір і поставши перед Жирославовим теремом, в пояс вклонились княжому посаднику, що повагом вийшов до них.

– Мій, – насупився з ґанку Жирослав, передчуваючи лихе.

– Тоді прийшли ми до тебе правди шукати.

– Речіть...

– Зайняв по весні твій холоп немало срібла в нас. – сивий вклонився: – У мене вісім гривень, а в Сидора Кузьмовича он, – він кивнув при цьому на тих, що поряд стояли, – десять і в Леонтія десять. Обіцяв віддати, як серпень народиться, а вже листопад на носі; сам він щез, давно не стрічався, тож прийшли до тебе, як до господаря його.

– Пощо ж ви, купці, до мене прийшли правди шукати, якщо купу давали холопові? Вже хто-хто, а ви "Руську Правду"[268] маєте знати: коли по лжі холопській дав хтось купу йому, вини господаря в тім немає.

– Як же так?! – не стерпів уже й Сидір Кузьмович. – Писано бо в "Правді": аще вчинить холоп татьбу, господар його вдвічі платить за образу.

Жирослав Мироніжич насупився.

– В чім татьба холопа Лавра? Убив когось, чи дівку силував? Може, з воза вкрав?

- У лжі його... - похнюпились новгородці.

- Се не татьба, нема такого в "Руській Правді", - вже зверхньо дивився на купців посадник, - дурням бо закон там не писаний. Хіба не знають в Новгороді, що холопові, коли той від господаря торг веде, ніхто купу більшу, ніж ціна його самого, не дає? А ви, мало того, ще й утрюх на лжу повелися. З холопа мого можете самі спитати, як побачите.

- Де ж він? - стрепенулись постраждали.

- Посланий мною з торгом до Чернігова, з дня на день тут має бути.

Пішли засмучені купці. Роздумавшись, спинились на постоялім дворі й порішили будь що дочекатись Лавра. На третій день чималий повоз гадюкою посунув у боярський двір і новгородці були тут, як тут.

- Де Лавро? - питали мало не в кожного.

- Тут десь був.

- У голові, - рекли одні. - Та ж ні! - заперечували інші: - У хвості!

Допитувались і дошукувались - нема Лавра! Був, наче й бачили всі, хто з повозом прийшов, а куди пропав, хтозна... Диво дивнеє! Новгородці до вечора, до самої темряви товклися, топтались, бігали, руками об поли били, а все марно - щез холоп. А коли не об'явився й наступного ранку, зрозуміли таки: втік, паскуда! Прийшли до посадника.

- Ну що нам отсе діяти, Жирославе Мироніжичу?! - мало не плакали купці: авжеж, кому не жаль свого срібла. - Порадь, заради Христа...

Посадника й самого досада брала. І не тільки досада, але й сором: як-не-як твій холоп. Бо ще невідомо, скільки твого срібла пропало. Скринька з ним виявилась на місці, як водиться, на чільній підводі стояла, наче й доста в ній гривень, а все одно, підозру мав тепер Жирослав.

- Не знаю, що й ректи, - вдав із себе безпорадного боярин, - велю ось гнати по сліду: коли переймуть, дам знати вам. А ні - то що ж? На все Божя воля.

Новгородці потоптались ще трохи, та й пішли, стиха між собою перемовляючись. "Не повірили, - ніби відав їхні думки Жирослав, - гадають тепер, що се я попередив свого холопа. Хай, як хочуть."

- Гей, Стояне! Ну ж бо, скачи до Завида. Скажи, борзо до себе зву: діло є, - і розвернувшись, посунув, замислений, до світлиці.

Кметь[269] Завид був зі збіднілого боярського роду Хоробора, значився братом Жирослава Мироніжича в п'ятому коліні. Жив одинаком у своєму, такому ж занепадому, як і рід його, дворі за городською стіною - аж за Ятрицею, біля Старої могили. Ні з ким не водився і славу мав лиху. Було при ньому дві сім'ї челяді, займався з трьома своїми холопами бортництвом, ловами та рибальством і з того всього якось та й перебивався. А ще був відомим на всю волость переймитником: коли від когось втікав холоп, ішли до Завида: "Перейми!" Того і вмовляти не треба - дуже любив такі лови. Мало кому вдавалося замести за собою сліди: і пси Завидові своє діло знали, й холопи його радо ловили собі подібних, бо й самі схожі чимось були на

свого відлюдькуватого господаря, та й кметь, здавалося, на цілу четверть[270] вглиб землі бачив.

Мав на втікачів не тільки нюх, а ще й справедливий, як сам вважав, зуб. Колись давно, ще в молодості, один такий, вже Завидом спіяманий при видцях[271], зумів дивом утекти. Тож від купця Петра Митровича гривню за перейми, як водиться отримав, але навзамін цілих п'ять, – ціну холопа на торгу, – по присуду княжого посадника Жирослава Мироніжича віддав господарю холопа-втікача: за те, що не втримав чуже добро, в руки не передав. Все по "Правді" було: замість взвितі вийшов тоді Завидові збиток аж в чотири гривні – що тобі дві корови! З того разу від нього вже ніхто не втік, та й сам він ловлю рабів вважав для себе мало не за честь.

Переймитник не забарився постати перед світлі посадничі очі.

– От що, Завиде, – почав Жирослав і зітхнув, – холоп від мене втік... І хто б ти думав? Лавро!

Завид і оком не змигнув.

– Дві гривні, – тільки й мовив.

– Та ти що-о?! – ревував боярин.

– Лавро птах не простий, – здвигнув плечима переймитник, – все навкруги знає, скрізь у нього купці в друзях, і з конем же, певно?

– З конем, твоя правда...

– Дві гривні.

– Добре... – махнув десницею Жирослав Мироніжич: – Тільки цілого приведи. Не скаліч.

Завид хитнувся знехотя в поклони й позадкував:

– Вже йду.

"Знайде" – посадник був упевнений в переймитникові, як в собі. Купці ж із сіверського Новгороду ще день пожили в Хороборі та й подалися ні з чим додому.

Відтоді дві седмиці сплило за деснянською водою. Боярин останніми днями через окаянних татар вже й забув про втечу Лавра – хіба до нього тут? – коли ж це Михайло таки приніс добру звістку. Ну й Завид, сучий син, досочився-таки!

Коло ґанку стояло двоє коней і Завид зі своїм холопом знімали з одного зв'язаного по руках і ногах Лавра. Переймитник попустив йому пута на ногах, щоб той міг хоча би стояти, але втікач упав би, якби ловці не тримали його за лікті. Він надто багато часу провів лежачи впоперек сідла ще й униз головою, тож лице від приливу крові було аж багряним, ліве око геть запливло під чорним синцем і вочевидь в голові Лавра макітрилось, бо вона хиталась на боки, наче в дошку п'яної людини.

– Я ж просив не калічити! – заперечивав Жирослав.

– Оживе-е! – неочікувано весело озвався Завид. – Мусив приложитися: такий зух, що так просто в руки не дався би.

– Срібло при ньому було? – схаменувся боярин.

– Було трохи, – простягнув Завид шкіряну торбинку і попередив:

– Загад твій, боярине, я виконав, тож свої дві гривні вже узяв.

Посадник підозріло втупився в переймитника, втім той погляду не відвів і Жирослав Мироніжич трохи заспокоївся.

- Добре... Гей, отроки, Лавра у поруб[272] киньте. Розв'яжіть там і води йому дайте, бо ще помре, а він мені живий потрібен. Зазирнув у Лаврову калитку[273]: срібла там було хіба що на десяток гривень.

"Пусте. Марнота марнот усе... - в боярина не виходили з голови татари. - Ні новгородцям воно вже не допоможе, ні..." Навіть Лавра чомусь стало жаль: закрив у поруб - а нащо? Втім під ноги капшук не кинув, за звичкою поніс до скотниці[274].

Віче так і не відбулось. Звістка про Любодарову звитягу розлетілась на всі боки, як пилюка, захоплена вихором буревію. Два десятки низеньких волохатих татарських коників, що стриноженими паслись понад Ятрицею, багатьох окриляли - коли сотник самотужки з татарським десятком справився, то сім сотень захисників Хоробора тисячі здолають! Тільки ж і тих, котрі почули та одразу й ухопились за рятівну думку про впокорення, було не набагато менше. А тих, котрі не знали, до якого берега їм пристати - чи не третина. От і виходило, що для спільної сталої думки жодного опертя не було: трясовина якась, в котрій по вуха загруз Хоробор і ніяк не міг зрушити з місця.

Боярина Жирослава, що зранку так вміло, чужими вустами, натякнув городським старотцям про можливість вижити, городяни чомусь не дочекались. Відтак розгублено та безцільно тинялись навколо церкви, збирались купками, гули, сперечались і лаялись, але у всьому зборищі не вистачало сили навіть бійку затіяти, як траплялось завжди, коли година вимагала прийняти якусь одну думку. Чекали хоч чогось, хоч знаку якогось - як далі бути? Нарешті з дитинця виїхало троє комонних биричів, котрі заходились виголошувати чи то сотника, чи й самого Жирослава Мироніжича наказ: всім посадським разом із худобою до вечора схоронитись за стінами - татари близько.

Посадські рвонули по добро і вже скоро на вузьких городських вуличках від набігло люду й пригнаного скота було не протовпитися. Більшість розійшлась по родичах чи друзях, але й тих, що лишились просто неба, теж доволі назбиралось. Обнесений плетеним тином двір Буслая-любомудра, що вгруз у землю майже при самій площі, одразу за старезним ясенем, прийнявши сім'ю Пестила, молодшого брата гончара зо всім його животом, одразу ж став тісним.

Нічних приморозків не було вже тижднів зо два і попри пізню пору худобу продовжували виганяти на пасовище. Коли биричі виголосили наказ забрати з луку скот, а першій сотні городян, в котрій числився й гончар, витягнути на берег Плавучий міст, Буслай з конем подався до протоки. Щойно пастухи загнали стадо в город, міст від устоїв відв'язали і розвернувши по течії, взялись кіньми та волами витягати на плесо. Діло було звичне, робилось щоосені, тож управились ще при світлі дня.

Під корінним берегом протоки, неподалік мостового устою, була улюблена всіма городянами криничка з такою смачною водою, що багато хороборців намагались з неї напиться за кожної нагоди. Тож і Буслай з думкою чи не востаннє посмакувати криничної водички, пішов з конем до неї. Хтозна, чи Липка його кашу пересолила, чи таки натягався коло мосту, але пив довго і з неабиякою насолодою. А коли відірвався

від туязя, з подивом побачив перед собою старезного, сивого, як сніг дідугана – такого древнього, що шкіра його, обвітрена, темна від сонця, нагадувала швидше дубову кору, аніж людське тіло. В правиці дід тримав такого ж старезного, як сам, потрісканого й до лиску витертого руками посоха із загнутим гачком наверх, з котрого звисали маленькі срібні дзвоники.

– Гой еси, муже, – з гідністю прорік старий і Буслай, усе ще незмірно дивуючись про себе, з повагою йому вклонився.

– Гой еси, ста... – запнувся гончар і одразу ж виправився: – ... отче.

Щось підказало йому, що стоїть перед ним непроста людина, а тому й привітався майже забутими словами, котрі чув лише в дитинстві своєму та й то від старих дідів і звернувся з найбільшою, на яку тільки спромігся, пошаною, – як до презвутера їхнього Овдія.

– Лиха нині година, – повідомив гостей Буслай, – а тому дозволь спитати, отче: що привело тебе до Хоробора? Не сьогодні-завтра татари будуть тут, презлі й нещадні. Гостювати не час.

– Не в гості прийшов. – відповів старий і в свою чергу спитав: – А що, чи багато родовичів покинули город?

"Родовичів? – знову дивувався про себе Буслай. – Се він городян так зве?"

– Куди ж тікати супроти зими? – відповів уголос. – Лишилися усі. Боронитись будемо.

– Се добру вістку я почув, – дід пристукнув посохом і під тихий срібний дзвін навіть ликом прояснів, – рід коропський нині заєдино має бути. Рідну землю боронити по Кону й Матер-Славу* стрічати належить усій обштині. Тоді лиш до Вирію потрапимо.

"Ворожбит, – вирішив Буслай, – говорить дивне і взявся невідомо звідки."

– Хто ти еси, отче? – спитав обережно, з пошаною. – Мовиш нечувано...

– Волхв я. Останній в коропському роду. Кришень імення моє.

– Що за рід такий? – згадуючи, нахилив брови Буслай. – В малі літа чув щось...

– Отся протока, – кивнув головою в бік води волхв, – як зветься?

– Ко-ро-пом... – здивовано протягнув гончар.

– А город?

– Хоробор.

– Чи не дивно се?

Буслай знітився й знизав плечима.

– Тож слухай. – почав волхв: – Пращури твої давно колись і город сей Коропом нарекли. А чужий князь, знехтувавши нашим поконом, назвав його Хоробрем. І грецького вам бога нав'язав. Тоді незгодні пішли геть, за Десну. Жили там усі ці літа по Кону, рідних Богів шануючи, доки не лишився я один. Нині ж вертаюсь до рідних могил, аби в лиху годину бути купно з родом Коропа.

Вражений Буслай волхва слухав, зацікавившись. Колись, отрочам іще, чув щось таке від діда Могути, нібито город їхній, Хоробор, споконвіку звався інакше, та більше нічого пригадати не міг. Хіба отрока таке цікавить? Та й дорослі – спитай хоч у кого: як отця з

матір'ю звали, знають, а діда з бабою, коли разом не жили, то й не всі. Що вже там про прадідів казати! Він з чотирьох своїх лише одного на ймення пам'ятає – Глядота. Чи Глушата?

Отсе тобі... Забув. А що дивного? Усі так живуть: копирсаються кожен у своєму, в дні нинішньому, а хто звідки рід свій веде – самі не вельми знають і дітям далеко не всі оповідають. Казав дід Могута, що рід їх давній, по знатності своїй од боярського не гірший, тільки збіднілий. Показував і рідні могили – більше десятка. Тільки ж забув онук де чия...

А тут раптом від волхва потяг зродився: так схотілось коріння своє розвідати – від кого твоя кров по жилах тече? Начебто русичі всі, і земля Руською зветься; та тільки, старі діди речуть, пращури наші сіверою йменувались, сіверянами. Схотілось почути від волхва про город Короп, про рід його споконвічний – мовби й не було для мужа нічого важливішого перед неминучою смертю.

Щось таке стрепенуло в душі гончара-любомудра повідане старим волхвом: ніби ось-ось відкриється йому таємниця, котра, мов та веревка[275], ховає за собою надто важливе для людини – пам'ять про власні витоки. В образі волхва постав перед ним вчорашній день, минула година. Речуть люде, ніби до того, що з деснянською водою сплигло, вороття нема? Та ось же воно, минуле, – перед тобою! Чи й не та година настає, коли відкриються тому, хто прагне, земні таємниці? Коли б таке сталося, то і смерть була би не такою страшною.

Схаменувшись, Буслай мовив:

– Це ж тобі, отче, й голову прихилити ніде... Зроби мені честь, стань гостем, – та й уклонився волхвові низько-низько.

– Веди, – погодився той.

Під стінами вже нікого не лишилось і сторожа мала ось-ось зачинити ворота. Вже й стулки, зарипівши, зрушились з місця, коли волхв і Буслай з конем у повіді входили в город. Сотник Любодар стояв навпроти воріт і пильно вдивлявся в луговий простір. Городяни не дарма побоювались його: неговіркий, суворий зо всіма, йому нагаєм мужа вперіщити, що комусь ката ногою потурити. Буслай не так за себе боявся, як за волхва: вирішив, що радше хай його самого до смерті заб'ють, аніж дасть завдати дідові образу – готовий був закрити того власним тілом.

Загледівши чужого й дивного старого, такого древнього, що, здавалося, ніби то його сама Нав[276] на білий світ вивергнула, сторожа й справді взялась виказувати перед сотником своє завзяття:

– Ану стій, діду! Хто будеш?!

Та волхв і вухом не повівши, ніби й не до нього мовилось, вперив очі в Любодара і погляд його був сповнений гідності й самоповаги, відчуття власної значущості та непохитної волі людини, котра не знає над собою жодного зверхника. Сотник, муж-кремінь, звияжець, витязь, стрівшись поглядом з волхвом, відчув те відразу ж і Буслаєві на мить якусь навіть здалося, що тому за воїв своїх стало соромно, принаймні на обличчі Любодара явно майнула тінь невдоволення.

- Цить! - гаркнув до своїх. - Мало в отроцтві пороли? Шануй старших, - і при безмірнім подиві своїх воїв трохи схилив у поклоні голову перед волхвом-пришлецем:

- Вечір тобі добрий в цих стінах, отче!

- Роду нашому слава! - з гідністю прорік волхв і срібні дзвоники знову тоненько заспівали. Хоча ніхто з ратних людей і не чув того, що повідав він Буслаєві біля кринички, та все ж дивним чином усім стало зрозуміло, що між цим древнім дідом та городом є якийсь, хоч і незрозумілий їм, а проте нерозривний зв'язок - ні, не чужий він тут, цей старезний пришлець.

Коли з-за Десни повернувся молодий боярчук, а трохи згодом в городі здійснювся неймовірний гвалт, Патапій зрозумів, що тягнути із втечею більше не можна, дарма, що скоро доведеться забути про ситі боярські харчі. Не везло йому від самої зими: в Переяславі, дивом лишившись живим під час приступу, потрапив до татар, цілий місяць пробув поміж них, ледь не померши там з голоду, а коли ті його відпустили, мало не втопився, переходячи вбрід якусь степову річечку, бо не вмів плавати. Потім біля Удаю гадюка вкусила - добре, що натрапив на нього якийсь дід: хоч і був язичником та ворожбитом, а все ж забрав християнина до себе й вилікував травами.

Патапій, коли вже одужувати почав, намірився навести свого рятівника до віри Христової - із вдячності, бо нічого, окрім віри, за душею не мав. Але старий Вовкун відмовився навідріз. "Дивлюсь я отсе на тебе, - не стримався одного разу старий, - тілом ти кволий, в степу сам-один вижити не здатен, до роботи не беручкий, єдине, що добре вмієш - язиком молоти. То се й мені треба в такого переродитись? Одного не добору: як ви примудрились над нами гору взяти..." Наче у воду дивився ворожбит.

Був Патапій простого роду. Отець його, Євмен, весь вік протрудився водовозом при переяславськiм храмі Архистратига Михаїла[277]: днями возив і носив воду до лікарні, лазні та трапезної, розпалював там печі, колов дрова й виносив попіл. Рукомета ніякого не знав, а відтак і єдиному синові не передав жодних ремесленних навичок. Патапій весь пішов у отця: подорослішавши, не здатен був ні на що, окрім простої роботи, а втім через своє слабке здоров'я і тут пас задніх: воду двома цеберками на коромислі ще якось носив, а пиляти й рубати дрова духу вже не вистачало.

Доля його була би геть незavidною, якби не стрий[278] Стахій, що служив паламарем при храмі та знався з самим єпископом Симеоном[279]. Стахію Бог своїх дітей не дав, тож він даровану йому Творцем любов до діток геть усю вилив на Патапія: навчив читати, поклопотався, аби взяли небожа до школи при храмі. Отрок виявився здібним учнем: дяк ним нахвалитись не міг - за дві зими навчання жодного разу не був Патапій битий різками, навіть коліньми на гречці в кутку не стояв. Пам'ять мав таку, що сам єпископ Симеон дивувався, коли взяв, що дев'ятилітнє отроча знає напам'ять мало не весь Псалтир.

Час на місці не стояв і так ото, здебільшого при церкві, Патапій і уношем став. Голосу й слуху Бог йому не дав, тож у церковнім хорі не співав і вельми через те

побивався – дуже вже любив слухать, як з криласа[280] лине до неба ангельський спів. Хтозна, як життя Патапія склалось би далі, коли б не повінчали його у вісімнадцять літ з дочкою кравця Гудими, що жив по сусідству. Гудима сам був хазяйновитим, жону мав з тих ще господинь, а дочка Желань, хоч і мала ваду – вибите в дитинстві око, проте намірилась, певно, й отця з матір'ю обійти. Ох, і беручка ж до роботи була! Так ото через ту любов Желані до всякої роботи й почались у Патапія всі його біди.

Та й то помислить: коли ти грамоті навчений, напам'ять знаєш не тільки Псалтир, а й усі чотири Євангелії, коли не один десяток разів Біблію осягнув і в церкві чув про себе одну лиш похвалу – яка чорна робота?! Тим більше, коли від Різдва Христового став книжником-скорописцем при самому єпископі Симеоні? Хіба ж для того він рожденним був, щоб упиратись наче віл? Тільки от Желані з тестем і тещею на те було начхать. Нещодавно Гудимі по задниці[281] відійшов убогий двір його померлого діда, тож, аби не лаялись свати, що невістка без ока, кравець віддав дворище молодим. Житло там занепало, двір бур'яном поріс – роботи було непочатий край! В руках Желані все горіло, а навкруг так само собою мало крутитись. А Патапій до тієї роботи – ну ні за холодну ж воду! І почалось...

Жаль говорить, але мізків у молодій жоні виявилось, як у курки: не здатна була осягнути і малої долі тієї грамоти й премудрості, котрою муж її володів. А відтак ні шани, ні поваги за те він від своєї жони не мав. Нице, земне панувало в її душі: до желви[282] подібно, до гада земного плазувала на череві своїм, не в змозі мислю чи духом піднятись у небо. Спершу дивувався безмірно, коли починала бурчати: як так? Ну хочеш труда собі мати – трудися! Трудися, а я тобі псалми напам'ять почитаю, може й додасться трохи розуму. А поспитай хоч у всього Переяслава: чи хто з мужів читає жоні своїй Псалтир, коли та роботу робить? Ото ж бо!

Втім недовго терпіла молода жона Патапієву нехіть.

– Ледащо, – вже за місьць після вінчання валувала вона на весь посад, – ні в господі нема з тебе толку, ні на ложі! І в кого таке вродилось?!

Що вже сраму від сусідів було, що сраму! А все одно, не міг пересилити себе, гидував роботою. Одного дня терпець Желані таки ввірвався й вона, повернувшись від копанки з купою прання та побачивши, що муж її замість копати грядку, замріяно лежить у холодку, взялась при сусідах дубасити мужа свого мокрим платном, аж виляски йшли. Коли обох їх порівняти, то Патапіїв треба було би двох до купи скласти, щоб одна Желань вийшла. Тож він хоч і взявся оборонятись, але сили були нерівні: дебела Желань погнала його далеко за ворота – всієї вулиці на втіху.

– Тьху на тебе! – втягнувши голову в плечі й прикриваючись руками від її замашних ударів, плювався він перелякано: – Мерзенна посудино, осердя гріха! Тьху! Пекельне створіння! Тьху на тебе!

І відірвавшись-таки від розлюченої супружниці, взявся відхрещуватись:

– Йди геть, сатанинське поріддя! Мати Божя, – хрестив перед собою повітря

Патапій, – одведи й заступи! Одведи й заступи!

Сусіди за животи хапались, а йому довелося йти ночувати до отця з матір'ю. Євмен сина на одну ніч таки пустив, а вранці твердо сказав:

– Іди й не приходь. Не ганьби себе і нас. Ти муж чи не муж? Мусиш сам із жоною справлятися.

Як він прожив із Желанню до наступного літа, Патапій намагався ніколи не згадувати. То було суцільне жахіння, геєна[283] на землі. Зроду не міг він подумати, що за личиною звичайної, здавалось би, жони криється така огидна, мерзотна, лиха й нища істота, суцільний виплодок пекла. Та не лише вдома чаїлось лихо, а й у келії при обителі архиєрея. Ніколи й помислити не міг Патапій, що переписування книг, котрі любив безмірно, таке многотрудне діло. Сидіти, зігнувшись над столом і в тьм'янім світлі свічі виводити на пергаменті буквиці, весь час пильнуючи, аби не помилитись і рядок не скривити – те не легше, часом, ніж землю копати. То їсти хочеться, то на сон після їжі хилить.

Не раз і не два мусив зішкрябувати з пергаменту якусь закарлюку, що її мимохіть потягла убік сонна рука. За те від єпископа Симеона докір мав у нерадивості й лінощах, а кому ж після звичної з отроцтва похвали таке слово на душу ляже? І в келії життя уже не радувало, і вдома осоружним стало. Почали в голову йому, від лукавого, не інакше, думки гріховні лізти: чи не ліпше з моста в воду кинутись, ніж отак скніти в зневазі й ганьбі? Жахаючись, гнав їх від себе, боявся хоч комусь зізнатися: розумів, що тільки гірше від того стане.

В одному мав утіху для душі – в читанні. Одного разу принесли йому книгу Козьми Індикоплова, аби зробив із неї список[284], і постав тоді перед ним увесь Божий світ – широкий, незвіданий, повний дива дивного і химер нечуваних. Так захопився, читаючи, що забував про роботу свою – знову дісталось від архиєрея. Зате пам'ять його безвідмовно, як завжди, ввібрала в себе всю "Християнську топографію" і те для нещасного Патапія стало єдиною відрадою в безпросвітному смутку душі, дало молодиковій уяві неабияку поживу, а душі насолоду: на якийсь час навіть біда його відступила, дала спочинок змученому єству.

А за тим з волі преосвященства засів за "Моління Данила Заточеника" і був причарований його живим, тріпотливим та пахущим словом:

"Засурмимо, наче в труби золотокуті, в розум ума свого й почнемо грати на срібних органах, мудрість свою засвідчуючи."

Улягались, зворохоблені негараздами, печалі Патапія; ніби не чиїсь, тростиною виведені на пергаменті словеса читав, а живу воду пив:

"Встань, славо моя, встань у псалтирі й у гусях. Сам бо встану рано й сповідаюсь тобі. Та розкрию притчами загадки мої і провіщаю в народах славу мою, бо серце розумного укріпляється в тілі його красою й мудрістю."

Дивним чином здалось тоді Патапію, що це з нього летиться красне слово, ніби не чуже він читає, а своє віщує світові, котрий, завмерши, у благоговінні ловить кожен звук із уст мудреця.

"Був язик мій, мов тростина книжника-скорописця, й вуста привітні, як бистрина річкова. Через це взявся писати про узи серця мого та й розбив їх люто, як древні немовлят об камінь."

Невідомий Данило писав до самого князя про скруту свою і те спершу було для Патапія, мов сіль на рану, бо нагадувало про власні біди:

"Друзі мої та близькі мої й ті зневажають мене, бо не поставив перед ними трапези зі стравами різноманітними."

Втім у словах незнайомця і ліки були водночас: виходить, не один Патапій, попри грамотність свою, нуждою маявся.

"Княже мій! Не зри на зовнішність мою, роздивись внутрішність мою. Бо я, господине, хоч одежею вбогий, та розумом багатий, юний вік маю, та розум старий у мене. Думкою б ширяв, мов орел у повітрі."

А так! Так таки так! Патапієві думки – ого! – вище хмар. Тільки... Мов птицю-лебедя цілить їх там стріла люті Желаневої і падають вони безпомічні з небес, розбиваються об камінь на безплідній пустелі вбогого живота його.

"Багатий муж усюди знаний є, і на чужинській стороні друзів має, а вбогий – у своїй зненавиджений ходить. Багатий промовить – усі змовкнуть та піднесуть слово його до хмар, а вбогий скаже – усі на нього кричатимуть. Чиї ризи багаті, того й мова поважна."

"І хто ж такий сей муж – Данило Заточеник?" – без міри зацікавлений, розпитував у всіх Патапій. А коли почув, що той був тутешнім, з Переяслава, служив колись при княжім дворі де й зажив ще змолоду слави мудреця, запалився Патапій заздрістю, побачивши в ньому взірець для себе: ось яка доля мила його серцю! Чим далі пив він словесний трунок такого ж юного, як сам, Заточеника, тим більші зазидки брали Патапія, бо відтоді понад усе прагнув земної слави мудреця: щоб і його власне слово хтось отак само переписував – не по смерті навіть, а заживо ще.

"Ліпше в утлій лодії їздити, ніж злої жоні таїни повідати. Утла лодія порти намочить, а зла жона все життя мужа свого погубить. Легше камінь довбати, ніж злу жону навчити. Залізо розтопиш, а злу жону не навчиш. Бо зла жона ані повчань не слухає, ані священика не чтить, ні Бога не боїться, ані людей не стидається, а всім дорікає та всіх осуджує."

Та невже?! Невже і мудрець сей, Заточеник, теж потерпав від жони своєї?

"Що зліше від лева серед чотириногих і що лютіше серед плазуючих по землі? З усього того злостивіша зла жона. Немає на землі нічого лютішого за жіночу злобу. Через жону спершу прадід наш Адам з раю вигнаний був, через жону Йосип Прекрасний у темниці зачинений був, через жону Данила пророка у рів ввергнули, де леви йому ноги лизали."

Боже правий! То виходить, не один він, Патапій, зазнав кривди від сього вселенського зла – жони. Навіть Данило Заточеник мучився так само... І вже одне це підносило Патапія над оточенням його, хай і у власних лише очах, а все одно.

"Золото топиться вогнем, а людина напастями, пшениця, коли товкти її сильно, хліб чистий дає, людина ж в печалі розум довершений набуває...

Злидар-бо мудрий, мов злато в нечистій посудині, а багатий хоч і красивий, так безтямний, наче та подушка з паволоки[285], що соломною напхана."

Чим більше вчитувався молодий книжник, милуючись красним словом мудреця, тим більше знаходив подоби між собою та Заточеником, аж доки одного дня не прийшов до коромольної думки, що він таки схожий чимось до невідомого йому Данила: і долею своєю, і терпимими муками, і любов'ю до красного слова і... і мудрістю своєю навіть, хай не явленою ще світові, проте, без сумніву, рожденною вже в серці – так і проситься ж бо назовні!

Жаль тільки, що не було в нього нагоди, як у Данила Заточеника, мудрість свою перед світом проявити. Але свято вірив, що проявить! Читаючи чуже слово, весь час ловив себе на думці, що й він здатен так написати. Одна біда – пергаменту не мав. Та й години вільної теж...

Зате, як віддав Патапій єпископу готовий список з Данилового "Моління", так з того дня й почав по-іншому дивитися на світ навколо себе. Коли трудився над третім уже списком літопису переяславського монастиря Святого Миколая, дуже кололо йому очі сухе й незграбне письмо якогось писця-чорноризця: куди там супроти Данила Заточеника! Все одно, що солов'я з горобцем рівняти. І якось сама собою ворухнулась тоді рука з тростиною, аби замінити недоладне слово, а вчинивши те, душа Патапія вмить таке полегшення відчула! Бо благим був намір його, як переписувача: виправити чуже недолуге письмо – хай і не до рівня Заточеникового "Моління" вознести його, бо ж літопис є літопис, так хоча би підправити, аби тим людям, що читатимуть опісля, не муляло око незугарно вжите слово.

Сподобалось. Навіть запишався собою. А потім вже й спинитись не міг: то тут слово переставить, то там іншим замінить. У дії своїй вбачав мало не десницю Божу – на добро ж бо творив. Між тим, думка Патапія на місці не стояла і знову якось, ніби навіть поза волею його, наче згори хтось шепнув, зродився в голові зухвалий замисел: наситити літопис непроявленою ще ніде мудрістю своєю. Не на похвальбу собі, бо ж ніхто не знає, що словеса Патапію належать, ні! Іншим для повчання, врозумління їх заради – ось що спонукало молодого книжника до дії. І пергаменту не треба, і година – ось вона! Ні, не собі прагнув слави Патапій, а винятково мудрості Божій.

"Літа 6619[286]. Поїде Володимерь Всеволодичь[287] на Дон, супроти нечестивих половців ста і рать Отрока[288] посіче, а жони і скот його поїмаша. Ізиде Отрок з поля Половецького, і тиша бисть по тому в землі Руській..."

Перечитавши одного дня ці словеса, скривився Патапій, бо не було в них нічого від мудрості. Посидів замислено, а потім з острахом в душі, трохи навіть тремтячою рукою, вивів у своєму списку:

"...Ізиде Отрок з поля Половецького, якожде знавісніла жона з житла, і тиша бисть в землі Руській, мовби в домі побожного мужа."

Втім, не вдарив з ясного неба грім і земля під ногами не розверзлась. Тож двічі посмакувавши своїм творінням, лишився вельми ним задоволений – не згірше Данила Заточеника написав! І з тієї години, відчуваючи вишне своє призначення, почав Патапій насичувати[289] чуже письмо власними розмислами, готуючи коливо[290] мудрості, як вірилось йому самому. Бачив себе юним опереним птахом, що вилетівши вперше з отнього гнізда, стає на крило і вже думкою ширяє у вишині разом із мудрецяма з мудреців. Бачив себе у славі, шанованим усіма: і єпископом, і князями, бачив поправу людським осудом мучительку свою Желань і як спраглий в пустелі, діставшись рятівного затінку оази, впливається чистою прохолодною водою, так і Патапій впливався розквітлим в душі благостинями – нехай і потай від усіх. Поки що. Бо вірив: настане той день, коли вознесеться над Переяславом його слава мудреця і вклякнуть тоді присоромлені недоброзичливці, підуть, підлещуючись, слідом, аби тільки не пропустити жодного златника[291] мудрості, що щедрим дощем спадатиме з Патапієвих вуст.

Зима минула в тихій радості, та навесні посипались на нього нещастя – одне за одним. Спочатку цілу седмицю Желань гризла голову, що город не допомагає копати, а потім з лайкою здійняла на мужа руку й вигнала з домівки: "Йди геть мені, – волає, – й не приходь, бо, от хрест кладу, заріжу, мов курча!"

Пішов Патапій, переживши вкотре сором і твердо вирішив таки не вертатись більше до Желані, до остогидлої йому домівки. Ледь прилаштувався до письма, тростину до рук узяв, як покликали його до самого єпископа. Тільки-но переступив поріг покоїв його преосвященства, як Симеон, про сан свій навіть забувши, накинувся на нього з криками:

– Що се?! – і тицьнув під носа книжникові переписаний ним літопис. – Як ти сміє?! Нікчемними своїми дурницями паскудити письмо самого отця Григорія!

І Патапія патерицею по плечах, по плечах! Виштовхав скорописця геть, велівши й близько не підпускати до книжної справи.

– На паперть[292], лиходію! Ледащо, попсуй[293]!

Патапій був знищений, стертий єпископом на порошок, навіки, як йому тоді здавалося, спалюжений. Вискочив, переляканий, з єпископського двору й подався геть – якомога далі від своєї вселенської ганьби. Незчувся навіть, як за городськими стінами опинився: чвалав кудись, невтішний. Не в силах зносити таку наругу від світу, бажав для себе одного – швидкої смерті, байдуже якої: від грому з неба, від лютого звіра чи лихих людей.

Хтозна, як далеко він забрів. Було вже по обіді, а що пішов з дому гнаний, з вечора без ріски в роті, то в шлунку і смоктало, й бурчало... Трапилось при дорозі йому джерело, попив холодної водички з нього – наче й полегшало, та швидко голод розпалився ще дужче. Знесилений Патапій, розтративши всі свої тілесні й душевні сили, опустився на придорожній горбок під молодю липкою, щоб перепочити та й

розплакався у відчаї, мов дитя. Плакав гірко і невтішно, плакав довго, бо не почув навіть, як хтось до нього наблизився. Лягла на його плече чиясь легка рука і лагідний старечий голос запитав:

- Пощо плачеш, уноше?

Не одразу й голову підняв, так байдуже стало йому до життя, а коли все ж таки сів та витер сльози, то уздрів перед собою старця - чистенького такого, кругловидого, хоч і в зморшках, а очі добрі-добрі...

- Невже зобидив хтось? - старий лагідно поклав руку на плече нещасного.

Патапій вже й забув, коли його востаннє хтось жалів, наче малу дитину. Тільки... Соромно ж було сповідатись незнайомцю у власних бідах. Мовчав, похнюпившись.

- Ти ж, певно, й голодний? - навіть дідок почув, як бурчало в животі осоромленого книжника. Сів поряд з ним на горбок і суму свою розкрив.

Горека[294] підвів ще затуманені сльозою очі й лише головою кивнув. Запропонований окраєць хліба наче за себе кинув і сповнений вдячності, почав розповідати про свої поневіряння та завдані образи.

- ... Не висівай у рівчак жито, а мудрість у серця глупих, - з гіркотою, словами Данила Заточеника закінчив свою оповідь Патапій і знову похнюпив голову.

Старець, що уважно слухав, здивовано протягнув:

- О-о-о, так ти Данилове "Слово" відаєш!

- Багато читав, - похвалився колишній уже скорописець, - "Християнську топографію" і "Бджолу"[295], й "Патерик"[296]...

- Он як! - стрепенувся дідок. - Покарання Господнього, сину мій, не відкидай, і не тяготися викриванням Його, бо кого любить Господь, того карає і благоволить до того, як батько до сина свого. Чув таке?

- Притча Соломонова, - й на мить не замислився Патапій, - у "Бджолі", третя глава.

- Панхарій ім'я моє, - вже іншим голосом, ніби до свого доброго знайомого озвався старий, - себто, грецькою буде "Усім милий".

І зітхнув: - Невігласи ж наші Паньком кличуть. А тебе як величати?

Величати... Його, Патапія, гореку нещасного і - величати?

- Патапій.

- Ну, от і добре. Стрілись два християнина і недарма се. Божя воля; видно по всьому, що бути нам разом. Підеш зі мною?

- А... куди?

- У світ Божий, Патапію. Він широкий, в нім усього повно - добра і зла: хто на що заслуговує, той те і має. Для мене він добрий.

Страшно було ступити в незвідане. Все одно, що тому, хто плавати не вміє, посеред води зробити крок із лодії - як ото на заклик Господа вчинив Петро посеред моря Тиверіадського[297]. Втім, повертатись йому було нікуди, а куди йти самому теж не знав. До того ж старець Патапію сподобався, навіть більше - він десь у

глибині своєї душі вже навіть полюбив Панхарія: за чуйність і тепло до геть незнайомої людини, за окрасець хліба, котрим той з ним щедро поділився. Таке часом важить більше, ніж золота стелазь[298], що її подасть тобі на паперті багатишт[299] від душевних щедрот після Великодньої всенощної.

- Як же без житла? - все ще сумнівався Патапій. - Без рукомеса?

- "Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує."

- Євангелія від Матвія, - не забарився Патапій.

Панхарій вдоволено кивнув головою і додав:

- Зате послухай, як співає.

А навкруги дійсно, солов'ї просто заливались! На краю луку, неподалік води, їх там не один, не два, з десяток було - аж у вухах лящало від того співу. І так легко стало Патапію на душі, таким вочевидь простим видалось раптом йому життя, що він немов скинув із себе важкого, обридлого за довгу зиму кожуха і сам здивувався: пощо так довго носив його - аж до солов'їного співу? І хоча ніби й потягло чи то весняним вітерцем по спітнілій спині, чи страхом перед невідомим, але він з легким серцем мовив:

- Я згоден.

Виявилось, що світ таки дійсно добрий. Принаймні для них він був саме таким. З подивом дізнався Патапій, що заради прокорму зовсім не треба носити воду й колоти дрова. Не треба скніти в затхлій келії над пергаментами за нещасну гривню в місяць, котру зла жона, варто принести в дім зароблене, тут же в тебе й відбере. Хай і нечасто вони з Панхарієм розкошували по-княжому, з медами й осетрами, зате й голодними рідко коли спати лягали. Головне ж, що не було над ними нікого, зате поміж - злагода й християнська любов.

- Чоловік допитлива твар[300], - розтлумачував попервах старець своєму напарнику, - все йому, бачиш, знати треба. Тож коли ми з тобою повідаєм щось таке, про що він сном-духом не знав, хіба ж поскупиться він на прокорм, котрого з надлишком має? В нас один надлишок, у нього інший: отакий от торг виходить. І чим він гірший од ковальського чи кравецького? Нічим, Патапійку. Красти? Та Боже ж збав! Людей дурити? Ніколи й нізащо. Будь з ними чесним, тож матимеш і прокорм і лаву для сну, ще й одєжину на зиму дадуть. Твій товар - слово розумне. Воно розрада, воно й утіха. Кому ж не хочеться розради і втіхи? Нема таких.

Дивувався Патапій такому рукомеслу: ніби й не робиш нічого, тільки язиком плещеш, а тобі раді всі, годують і поять, часом, дивись, і срібла дадуть. Перед першою зимою страшно йому було, що в полі замерзнуть, а натомість провели її в закутку боярських хором, в теплі й добрі - коли порівняти з минулою зимою в Переяславі, то в нього там животіння було, а не життя: скрута, голод і знущання жони. І лише тоді усвідомив Патапій всю мудрість старця Панхарія, що додумався колись до такого.

- Головне для нас, - пошепки повчав молодого супутника Панхарій, - міру відати:

те, що знаєш, за місяць не розкажуй, його мусить на всю зиму вистачити. Благодійників наших у слові своєму тримати маємо надголодь: тоді й ціна йому буде вища. На одному місці, аби не набриднути, засиджуватись не можна – весна прийде, підемо геть. Тоді восени на нас знову чекатимуть, дорогими гостями кликатимуть.

Потроху, не одразу, повідав старець Патапію і долю свою. Був він сам з зарубського[301] купецького роду, одинадцятим сином у свого отця і дарма, що в живих лишалось тільки шестеро братів, а все одно, йому, як найменшому, мало що світило би отримати зі спадщини. Та й хисту не мав до отцевої справи. З отроцтва ще ходив з отцем і братами не тільки до Києва, чи Вручію[302], а навіть в Карпати по сіль, або до ляхів у Вроцлав, головне ж – до Царгорода плавав Дніпром та морем.

Отець Панхарія дуже грамоту полюбляв, добре знав грецьку мову і завжди за нагоди купував, де трапляться, книги – цілу вівліотіку назбирав. І наймолодшого сина схилив до їх пізнання та так, що той чи не більше отця став читати. Тож коли старий купець несподівано помер і ділили сини задницю за ним, то сімнадцятилітньому Панхарію, що не мав ще власної сім'ї, тільки та вівліотіка й дісталась: книги були дійсно дорогі, але для старших братів ніякої цінності не мали. Ображений на весь світ уноша захисту від людського зла вирішив шукати в Бога. Попросивши в одного з братів візка, склав у нього книги та й потягнув самотужки до Зарубського монастиря.

Раніше він постійно бував з отцем і в київському Печерському монастирі, і в монастирях Константинополя. Найбільше вразили Панхарія схимники: аскети й відлюдники, що весь вік без упину промовляючи Ісусову[303] молитву, як могли пригнічували власне тіло, аби духом своїм легше було вознестися до Бога, щоб не чіплявся він за тілесне, земне. Бачив, як один ніколи не знімає з себе волосяницю[304], привчаючи тіло смиренно зносити немилосердний свербіж, інший весь вік носить на собі наглухо заклепані двопудові залізні вериги[305]; чув розповіді й про тих, хто все життя стояв на одній нозі, або був закопаний по пояс у землю, чи живцем замуrowаний у крихітній келії, лише раз на день отримуючи від світу трішки хліба та води, щоб не вмерти з голоду. Образившись на братів, заманулось Панхарію стати й собі відлюдником, щоб не чути й не бачити осоружний світ і його нікчемних люців.

Намислене уношею було нехитрим: віддати монастиреві всю вівліотіку покійного отця, натомість же попросити якусь келію, чи самотужки викопати печеру та й замуруватись у ній навіки, до самої смерті з кількома улюбленими книгами, а хтось би носив йому свічі для читання і хліб з водою. Тільки не склалося в Панхарія життя в монастирі. Ігумен[306] Макарій тихим голосом терпляче взявся пояснювати уноші, що затворництво – то винагорода за служіння Богові, що його заробити треба, довести відданість свою Господу: спочатку ревно потрудитись послушником при монастирі, потім уже рясофор[307] отримати, далі іноком стати, заслужити право на малу схиму і лише після цього, можливо... Випадково свідком цього став старий боярин Годимир, котрого туди теж біда привела – вельми заслаб очима,

тож, зробивши щедрю пожертву для монастиря, звернувся до святих отців, аби молитвою своєю просили в Господа зцілення його зору.

Він і забрав до себе Панхарія разом з усім його скарбом, дав притулок, обігрів теплом душі, такої ж самотньої, тільки старечої. Не прогадав ветхий літами Годимир – знайшов у Панхарієві те, що, можливо, все життя шукав: розумного співбесідника, знавця справжніх дивовиж цілого світу. Хоч слухаючи Панхарієве читання та його оповіді про чужі землі, хоч міркуючи з ним разом над Платоновими трудами, мав утіху в тім до самої своєї смерті. Та однієї ночі сталась в Зарубі велетенська пожежа, в котрій загинув старий Годимир, згоріла отня вівліотіка Панхарія, а сам він дивом лишився живий, ледь не задихнувшись в пекельнім диму.

І вдруге за кілька літ ставши безградником, тільки тепер ще й без своєї вівліотіки, зоставшись на світі геть без нічого, в монастир, котрий вцілів за кам'яними мурами, більше не пішов, бо добре розумів, що лише відчай та образа змусили його колись наївно помислити про добровільне затворництво: в Годимира до Панхарія швидко повернувся смак вільного мирського життя. Лишатися в спаленім дотла Зарубі означало просто вмерти з голоду й він подався геть – до недалекого Канева.

А там доволі вже було зарубинецьких погорільців, що шукали притулку й просили на паперті милостиню. Голод та відчай погнали туди і його. "Згляньтєся, християни, на вретище [\[308\]](#) моє і не відведіть зору свого від нужди моєї. Зі смиренням прошу Господа нашого: хліб наш насущний даждь нам днесь..." Він, певно, добре вирізнявся з-поміж решти убогих і просвітленим ликом своїм, і охайним, хоча місцями підпаленим, платном, а головне – мовою своєю: очевидно, кожен розумів, що зовсім не простолюдин перед ним. Один заможний кушнір зглянувся й повів до корчми: нагодував, напоїв, взявся розпитувати. Панхарій нічого не втаїв, а що був гарним оповідачем, то й зібрав біля себе цілий гурт городян.

Розповіді його так усім сподобались, навіть корчмареві, що молодик прямо в корчемниці й прожив до самої пізньої осені. Чи не весь Канів перебув у корчмі Мусія, де жив і оповідав нечуване погорілець-безградник із Заруба. Тоді ото Панхарій і втямив, що це може його прогодувати. Ще швидше користь від свого поселенця второпав корчмар, бо канівці до корчми посунули натовпом, а тому з першими морозами навіть виділив йому теплу комірчину: живи, Панхарію, скільки хочеш, забавляй люд своїми оповідками – ти ситий будеш, а я так устократ проти твого матиму.

Зима минула і люду поменшало: чи тому, що весна й роботи багато, чи через те, що Панхарій у своїх оповідках, певно, по третьому колу пішов.

– І осінила тоді мене думка, дитино, – довірливо ділився він з Патапієм своїм досвідом, – що не треба чекати, коли набриднеш усім і тебе в спину витурять. Подивував людей, отримав від них за це прокорм чи й свитку якусь – іди далі, неси людям радість, про незнане їм оповідай. Тож якось зібрався я нишком та й пішов з Канева геть – у Київ. І так ото з тих пір і живу по добрих людях. Двічі, бувало, у

самого князя жив – раз у Овручі, в Ростислава Рюриковича[\[309\]](#), а вдруге...

– У самого князя?! – не стримався тоді Патапій.

– Авжеж, – в голосі Панхарія було стільки простоти й смирення, що всякі сумніви молодика відпали самі собою, – мудрість, вона всім потрібна... П'ятий десяток уже топчу Руську землю, засіваючи її Володимировим житом. І бачу скрізь, як рясно воно проростає в людських серцях. Хай і не став я затворником, але в земнім гріху й удалі[\[310\]](#) не пов'яз; хоча сім'ї не мав і рід свій у дітях не продовжив, так зате світ розмислом і словом Божим щедро засіяв. А вже ж коли постану перед Ликом Його, тоді Господь і зважить діла мої: чого більше в світ приніс: користі чи гріха з непотребом.

Разом провели вони шість літ, чимало городів обійшли: від Вручія до Путивля, від Гомію до Переяслава і скрізь мали славу прочан-мудреців, ситий прокорм і прихисток в негоду. Жили і в боярських теремах, і в монастирських келіях, купці притулок давали й посадники княжі. Умів старий Панько всім догодити і навіть мудру пораду дати: через те любили його й шанували сильні світу сього.

При ньому сповна зрозумів Патапій силу не простого, а книжного слова, котре всі, від простого люду й до бояр, слухали, мов причаровані. Звісно, його грамоті до Панхарієвої було так далеко, що й не досягнути виміру тієї далечини, а все ж з часом він добре навчився слово якесь до ладу вставити, або й думку Панхарієву вдалим висловом підкріпити – і так злагоджено стало в них те виходити, що старець нарадуватись не міг, усе підхвалював наодинці свого молодого супутника. І хоча Патапіїва пам'ять всотала в себе чи не все почуте від Панхарія, а втім далеко-далеко не все з того піддалось його розумінню: не під силу виявилось сукупно досягнути всі знання сивочолого старця. Зате безліч разів переслухавши Панхарієві розповіді про дивовижу грецьких земель, Константинополя-города і його монастирів, він почав щиро вірити, що й сам там був, так жваво уявляв те все, що бачив колись давно його старший супутник.

Минулу зиму вони провели в Борисоглібському монастирі Переяслава. Хоча Патапій і впирався спершу йти до рідного города, не бажаючи потрапити на очі отця з матір'ю чи когось зі старих знайомих, а ще гірше – жони своєї Желані, і попервах страхався бути впізнаним, та згодом заспокоївся, бо нікуди за монастирські стіни не виходив. І все було би добре, було би, як зазвичай, коли б не ті татари... Хоча сам він дивом уцілів, але Панхарій посеред того земного пекла пропав безвісти. Серед нечисленних бранців його не було: чи загинув, а чи вдалося йому врятуватись – хто те скаже?

Коли татари відпустили Патапія, він не знав, що йому діяти та як жити. Знову опинився у безвиході, як того дня, коли єпископ Симеон прогнав його з книжників. Переяславська земля лежала понищена й випалена дотла. Скільки був серед татар, стільки й бачив на місці городів і городищ одну лиш пустку й згарища – гадав, що кінець світу настав. Втім старий Вовкун, перевізши Патапія неподалік спаленого татарами Пирятини через Удай, підказав йому, щоб той ішов на північ, у Сіверську

землю. За два дні знесилений прочанин таки дістався не зачепленого татарами Прилук-города і його страх, що на землі настав апокаліпсис, трохи розвіявся.

Аби вижити, він, наслідуючи Панхарія, вдався до такого добре йому вже знайомого діла – а до чого ж іще? На посадничому дворі геть охлялого Патапія трохи підгодували, але діла до нього не було нікому: прилучани з острахом чекали повернення зі степу татар і метушливо готувались чи до оборони, чи до смерті.

Мусив він іти далі на північ, до Десни. Здавалося чомусь, що за нею, в густих нетрях тієї пущі вже ж точно буде безпечно – аби лиш знайшовся там черговий благодійник. Тільки чомусь так видавалось, ніби саме з ним і шириться світом поголос про татар, мовби він те лихо в себе за плечима несе. Хоч би де вдалося спокій знайти; от і в Хороборі, варто було Патапієві п'ять днів назад увійти до боярського терему, аж тут, як тут і звістка про гаспидів-татар: у нього тоді навіть мороз поза шкірою пішов: тут не відсидишся і за Десну тікати – все одно, що назустріч вовчій зграї бігти.

Хтозна, чи насмілювався б він податись (і куди?) з Хоробора, з цього хай і блаженного, а все ж прихистка, де тебе годують і яку-не-яку, а шану воздають, коли б не дві нагальні причини. Як почали ліпші мужі покидати боярський терем, пресвітер Авдій, не дивлячись на сан свій, першим підійшов до Патапія і запросив у гості до себе. Той до такого звук і ніколи не відмовлявся: навіщо ж, коли у тім весь смак?

Теремок пресвітера Хоробору був скромним, як і належить пастору, боярським хоромам не рівня. В маленькій світличці стояли на двох пристінних полицях книги і в Патапія самі собою загорілись на них очі. Ні частування, ні пригощання від отця Авдія не було, та прочанин у тім останніми днями нужди не мав, тож поглядом уп'явся в книги.

Пресвітера те неабияк порадувало; зрадівши, що стрів споріднену душу, він Патапієві прямо про це й заявив. А той не міг відірватись: не очікував побачити в придеснянській глибинці такий скарб. Блаженний Августин, Максим Сповідник, Григорій Нісський, Василь Великий, Іоанн Дамаскін, Єфрем Сирін... – загалом з десятків книг. Патапій тихенько торкався пучками їхніх корінців, шепотів щось про себе.

– Сідай-но, – Авдій запросив гостя до столу, на котрому теж лежали два зшитки. Один господар тут же закрив, інший ледь посунув до гостя.

– Ось, – із видимим вдоволенням показав господар розкрити книгу, – купець один привіз мені літом. Преподобний Симеон Новий Богослов, був колись настоятелем в константинопольській монастирі Святого Маманта[\[311\]](#). Послухай-но лише, Патапію, як мудро пише ся людина:

"Сліпий відносно Єдиного, цілковито сліпий до всіх, а той, хто бачить в Єдиному, бачить усіх. Він і утримується від бачення всіх, і постає в баченні усіх, і перебуває поза тими, кого споглядає. Таким чином, перебуваючи в Єдиному, він усе бачить, а перебуваючи у всіх, нічого з того не бачить. Той,

хто бачить в Єдиному за допомогою Єдиного бачить і самого себе, і всіх, і все загалом, а перебуваючи схованим у собі, нічого з усього не бачить."

Авдій, скінчивши читати, уважно дивився на Патапія – чекав, що скаже гість, котрого так хвалив за мудрість сам боярин. Але той з почутого нічого не второпав і тягнув з відповіддю, гарячково намагаючись вичавити з себе щось хоча б віддалено схоже на мудрість.

– Багато бачив на світі мудреців, – нарешті повагом почав Патапій, зобразивши на своєму обличчі замисленість і важку роботу думки, – та токмо наші, православні, сягнули висот замислу самого Творця.

І трохи помовчавши, аби надати своїм словам необхідної ваги, завершив, розмашисто хрестячись на ікони в кутку світлички:

– Благословенна і єдино угодна Богу віра наша православна!

Потайки, про себе, Патапій полегшено видихнув, сподіваючись, що таким чином вдалося вивернутись, уникнувши богословської суперечки – страх, як не любив цього. Старець Панхарій, той прямо-таки жив ними, зате Патапій, дарма, що стільки літ і зим разом провели, дуже нудився всіма отими мудрецьями: хоч Аристотелем, хоч Аврелієм Августином... Гріх таке й ректи, та вважав про себе, що в "Молінні" Данила Заточеника мудрості, справдешньої, не надуманої, більше, ніж в усіх отих філософах разом узятих. Доки вкупі були, Патапій ніколи й не намагався втрутитись в філософську чи богословську бесіду, а тим паче суперечку Панхарія з котримось благодійником – нащо: аби зганьбитись? Кожному своє.

Зоставшись на самоті, пішов торованою мудрим старцем дорогою, втім улюблених його богословів та філософів полишив – коли не спромігся досягнути ту премудрість за життя з Панхарієм, то куди вже тепер? Проте мав неабиякі сподівання, що незгірше філософів прогодують його дива світу: вони й цікаві кожному, і попит на них через те великий – в будь-якій корчмі піднесуть за них корчажець пива та ще й кашею пригостять, а як повезе, то не тільки в'яленої риби, а й м'ясної печені перепаде. Тепер же, сидячи в світличці пресвітера, розумів, що його оповідь господаря не здивує, швидше навпаки, пригощання вочевидь не буде, тож і відчував себе незатишно, наче полохливе звіря на вході в пастку, що будь-якої миті може зачинитись.

Авдій, ніби прочитавши Патапієві думки, а можливо, задля виправдання своєї негостинності, скрушно хитнувши головою, розвів руками:

– Живу, чоловіче добрий, в повсякденних молитвах до Господа, більше на хлібі та воді, тож вибачай, що на столі моему токмо духовні страви. Втім Преподобний Симеон, якожде мудрець з мудреців, і на се має відповідь. Ось послухай іще.

Він розкрив книгу в іншому місці:

"Неможливо і плоть наповнювати досита їжею, і духовно насолоджуватися розумними та божественними благами. Бо якою мірою хтось працює для черева, такою позбавляє себе куштування благ духовних. І навпаки, якою мірою хтось стане витончувати своє тіло, співвимірно з тим він може

насихуватися їжею і радістю духовною."

- Істинно, істинно глаголе сей мудрець! - палко підхопив гість, згадавши оповіді Панхарія. - Бував і я в тім монастирі...

- Отсе ж за сим я тебе й покликав, - зрадів Авдій, - чув, що довелось тобі, Патапю, в Константинополі бувати. Повідай мені, як там тепер. Бо я звідти родом, а покинув його тридцять п'ять літ назад, коли над ним безбожні латиняни наругу вчинили. То що нині там діється? Повідай - для мене це вельми важливо! - в пресвітеровім голосі мало не благання було чути.

Патапій злякався - ось вона, та пастка! Бо одне - плести комусь із тутешніх домаживців[312] про Константинополь те, що сам запам'ятав із розповідей Панхарія, а зовсім інше, коли тебе розпитує про далеке чуже місто той, хто там народився, в котрому ти, звісно, зроду-віку не був, але встиг отак необачно лягнути про монастир Святого Маманта. Страшно було вдаватися до якихось подробиць, адже тоді викриєш себе з головою перед пресвітером і те означатиме не просто ще одну ганьбу пережити, як у Переяславі колись, але й вигнання з боярського терема - на холод і голод, на вірну погибель.

- Возстає з попелу, якожде птиця Фенікс[313], - піднесено почав Патапій, намагаючись пригадати все, чуте ним колись від Панхарія. Від страху він плутався в думках і відчуваючи неминучу близькість викриття свого ошуканства, почервонів та вкрився потом.

- Вельми благоліпий град, незчислимі храми його і благословенний та богобоязкий люд живе в тих стінах! - перелякано заторохтів Патапій.

- А Свята Софія як же? - Авдій всім тілом подався до вдаваного богомольця. - Чи не сподобився ти, Патапю, бути присутнім на службі в ній? Або хоча би всередину зайти? Там же ж латиняни-антихристи... Боже ж мій!... - затремтів раптом пресвітерів голос і він закрив лице руками.

Патапій довгенько чекав, коли Авдій нарешті заспокоїться. Зродилась в його голові рятівна думка послатись на хворобу, лихоманку або що, через котру, нібито, він з монастиря нікуди й не виходив, але старий пресвітер так само непорушно сидів, не віднімаючи від обличчя долонь, спершись ліктями на стіл, стидаючись, певно, своїх нестримних сліз, тільки часом тихенько щось шепотів про себе. Здавалось, що година в світлиці стала тягучка, мов загуслий на холоді мед, застигла на місці й не рухалась, зате знадвору чулись збуджені чиїсь голоси, там життя, навпаки, нуртувало, тож Патапій наважився тихенько підняти та обережно переступаючи старими личаками по тесаній підлозі, покинув терем священика. Городські вулички вже були забиті посадським людом, що зі своїм добром та скотиною ховався під захист городських стін - це неабияк сполошило втікача.

А коли діставшись боярського двору, ще й почув про Любодарову звитьягу, твердо вирішив не марнувати навіть миті. Один раз повезло в Переяславі, тож вдруге випробовувати власну долю більше не хотів. В загальнім сум'ятті сховав під полу свитки свою торбину та й покинув тихенько Жирославове гніздо. Так само ніхто не

звернув на нього уваги, коли він і через Полуденні ворота непоміченим просочився на посад, і тією ж самою вуличкою, якою не так давно прийшов у город, подався тепер геть: куди – він і сам не знав, аби лиш якомога далі від місця, над котрим так явно нависала нині невблаганна погибель.

Іноді так трапляється, що ім'я людині личить, ну ото, як корові сідло. А буває ж і навпаки. Глянеш на високого, худого чоловіка і подумаєш: "Не Довганем, бува, кличуть?" В роду Чорноти всі з діда-прадіда, хтозна до якого коліна, були вуглярами[314] й весь вік ходили чорні від сажі – одні очі світилися. Може з тієї причини і він вродився темним, наче дьогтем вимазаний. Отець, що тижнями пропадав у лісах, заїхавши додому по харч, недовго ламав голову, як назвати чергового сина: нарік щойно народженого Чорнотою, бо Чорниш у них вже був. Можливо, ще й тому, що все чорне любив, адже той колір срібло обіцяв.

Двір Чорноти був майже на краю посаду. Коли дійшла до них звістка, що татари вже близько і княжий сотник велів посадським ховатись за стіни, вугляр із синами схопився складати на воза добро, жони з плачами метушились біля корови з телям та ловили по двору курей – крику було аж за край, втім таке ж творилося скрізь, по всіх дворах. Хто схоче покинути напризволяще свій живот, коли дістався він власним горбом і витягнутими жилами? Тож Чорнота дивився на поспішні, недоладні збори, бачив забиті втікачами криві посадські вулички, розумів, що навряд чи вдасться до ночі потрапити за стіни, дуже тим переймався, а тоді раптом махнув рукою:

– Нема там чого робить! В пущу треба ховатись: на промислі в хижі пересидимо.

Вивів за гнuzдечку запряженого в підводу свого чалого мерина та й звернув, – не ошую, як усі, до Полуденних воріт, – а в протилежний бік, до межиріччя, туди, де в пущі випалював з синами вугілля і мав там яку-не-яку хижу. За перемазаною сажею підводою, до краю навантаженою пожитками, котру, мов горобці на тині, вінчали найменші онуки, посунули й Чорнотині домочадці, ведучи хто худобу на налігачі, хто більших чад за руку.

Час від часу Чорнота озирався – чи не рушив хто слідом за ним, проте гостинець до самого посаду був пустим, лише вітер інколи здіймав на ньому вихор пилуки. "Ну й лишайтесь, дурні, – заспокоював сам себе вугляр, – в гурті воно й добре, але не завжди." Вже коли й ниви минули та вступили в межиріченську пущу, побачив Чорнота на узбіччі подорожнього, що ладнав собі з молодії берізки патерицю. Щось знайоме в нім було...

"Та се ж прочанин! – ледве стримав вигук вугляр. – А пощо се він подався геть?" Втім сам собі одразу ж і відповів: "А тому, що мудрий. Смаленим запахло – от він і накивав п'ятами. Так і я, виходить, не дурний, коли на ту ж дорогу став!" Порівнявшись, не погребував вклонитись:

– Чи далеко зібрався, чоловіче добрий?

– Світ широкий, – ухилився Патапій і додав з прикрістю в голосі:

– Ногу ось підвернув...

Чорнота ніби аж зрадів:

- Сідай, підвезу.

І на подив домочадців заходився перекладати на возі поклажу, аби тільки знайшлося десь на краєчку місце чужинцю. Патапій двічі запрошувати не довелось. Пришкутильгав до воза і всівся на полудрабку, тримаючись за важкі жорна. Рушили. Чорнота з віжками в руках ішов поряд.

- Ти вже ж не сердься на мене, - знову завів своє вугляр, - скажи все-таки: де ж дім твій?

- Нема в мене житла. Було, та лихі люде... - не договорив, махнувши рукою, Патапій. - Ходжаху землями, по святих місцях обретахоя, дива очима зряху, святому люду про те відаю. З того й живу...

- А зимою як же?

- Князі, бояри до себе звать.

"Ого-о! - Чорноті схотілось зняти в пошані шапку: - Князі звать... А що? Мудрець же." Він замовк, співставляючи себе й прочанина-мудреця, і був уже зітхнув, усвідомивши власну малість, та раптом осяяла його думка, що як би там не було, а їде мудрець на його возі! Князі-бояри хтозна де, навкруг одні татари нині, тож...

- Де тепер ті князі? - зітхнув Чорнота і наважився-таки:

- Може з нами лишишся? Не в стозі ж тобі зимувати. Медів у нас нема, звісно, та з голоду не помреш. Га?

Патапій такого не очікував. А втім, хіба відав він, де зимуватиме? Була думка податись до Путивля, тільки ж хіба скаже хтось, чи вже спалили його татари, чи ще сплять? Не ліпше буде пересидіти десь у глушині з простолюдом? Він таки впізнав цього смерда, що йшов поряд з возом: той, що тоді в корчмі найбільше від усіх дивувався з Патапієвої оповіді. Тож і зимою неважко буде вражати його разом із домочадцями - роти роззявивши, слухатимуть.

- Слова твої розумні, - повагом почав Патапій, - і Богу вони угодні. Хай по-твоєму й буде.

Чорнота від почутого прямо-таки розцвів. Подумки вже смакуючи оповіді прочанина довгими зимовими вечорами, пишався собою: "Наче боярин житиму!"

За Десною клубами здіймався в небо чорний дим і в кожного, хто бачив те клубочіння з Лугового узвозу чи зі стіни Хоробора, стискалось у тривозі серце: Оболонь горить; що далі?! Підуть татари вгору по Десні до Новгорода чи завернуть сюди? Будуть тут уже надвечір, чи тільки завтра зранку? А може пронесе? Може зглянеться Доля і пройдуть страшні чужинці стороною - невже не буває на світі везіння? Ну хоч би раз повезло... За все життя. Хіба ж мало натерпівся кожен городянин: як не мор, так пружіє, як не пожежа від блискавиці, так напад чужого князя - і все на простому люді окошується. Рече у церкві отець Овдій про Судний день і про Царство Небесне, життя в нім вічне, тільки чому ж так хочеться вчепитись за земне? Вчепитись і не відпускати, жити тут і жити, на грішній цій землі, хай і в муках та гріхах, хай в труді важкім, зате з надією, що колись, хоча б з наступного літа, неодмінно стане легше - хоч на трохи.

А чорний дим клубочиться, здіймається все вище, підпираючи вже собою низькі темні хмари осіннього дня, забираючи увись душі загиблих там родовичів: не чужі люде гинуть в Оболоні: кров від крові, плоть від плоті своєї, а ти стоїш віддалік і нічим не можеш їм допомогти, хоча мусив би, як не по людських законах, так по Божих вже ж точно, а по стародавньому, від пращурів, покону – тим більше. То що, де й коли пішло не так і роз'єднало людей попри одну кров у їхніх жилах, відібрало сили жити так, щоб не було страшно померти?

Хмара росла, ширилась, насувалась з півночі на Хоробор і ті, хто бачив її, мовчали, насупившись, думаючи кожен нібито про своє, а виходило так, що про одне і те ж.

Безсонну ніч провів отець Авдій. Розмова з прочанином, намагання розпитати того про Константинополь неочікувано для самого пресвітера розбурхали його єство понад всяку міру. Дались взнаки і переживання останніх днів, і недавні згадки про минуле; проте короткі гостини Патапія, що зовсім недавно був, за його словами, в Константинополі, зродили в Авдієвій душі такі щемні спогади, настільки розтривожили, збурили, роз'ятрили душу, що він, втративши самовладання, забув про гостя й заново пережив свої давні жахи. Коли ж нарешті взяв себе в руки, того поряд вже не було.

Всю ніч він не спав: згадував, палко, зі сльозами, молився – так, як, певно, ще ніколи в житті; обливаючись слізьми, знову згадував страшні сцени спустошення Константинополя, останні миті життя матері та батька... багато чого іще. Жалів себе, занепащене латинянами можливе своє служіння в Синоді, що колись напрозорочив йому в Константинополі єпископ Нектарій, потім каявся перед Господом за свою зневіру й розпач, знову плакав... До ранку скінчилися сльози; натомість зродились в душі чистий, легкий сум і цілковите прийняття волі Провидіння.

Щойно настав день, подався до храму. Побачив, що попри ранню годину, на площі біля ясена скупчилось чимало городян – може й сотня. Всі стояли мовчки й когось, всередині натовпу, уважно слухали. Не чути було ні галасу, ні суперечок – і саме це дивувало отця Авдія найбільше. Зацікавлений, він підійшов до натовпу, почув старечий надтріснутий голос – ніби з якогось потойбіччя, не повірив власним вухам, спробував протиснутись вперед і людська стіна почала поволі розступатись, пропускаючи пресвітера вперед, аж доки він не опинився перед... Кришнем.

– Роде мій! – вицвілі від старості очі волхва вогнем палали з-під сивих кошлатих брів, в голосі вчувалась непохитна воля: – Прикро було мені взнати про твоє безпам'ятство. Чи житимеш, а чи помреш, однак маєш знати, з якого джерела береш свій початок. Двадцять і два покоління назад наші пращури прийшли сюди з Подунав'я. Город свій нарекли вони Коропом і на сій землі утвердилась коропська верв[315]! Те ймення города, що нині є, київським князем дане; воно на вас, наче ярмо на супрягах!

– А скажи нам, – почав і затнувся стельмах Щербак, не знаючи, як звернутись до волхва, – скажи нам,... діду,... звідки відомо, що було тут здавна і як?

– Волхв я, не дід, – Кришень скрушно похитав головою, – останній на Придесенні. Було ще троє на моїм віку, втім померли, а передати волшебство не стало кому: се не

торба, не посох навіть, далеко не кожному мужу волша ноша посильна, – він злегка пристукнув своєю патерицею і тоненький срібний подзвін підтвердив сказане.

– Відаю, що було, бо отець передав мені відання про рід. А йому – дідо мій, а тому прадід. І так до двадцятого коліна.

– До двадцятого?! – охнув хтось.

– Чи відаєте, як звалось городище отам, коло могил?

– Ні... – після тривалої мовчанки присоромлено зізнався Щербак.

– Вишняковим. А те, що на лузі було?

– Де ж се? – закрутив головою швець Жулява: – Не чули про таке.

– Ото! Не чув! – аж визвірився на нього Буслай, котрому страх, як соромно стало за себе й родовичів. – Над Обижанню: й донині вали видно.

– Кологастове то, – стомлений Кришень притулився спиною до стовбура ясена, сперся обома руками на свій посох, – се той старійшина, що й привів сюди наш рід з Подунав'я. Ви, діти, маєте знати, що без пам'яті люде легкими стають, наче пух з кульбаби: занесе вітром безвісти. Будьте ж як дуби. Жолудь, коли й упаде з дуба, так поряд з корінням своїм. Старий дуб засохне – з жолудя новий проросте. А ні – з коріння паросток піде. От у чім сила роду – в пам'яті: хто пращури ваші, звідки прийшли і що по собі лишили.

Коли натовп родовичів заворушився й перед Кришем раптом постав Авдій, волхв не знітився, навіть не здивувався. Глянув байдуже на християнського пастора, ніби тільки вчора з ним бачились, обвів поглядом усіх присутніх, мовби хотів переконатись, чи всі слухають його так само уважно, як і раніше, й у тиші продовжив далі:

– Сумно мені, що рід пам'ять втратив. Вона ж бо мов те джерело. Як замуляться джерела, що дають початок річці, то й течії не буде. Ріка озером стане, потім болотом. Доки знаєш витoki роду, доти й життя в твоїх жилах тече, аж нуртує. Що ми без пращурів наших? Без пам'яті про них у людей не кров, а багно суть.

Отець Авдій пильно дивився на свого колишнього рятівника, потім антагоніста[316] в ось таких же нескінченних їхніх спорах більш, як три десятиліття назад і відчував, що не має в душі ані злості чи несприйняття, ані навіть найменшого бажання суперечити старезному волхвові, котрий став йому колись ворогом. Всі ті давні спори здались тепер Авдієві чимось дуже дрібним та несуттєвим, щоб витратити на них останні часи свого життя. Ось-ось має настати Судний день, де кожному буде відміряно по ділах його – Суддею непідкупним, неупередженим, найсправедливішим.

Дещо засмучувала його та увага городян, з котрою слухали вони волхва – і це його паства?! Втім навіть така прикрість не похитнула душевної рівноваги пресвітера. Не сьогодні-завтра відкриється Сокровенне: хто увірував істинно, той спасеться, чия віра показною була, тому пастирське слово вже не допоможе. Від храму почулось калатання семантрона і пресвітер спокійно, як завжди, проказав до пастви:

– Ходімо, людіє, помолимося єдиносущому Господу нашому про спасіння душ християнських.

За ним знехотя посунуло хіба з десятків городян.

- За Десною ворог, - Кришень своїм посохом вказав на чорну хмару, що вже й над стінами виткнулась, - незабаром і тут буде.

Буслай разом з усіма зиркнув мимохіть на небо й угледівши темні клуби диму, обмер, зрозумівши причину: "Ось воно..."

- Знайте родовичі, що зло на світі плече в плече з добром іде. Вони для нас, як два крила - нема такого птаха, що з одним полетить! Не дали нам рідні Боги права коритися злу. Мусимо стати на прю зі злом, аби не ширилось воно світом, не брало гору над добром, інакше світ полетить шкереберть! Чи ж готові вмерти зі славою, боронячи землю роду? - обвів очима присутніх волхв.

Мовчали присутні, втім і очей ніхто не опустив, аби сховати свій страх перед смертю. Кришень те зрозумів.

- Знайте, що смерть тільки для боягуза страшна. Пращури дивляться на нас зі Сварги: ну ж бо, як постанем за рідну землю, котру вони колись вибороли, відстояли й нам передали? Хто честь роду не зганьбить, той з ними на Сварожих луках розкошуватиме вічним життям!

Тиша запала, навіть стало чути, як у церкві службу правлять. Людей навколо ясена було вже стільки, що задні хоч як не могли почути волхва, тож тільки стиха перемовлялись між собою - хтось із тих, що чув Кришня, переповідав іншим його слова.

Буслай, дарма, що мало не всю ніч проговорив із Кришнем у stodolі на соломі, все одно слухав волхва ніби вперше. Чи не весь вік прагнув світ пізнати, зрозуміти, як улаштовано в ньому все суще, а над таким простим та очевидним, проте таким важливим жодного разу й не замислився. Чи не весь останній тиждень були сумні думки про безвихідь: втекти не втечеш, а помирати не хочеться, дітей з онуками жаль. Переказували городяни слова сотника Любодара, що відстоїмо, мовляв, наш Хоробор, та по тому вже ніхто із княжих і не пискнув: сотник, весь в оборонних клопотах, мовчить і боярин Жирослав мовчить. Ніби й старотців збирав учора волостелин, і мову там вели, нібито вже не про спротив, а про впокорення татарам, тільки на тім усе й скінчилось. Щоденно ходять городяни то рів поглиблювати, то вовчі ями навкруг города копати, то стіни лагодити - боронитись готуються, тільки... як же тепер? Чого чекати? Кожному хотілось чути від боярина чи княжого сотника підбадьорливе: "Справимось! Вистоїм!", або хай би навіть інше щось, тільки щоб надія була на яке-не-яке добро... Та нема ладу поміж ними, всяк те бачить - навіть в таку лиху годину. Ех!

Отець Авдій у церкві щодня закликає до каяття, рече про кінець світу, Христовий Останній суд і що судимі будуть не лише людські діла, але й усяке марне слово їхнє. Приміряєш зречене презвутером на себе й гірко зітхнеш: "Не бачити життя вічного ні мені, ні домочадцям моїм..."

Аж тут нізвідки з'являється старець, називається волхвом Кришнем і мовить нечуване ніким раніше про давній твій город, про пращурів, про старих богів та пам'ять роду, про Сварожі луки після гідної смерті; все те чомусь стає для тебе таким вагомим, навіть рятівним, як відчуте посеред трясовини тверде опертя під ногою: хтозна ще, чи виберешся, але й безвихідь уже не засмокче.

Кришень стомився. А що дивного в тім, коли тобі дев'ятий десяток зим кінця добігає? Притулився спиною до ясена ще й на посох обома руками зіперся. Сил додавали родовичі, що обступили волхва щільним багатолюдним кільцем і жадібно ловили кожне його слово. Кришневі від того було і радісно, і сумно та гірко водночас: отак занастили чужинці його рід! Ще вчора думав, що повідає своїм родовичам про Кінець часів, а тепер зрозумів, що багатьох, коли не всіх, відання те підсіче, забере останні сили й пригнітить волю до спротиву. Ні, не може волшебство бути доступним для кожного. Не мають родовичі того стрижня всередині, що дав би сили витримати його вагу.

- Бояри наші упокоритись хочуть... - раптом вирвалось у когось із сумом.

- Не буде того, - зітхнув інший, - Чернігів спалили і Седнів, і Мену з Сосницею, Оболонь наша горить онде. Погинемо всі.

- Пощо ж смерть до себе кличете?! - палко заперечив Кришень. - Кому судилося втонуту, той у вогні не згорить! Який мерт[317] відає долю свою наперед? Знайте: є такі серед вас, що в огні не згорять і в воді не втонуть. Хочете, повідаю чому? Бо коли й згине сей город, то лише Хоробор - княжою волею ставлений, а відьмою проклятий. Той же, що родом одвіку закладений, Коропом ним же наречений, переживе й віки. Бо в нім людська, родова воля нуртує, б'є наче джерело в мороз: вона ж, суть, незнищенна!

Помирають усі; хтось рано, хтось пізно - кому як Суд призначить. Та маємо вибір в іншому: якою смертю вмерти. Одне діло скоритися, голову під меч схилити, зовсім інше - вразити Кощаву, глянувши без страху в її очниці. Пращури наші справжніми воями були, коли й траплялось гинути, то зі славою. Не про смерть свою думали вони, одного прагнули: більше ворогів убити, а коли й судилося померти, так смерть стрічали гідно! Подумаєш, смерть... Славна смерть, то вірний шлях на луки Сварожі, де стрінемось всі: отці з дітьми, онуки з дідами - там нема неправди чи кривди, нема труда важкого, непосильного, нема й ворогів, одні лиш лови та пири. Пощо ж її боятись?

- А отець Овдій рече, що по смерті буде суд страшний; хто за життя огріхів наробив, тому раю не бачити, - з недовірою до слів Кришня замислено проказав зовсім молодий городянин.

- А хіба не казав Овдій, що по вірі вашій воздасться вам? - поцікавився волхв.

Ніхто не озвався - думали.

- Хто в чужого бога вірить, - вів далі Кришень, - той на суд до нього піде, і яке мені діло, що далі з ним станеться? Тим же, котрі нашим рідним Богам вклоняються, шлях до Вирію легкий - через смерть у славі!

Любодар з двома десятками своїх воїв зібрався до Десни - за татарами стежити. Дозорці його розставлені були понад рікою від Сохачевого й до Жорновок: аби вчасно попередити, якщо намислять чужинці перейти на лівий берег, до Хоробора. Поки що спроб таких не було, та коли запалало городище на оболоні, сотник не став гаяти час і взявши два десятки колишніх переяславців, комонно рушив з дитинця - мав свій задум на той випадок, якщо татарам схочеться розвідати лівий берег.

Угледівши натовп на площі біля ясена, здивувався: знову віче? Втім стояли всі на диво тихо, без лементу – вочевидь когось уважно слухали. Любодар під'їхав і з висоти комонного побачив під ясеном того старезного діда, що минулого вечора зайшов із гончарем у город; почув навіть останні його слова і остаточно зрозумів: таки волхв. Любодар набожним не був, до богів все життя ставився, як до решти всього, що існує в світі попри людську волю. Бог був сам по собі, а Любодар – сам по собі: на порубіжних заставах вірили перш за все собі й побратимам, покладались на власний зір, коня і шаблю.

Як не зародилася в отроцтві та юності його віра в бога, бо часу на те за дозорами не мав, то й при князеві, дарма, що Михайло Всеволодич був князем вельми набожним, дива не сталося. Робив усе, як інші – стояв у церкві, хрестився, сповідувався й причащався, але тільки й того. "Не зійшла ще на тебе благодать Божа, – сказав якось Любодарові отець Овдій з непідробним сумом, – молися, сину мій."

Подивований увагою натовпу до старезного волхва, що ликом своїм нагадував шмат дубової кори, сотник вже торкнув коня острогами, коли, прбившись через зборище, до ясена пробився Бажан, старший над Жирославовими отроками.

– Пощо хулу на Бога зводиш?! – сходу заволав до старого. – На літа не подивлюсь, запроторю в поруб! Ану, розійшлись!

Волхв не злякався, не ворухнувся навіть, лише пильно вдивлявся в Бажана, ніби хотів упіймати його погляд. А до того крізь натовп пробивалось іще кілька при мечях.

Любодар замість рушити до воріт, теж направив коня до ясена. Городяни, що були зацікавлені такою несподіванкою, почали стиха ремствувати, але перед сотниковим конем розступились.

– Бажане, облиш волхва!

Той здивовано звів очі на сотника, мовляв, почулось мені, чи що?

– Взнаю, коли повернусь, що хтось хоч словом образив старого, отсією рукою... – Любодар з погрозою підняв десницю з нагаєм.

І на мить не засумнівавшись, що всі присутні зрозуміли його, як треба, подався зі своїми до Полуденних воріт.

Авдій зачинив церкву, кинув оком на спорожнілу площу, й не помітивши біля ясена жодної душі, неабияк тому здивувався: "Може мені привиділось?" Втім розумів, що він таки дійсно бачив Кришня і спогади про далеке минуле, хотів він того, чи ні, знову накрили його з головою.

... На перших порах в душі його панували страх і розгубленість. Якось, коли Авдій уперше очнувся та довідався від Кришня, що з ним сталося, то почав гарячково шукати на собі свого хреста – давнє батьківське благословення. Хрест був золотий, на золотому ж ланцюжку: батьки, освятивши, вдягли на нього в дитячому ще віці, коли дуже захворів. Поза всяким сумнівом саме він рятував Авдія все життя, тим більше – під час спустошення та довгого шляху до Києва. І хіба не він відвернув удар татя на тій дорозі? Звісно, там його й було знято з Авдія. Зо всього його добра таті забрали тільки хрест та ієрейські ризи, спокусившись на їх срібне шитво.

Коли він усвідомив, що лишився без найдорожчої своєї речі, єдиного свого багатства, – не тому, що хрест був золотим, а тому, що містив у собі передане від батьків Господнє благословення, був його матеріальним втіленням, – то мало не зомлів, почуваячись так, ніби ось-ось має провалитись у пекло. А втім людина так влаштована, що часом до останнього шукає порятунку для своєї душі. Можливо, помислилось тоді Авдієві на самісінькім краю свого відчаю, Господь зумисно позбавив його останнього зв'язку з константинопольським минулим. Та й не лише з минулим, а зовсім, що мало стосунок до цінностей гріховного світу. Адже сказано в посланні Якова, що дружба зі світом то є ворожнеча з Богом. І якщо вже почув Господь Авдієве бажання нести поміж паганістів світло віри Христової, то й відтяв усе, що хоч якось пов'язувало його з християнським світом, ойкуменою.

Наступного дня виник у нього інший страх: загубитись у часі. Прокинувшись, довго дивився, як вправно господарює біля печі дівчина, чия краса мимохіть втішала його погляд. Коли вона помітила, що поранений прокинувся, то одразу ж підійшла.

– Чи довго я був непритомним? – кволим голосом спитав Авдій.

– На третій день очнувся.

"З Чернігова виїхали в понеділок, – про себе почав пригадувати він, – вівторок, середа... Те в четвер сталося... Значить, опритомнів у суботу."

– Сьогодні неділя, так?

– Ні, – здивувалась дівчина, – четвер сьогодні.

– Четвер? Як це?! Вчора ж субота була...

– А що таке су... субота?

Авдій вирішив, що або вона чогось не розчула, або він не зрозумів.

– Ну, субота, – трохи голосніше повторив він. – Сьогодні ж неділя в нас?

– Ти щось таке речеш... Я не розумію. Післязавтра неділя.

– Як же післязавтра неділя, коли вчора субота була! – розхвилювався він.

Аж тут до житла увійшов Авдіїв рятівник.

– Ну, як він? – поцікавився в онуки.

– Не доберу: марить, чи що? – розвела та руками: – Про якусь су...боту торочить мені.

– А... – махнув рукою бородань. – Чув я про їхню седмицю. Се вони всупереч Кону ще один день вигадали. До нашого тижня ту свою суботу додали. Казна-що!

Почувши таке, Авдій ледь за голову не вхопився. Йому раптом дійшло, що язичники лічать дні якось не так, зовсім по-іншому, ніж християни. І в цій глушині втратити лік дням означало для нього відірватися від Церкви, збитися в церковнім календарі: коли свято, коли початок посту... А тут іще ось-ось мало настати літо Господнє^[318], від якого й брали відлік усі ті дні. Біля його лави на вбитому в стіну кілочку висів моток конопляної шворки. Він у відчаї тихенько зняв його і почав зав'язувати вузлики – один, другий..., шостий. "Сьогодні неділя – подвійний зав'язу, – міркував Авдій, – а до новоліття ще дев'ять днів лишиться. Тільки б не збитися..."

Вони потроху зивали одне до одного. Наступного дня, коли Авдій трохи поїв і

лежачи, мовчки спостерігав за господарями житла, до нього на лаву підсіла дівчина.

- Чому у вас сім днів у тиждні? - запитання її було щирим, без жодного підступу.

- Хм... А у вас чому шість? - в свою чергу спитав він.

- Я не знаю, - знову цей погляд наївної дитини, - по Кону так.

- Що таке "кон"?

- Це... Це як жити треба. Так, діду? - спитала в старого, котрий щось перебирав у дальньому кутку.

- Так, Благине.

"Ти бач, яке в неї ім'я: Благиня... Благо, значить."

- Ти не відповів, - не відступалась дівчина, - чому сім днів?

- Бог Отець за шість днів створив світ, а на сьомий узявся відпочивати.

Благиня замовкла і Авдієві було помітне її намагання зрозуміти почуте. Та йому пекло своє і він запитав:

- А місяць у вас який нині?

- Рюєнь[319]учора зійшов.

"Рюєнь... Авжеж, звідки їм знати про аугустус[320]? Але чому зійшов?"

- Що означає "зійшов"? - уже вголос поцікавився Авдій.

Дівчина дивилась на нього з невимовним подивом, довгобородий знай собі шурхотів у своєму закапелку - в житлі запала тривала мовчанка.

"Варвари, - зітхнув поранений, - що з них візьмеш", - і закрив очі.

- На небі зійшов, - почув нарешті голос Благині, - де ж іще? З моря Окіяну вплив. Дивний ти...

Він удав, що не чує: очей не відкрив, лежав непорушно, ніби спав, а думка між тим напружено працювала. Як же вони дні лічать? Головне тепер - це вервечку не загубити і не забувати вузлики щодня в'язати. Не втратити лік дням: ось що головне до одужання. "Місяць зійшов..." І що? Одне зрозуміло: не зійдеться ніколи їхній лік днів з його. Доведеться самому собі календар писати. Тільки б підвестися...

Всі вісімнадцять літ свого життя в Константинополі він уявлення не мав про те, як живуть люди за межами Ока Всесвіту, а тому, коли вийшов за його мури, то безмежно дивувався вбогості жител простолюду і ницості його повсякденного буття без жодного натяку на духовність чи хоча би який-не-який потяг до неї. І під час втечі на Русь, віддаляючись з кожним днем від Міста міст, здавалось йому, що він коли не в бездонній трясовині грузне, так каменем іде в морську глибину: зануренню тому не було кінця-краю. Опинившись же в поселенні паганистів, у житлі їхнього жреця Кришня, зрозумів, сяк-так одужавши: є таки кінець - ось він, оце тут. Далі вже просто нікуди було - далі хіба що пекло.

Як не видивлявся, як не вишукував він хоч якогось натяку на звичний оку прояв краси в заглиблених у землю житлах чи побутових речах або одязі росів-паганистів, ніде не бачив нічого витонченого, милого йому. Все було простим, навіть грубим, скрізь і в усьому замість краси панувала гола літургія[321]: дія, потреба неподільно брали там верх над хоча би простим якимось естетикосом[322].

Та на цьому неприглядному тлі грубого побуту кидалась Авдієві у вічі все та ж людська краса, що бачив він на Русі й раніше – в Києві та Чернігові й приписував він це диво чистоті помислів та щирій вірі в Христа всіх русичів. Втім, – неймовірно! – тепер навколо були одні лиш варвари-безбожники, паганисти, але й вони були красивими! Через важке, вочевидь, своє життя мали надміру мускулясті тіла, але при цьому й гордовиту поставу; мали хай і прості, неодухотворені, але чисті обличчя, довершені риси яких не могли приховати ані густі бороди, ані довге, часом скуйовджене волосся. А добрий десяток всюдисущої, прямо-таки ангельського вигляду малечі був додатковим тому підтвердженням.

Зустріти на вулицях богохранимого Константинополя якогось потворного, страшного на вигляд чоловіка було справою буденною; тут же людська порода, здавалося, не знала жодних вад, принаймні за весь час перебування в паганистському поселенні Авдій не зустрів жодної почвари або виродка, коли не рахувати кількох покалічених звіром. Та якщо в ромейській столиці до нападу латинян буйним цвітом квітли богослів'я, література й мистецтво, то тут ніхто знати не знав не тільки істинного Бога, але навіть не мав жодного потягу до роботи думки, до філософії – не відчував Авдій у паганистів хоч якоїсь потреби у високому розмислі. А хіба без розмислу здатна людина усвідомити, що Бог – єдиний? Без філософії людина ніколи не стане монотеїстом^[323], так і залишиться варваром.

Втім ці люди не були пропащими. Вони жили, як одна сім'я, поміж ними не виділялись відверто багаті чи жебраки: кожен готовий був допомогти іншому, нічого не вимагаючи навзаєм. Досить швидко і з подивом для себе Авдій розгледів у поселянах щирість, чистоту помислів, доброзичливість та навіть якусь дитячу наївність. Жодного разу не був він там свідком сварок, а коли й траплялись між ними непорозуміння, то все те якось швидко припинялось і безслідно всіма забувалось. Він дивився на їхні стосунки й на думку йому знову, як і в Чернігові, приходили рядки Вергілієвих "Буколік". Єдине, чого не вистачало тій ідилії, вважав Авдій, так це віри в Христа.

А ще вони співали – без співу дня не минало. Немов ті птахи; мовчали хіба що коли труд був заважким. Співали з насолодою: поодиначі і гуртом. В тому співі вчувалась непідробна потреба: він був частиною їхнього єства, тим, чим для Авдія розмисел про високе. Вже значно пізніше він зрозумів, що цим сіверянам – так вони себе називали – не було чужим почуття краси: він його просто не одразу розгледів; для цих людей було воно якраз у співі, а ще в прикрасах, недовершених або й недолугих з точки зору його, як людини, що мала щастя в житті бачити справжні взірці краси, проте, вжившись в їхнє середовище, з подивом зазначив наявність в тих виробках, нехай і спрощеної, а все ж безумовно гармонії.

Навкруги був ліс. Такий густий і дикий, такий нескінченний, неуявимо безмежний, що Авдій одразу ж усвідомив: тут інший світ, ойкуменою^[324] і не пахне. Звався ліс пущею. І жодне інше слово не передало би Авдієві так повно суті того світу, в який він потрапив з Божої волі.

Втім раніше Авдієві ніколи й не траплялося чути такого слова – так само, як не уявлялось, що десь існує такий ось ліс: не проткнутись. А коли вперше почув, то й не здивувався, зрозумів, що ніяке інше слово побаченого й усвідомленого не передасть. Він потрапив у світ, в якому не було геть нічого, що хоч якось би нагадувало не те, що звичний світ Константинополя, а навіть світ Києва чи Чернігова. Через те він так легко і беззастережно повірив Кришневі, що з пущі до Хоробора не дійти, не доїхати. Бо інший вимір. Інший світ. Щось таке, що було поза його розумінням про можливість жити, чи хоча би виживати.

Пустелю йому було би сприйняти куди легше, аніж пущу: пустеля була знайома Авдієві зі Святого Письма, вона була місцем усамітнення праведників, там вони вершили свої духовні подвиги. А пуща... Пуща повна протилежність пустелі: там нічим не заповнений простір, пустота, тут же навпаки – нема простору, цілковита його заповненість. Одне єдало пустелю з пущею: що там, що там людині дуже просто згубитись, навіки розчинитись, щезнути без жодного сліду.

Вже саме ходіння пущею здавалось Авдієві чарами. Піти в суцільну гущавину, дійти кудись і повернутись назад – для нього то було майже рівнозначно тому, як живій людині пройти крізь стіну. Пуща теж була стіною, тільки особливою, живою, до того ж густо населеною істотами, геть ворожими християнинові: вона кишала гадами, звірами і всякою нечистю, породженою людям на погибель самим сатаною.

... Була вже пізня осінь; пуща, скинувши листя, хоч трохи порідшала і Авдій децю при звичаївся до неї. Міг, нехай і з острахом, зайти недалеко знайомою стежкою в гущавину та навіть повернутись потім нею назад. Весь їхня стояла на краю глибочезного, порослого лісом яру, на дні котрого бігла неширока річечка. Якось Благиня попросила його принести для курячих сідал рівних тичок з ліщини, котра росла усюди по схилу. Хоч і було трохи лачно, та він усе ж і виду не подав: узявши невеличку Кришневу сокиру, пішов униз, до води, сподіваючись, що по дорозі вдасться їх знайти. За ним Рябко ув'язався – Кришнів пес. Та уздовж стежки стовбурці в кущах траплялись тільки покручені. Тоді він уперше наважився зійти з неї вбік, у гущавину – соромно було би повертатись з порожніми руками, а присутність пса додавала сміливості. Та й розумів уже, що тут і дитина не загубиться: весь онде, нагорі – навіть без пса не заблукаєш. Уперше осмілівши, без остраху ломився через гущавину, вишукував найрівнішу ліщинову поросль, сік її, як умів, і досить швидко мав уже півдесятка тичок.

Аж раптом наткнувся на опеньки – увесь товстий стовбур поваленої буревієм старої осичини обліпили молодесенькі ще губи: та їх там на цілого воза вистачило би! Він розгубився. Схотілося негайно вернутись у весь, привести Кришня з Благиною – ось, мовляв, дивіться: і я на щось уже здатен! Але як знайти потім дорогу до цих губ? Іти назад, до стежки, чи підніматись нагору прямо звідси? Він застиг у роздумах, не наважуючись покинути знахідку, коли ж це Рябко, що нишпорив неподалік, винюхуючи щось у землі, раптом налякано вискнув і підскачавши до Авдія, притиснувся до його ноги, підібгавши хвоста й тремтячи всім

тілом.

Здивований Авдій підняв очі. Трохи вище по схилу, сажнів може за п'ятнадцять чи двадцять від нього, за вже опалою кущуватою липкою стояла якась велетенська волохата істота й мовчки дивилась глибоко посадженими палаючими очима на людину. Язик Авдія затерп у роті. Спершу від подумав, що то ведмідь, але істота ворухнулась, дивно якось свиснула і рушила вниз, вимахуючи при ході довгими, аж по коліна, руками.

Крик жаху сам собою вирвався з Авдієвого горла, проте ноги відмовлялися зробити бодай крок і він застиг, немов соляний стовп. На його крик істота спинилась і озирнулась.

- Свят-свят-свят!! - осіяв перед собою повітря Авдій і шепотів тремтячими губами: - Згинь! Згинь, нечиста сило!

Істота ще раз свиснула, ступила за кущ і ніби розчинилась у повітрі.

Він рвонув, забувши про все на світі, мчав схилом нагору, не розбираючи дороги, майже не відстаючи від Рябка. Влетів у весь, розполохавши курей, примчав до Кришневого житла і ледь не збив з ніг Благиню, що саме вийшла із сіней.

- Що сталося? - здивувалась дівчина. - На тобі лиця немає.

- Там... - Авдій безтямно тицяв рукою в бік пущі: - Там...

Підійшов Кришень.

- Ведмідь, чи що? - насмішкувато поцікавився волхв.

Авдій лише головою махав: "Ні!" і тремтів, мов у пропасниці.

- Сокирка моя де? - переживав за своє добро Кришень.

Яка там сокира? Він убий, не міг пригадати куди вона поділась: чи на місці покинув, чи по дорозі згубив. Лише коли сяк-так заспокоївся, зумів якось повідати про страшну потвору з пущі.

- А-а-а, он воно що! - усміхнувся волхв. - То ти Чугайстра бачив.

- Кого?!

- Чугайстра, залятого чоловіка. Ти ж позавчора насміхався над Благинєю, оповідав нам тут, що духів немає: ні Домовика, ні Мавок, ні Злиднів[325] - от тобі Чугайстер і явився. Ти, як до пущі йшов, пожертву Лісовику не робив? Не просив дозволу тичок насікти?

- Н-ні... - прошелестів Авдій.

- Отож. На перший раз пожалів він тебе. Міг би й вовків навести. Або ведмедя. А перед сокирою Чугайстер безсилий - ото тебе і врятувало. Ех, така сокирка була!

Того вечора Авдій довго не міг заснути. Зустріч в пущі, подумалось йому, сталась через втрату наймогутнішої зброї: натільного хреста. Потім згадав, що вже міркував над цим і прийшов тоді до висновку, що Господь все ж лишив єдино необхідне йому - Слово Боже: Біблію та Службеник, а ще Своє благословення і що в такому разі зовсім не хрестик на шиї наймогутніша зброя його, а віра в Христа. І якщо виникла перед ним та потвора, а в душі зродився страх перед нею, то означає це лише одне: він віру свою втратив! Страшнішого, аніж усвідомлення цього, нема

нічого. Як могло таке статися? Навколишній світ виявився настільки приголомшливим, що не вбачалося в ньому геть нічого, на що можна було би опертись, аби хоч вижити якось, не те, що віру Христову ширити. Страх наповзав поволі, наче туман осіннім вечором: страх марно прожити життя, безслідно згинутися, щезнути зі світу без сповіді, невідспіваним, так нічого в ньому після себе й не полишивши. Сумніви й зневіра пожирали душу.

В нього не лишалося вибору: або повернути втрачену віру, або бути поглинутим трясовиною цього варварського світу – без жодного сліду. Як віднайти опертя? Тут, в осередку зла нема нікого, хто би йому порадив, чи підказав – ні архієпископа, ні настоятеля, ні мудрого самотника. Нікого, окрім Господа.

І Авдій серед ночі тихо підвівся з лави, обернувшись лицем до дверей житла – там був схід, став навколішки та заходився молитись. Уперше, відколи потрапив до язичників, робив це не потай, навіть наміру не мав ховатись. Пошепки просив у Христа допомоги. Хоч і очікував її всим серцем, проте видіння не було, янгол з темряви перед ним не постав, тільки сопіння сплячого Кришня й чулося. Невже ж Бог відвернувся від нього?! Туман страху та відчаю лише ставав густішим...

А тоді згадалось раптом, що писав колись Блаженний Августин^[326]: страх перед злом є необґрунтованим і що необґрунтований страх сам по собі є зло. Авдій так і вкляк навколішках: забув про все, занурившись у свій глибокий розмисел. Звідки в світі зло? Хіба від Бога? Ні, каже Августин, навіть не від сатани. Зло від людини. Бог всеблагий, Він – добро. Творець дав, довірив людині свободу самостійного вибору, втім наперед знаючи, що вона коїтиме зло. А якби людина не мала свободи волі? Та вона була би тоді просто *μηχανή*^[327] – нежива! Це ж сама людина почала оцінювати, що є добре, а що зле і тим розділила подарований їй світ навпіл, сповзла у гріх. Зло, каже Августин, це лише відсутність добра, тобто Бога; це ніщо, метафізична^[328] порожнеча. Вчиняючи зло, людина пориває з Богом, провалюється в ту порожнечу. І коли його, Авдія, страх є злом, то це означає відпадиння від Бога. Де ж тоді вірі взятися, коли не стало в серці Бога?

Світло осяяло темінь закіпченого до чорноти житла. Господь, заславши його, як новітнього апостола свого, в ці нетрі, в пущу, до язичників, не дасть і волосині з його голови впасти, відтак нема чого й боятись. І з тим розумінням до Авдієвого серця повернулась віра. Заспокоєний та навіть піднесений, він ліг на лаву і згодом поринув у сон – уперше від позаминулої осені спокійний та безтурботний. Вранці він підвівся з лави зовсім іншою людиною; як не дивно, Благиня одразу ж помітила в ньому цю перемену.

Воно й не дивно, адже обидвоє майже весь час проводили разом. Коли помислити, то Авдій не міг навіть уявити, що би з ним було, якби не Благиня. Інші ровесники з ним майже не спілкувались, від них віяло чимось первісним, ледь не диким і він відчував себе немічним, слабким проти них фізично, вони ж були слабкі проти нього в розмислі. Благиня брала своєю безпосередністю, щирістю, дитячою наївністю, непідробним бажанням слухати його оповіді про що завгодно на світі: в неї був

нестримний потяг до знань.

- Що ти робиш?

- Готую чорнило, - Авдій, віднайшовши в своїх речах малесенький горщик, що слугував йому за чорнильницю, насипав туди сажі, підлив трохи конопляної олії й заходився ретельно перемішувати суміш маленькою паличкою.

- Навіщо?

- Писати буду. Дні лічитиму.

- Що таке "писати"?

- Сідай, скоро побачиш.

Вона не сіла: схилилась біля нього, спершись руками на коліна й уважно, як завжди, спостерігала. Авдій скося зиркнув, угледів в прорізі сорочки голе дівоче тіло, злякавшись, тут же опустив очі й густо почервонів - навіть вуха запалали. Коли чорнила були готові, витягнув зі свого мішка Служебник і тростину для письма, що зберігалась в тонкій берестяній дудці, відкрив вівлію в самісінькій її кінці: там кілька пергаментних листів були вільними від тексту - той, хто робив Служебник, зумисно вклав їх до оправ, аби пресвітер міг у подальшому щось записати.

Уночі він твердо вирішив не ховатись зі своєю вірою. Весь у вузликах моток вервечки, що його Авдій стільки часу ховав у пазусі, щодня нагадував про нагальну необхідність взятись за календар. Нікому й слова не сказавши, пішов уранці в пущу, знайшов і тички, і навіть Кришневу сокирку, приніс і мовчки віддав Благині.

- Ти нині не такий якийсь... - тільки й мовила дівчина, проте в голосі її вчувалась похвала.

- Ні. Саме такий, - Авдій ще хотів додати: "Нема більше в мені страху", проте передумав.

В душі він торжествував перемогу над собою, своїми недавніми страхами, втішався тим, як ось щойно без жодного сліду боязні пройшов по хащах і навіть познаходив там усе, що погубив учора та ще й назад повернувся, не заблукав. "Нема чого відкладати, - вирішив, натхненний власною сміливістю, - по обіді берусь за календар!"

Тепер ось все було готове до письма і Авдій, примостившись під повіткою біля великого пенька, що слугував часом Благині за стіл для роботи, та розклавши на ньому Служебник і свою вервечку з вузликами, взявся творити календар.

"Літа 6713^[329], місяця августоса 15 дня, в понеділок, за Божого благословення виїхав з Чернігова." - написав він кирилицею аби закарбувати висхідну свою дату, від якої мав вести весь подальший лік дням: і тим, що минули, й тим, що будуть. Благиня не відводячи очей, мовчки дивилась на його дійство. Авдій старанно виводив далі: "В четвер тієї ж седмиці порубаний був татями, а очнувся в суботу, місяця августоса 20 дня."

Тільки стиха шурхотів по пергаменту кінчик тростини, коли на ньому лишалось мало чорнила, та ще чути було десь недалеко самотнє цінькання синичок - стихло все в Кришневій господі, навіть Благинині кури не сокоріли. Сама вона, прикипівши

очима до розгорнутої чужинської дивовижі, вже не стояла, а сиділа поруч із Авдієм на колоді, у забутті по-дитячому тулячись ланітою[330] до його лівого плеча – мов до брата. Та він не вбачав у тому чогось гріховного, взагалі дивився на Благиню зовсім, як на уношу чи навіть отрока. За все своє життя не доводилось йому стрічати такої відкритої, щирої й безпосередньої людини, хай і дівчини – навіть не уявляв, що такі бувають.

Він і в Константинополі не задивлявся на дівчат, просто часу не мав, до того ж майже не перетинався з ними у повсякденні, хіба що інколи, як допомагав батькові в їхньому садку, вітався через горожу вілли з двома меншими від себе дочками їхнього сусіда – навікуларія[331] Пармена. В нього й гріховних думок, притаманних ровесникам, ніколи не було. Тож і розчервонівся, коли впало йому в око голе тіло Благині: соромно було, ніби нишком від усих скоїв бозна-яку капость.

Авдій уже низав у стовпчик рядки – дні минулих седмиць, підкреслюючи суботи й неділі, роблячи помітки свят, коли до них із Благиною підійшов Кришень. Через переміну, що сталась із ним уночі, Авдій і не помислив ховатись від волхва зі своїм заняттям, але й той мовчав, вочевидь зацікавлено спостерігаючи.

– Овдій дні лічить, – подала нарешті голос Благиня.

– Виджу. – озвався Кришень і спитав раптом: – Не второпаю тільки, пощо ти, Овдію, колись у Благині про місяць питав?

Зосереджений Авдій, аби не збитися, спершу дописав рядок стовпця, зробив потрібні помітки біля чисел і потім уже глянув знизу вгору на волхва.

– Як же? День без місяця губиться. День до дня ось у місяць складається, – він заходився показувати Кришеневі свої рядки та стовпці, – а місяць до місяця і рік набирається. От складу я цей календар і хто хоч, хто мене і в очі ніколи не бачив, але грамоту знає, погляне сюди і все зрозуміє: що зі мною сталося й коли.

Кришень і собі сів на колоду – справа від Авдія.

– Ми дні числимо по сонцю, суть онуки Дажбожі єсмь. Місяць тут ні до чого. Дажбог сам по собі, Хорс[332] сам по собі.

– Як же без місяців дні лічити? – не здавався Авдій, – Якщо є день і місяць, кожен знає наперед коли свято настане і всякий знатиме коли що сталося, хай і сотню літ назад. Якщо, звісно, він грамоту відає і те у вівлію записане буде.

– Що є вівлію?

– Оце зветься вівлію або ж книгою, – Авдій поклав руку на Службеник і підняв тростину, – а це писало, а тут чорнила. Письменами оцими, буками[333], слова чиїсь записані може й десять століть назад, нині ж кожен, хто розбирається в них, тобто грамоту[334] знає, слово в слово їх повторить.

– Хто ж у вас грамоту відає?

– Багато. Кожен може навчитись, коли схоче.

– Коли багато, то вже не відання, – як відрізав Кришень.

Авдій тоді його не зрозумів, утім виду не подав і знову перейшов на своє:

– То як же ви дні без місяців лічите?

- Тижнями. Від Різдва до Різдва їх чотири рази по п'ять на десять[335] буде і ще один неповний.

- А місяць як же? - знову причепився осмілілий Авдій.

- А що місяць? Одне він, - Кришень вказав рукою на блідий лик світила, що почав проявлятися в небесній синяві вечоріючого вже неба, - се листопад[336]; учора на останню чверть перейшов.

"Он воно що... - здогадався нарешті Авдій. - Вони не знають умовностей юліанського календаря. Для них новий місяць починається з появою молодика на небі. А чого ж, загалом логічно. От тільки яка прірва між нами: щонайменше в дванадцять століть! Виходить, вони не заглядають наперед, лічать тільки ті дні, що вже минули - тому й місяць у них той, що на небі. Як не мають потреби в замислі наперед що й коли вчинити, то й місяця юліанського їм не треба. Але хіба таке можливо? Це лише відставання з їхнього боку чи взагалі нездатність до будь-якого руху вперед? Ні, останнє моє припущення, звісно ж, неправильне. Мій покійний батько рос, я сам теж наполовину рос, а в Києві й Чернігові теж роси живуть, втім вони вірять в Єдиного Бога. Тоді що є причиною небажання з боку цих язичників жити по-новому? Чому вони не впустили в своє серце Христа?"

Проте щось доводити, переконувати в чомусь волхва Авдієві не бачилось жодного сенсу і він знову взявся до свого письма. Кришень ще трохи посидів поряд, спостерігаючи, а потім мовчки подався кудись у справах.

- Хочеш навчу тебе грамоті? - поцікавився у Благині.

- Що таке грамота?

- Ось бачиш ці закарлючки? Це буки. З них складаються слова.

- То й що? - здивувалась вона.

- Коли знатимеш грамоту, визнаєш, що тут написано.

- Хочу! - аж загорілась дівчина.

Він узявся за її науку і час, проведений ними над книгою, неабияк їх зблизив. Часом Благиня здавалась Авдієві сестрою, котру він несподівано віднайшов і тоді на душі його ставало так світло та радісно, що він на якийсь час забував про всю скруту свого становища.

Не одразу, поволі, проте Авдій усе ж таки вживався в своє нове середовище. А можливо, то й не він вживався, можливо, то те середовище огортало його зо всіх боків - як ото, трапляється, живе дерево вбирає в себе залізо, що притулилось до нього. Та так міцно його обростає, що з часом і не виокремиш те залізо - хіба що дерево спалиш і тоді лише знайдеш у попелі, хай і пошкоджене часом та деревними соками, а все ж мало змінене чужорідне тіло. Недарма молив він Господа, щоб поміг йому попри все лишитись незмінним - як врослому в дерево залізному хресту.

Почалися морози, ліг на мерзлу землю перший сніг, за тим ще і ще - такої зими Авдій навіть у Києві не бачив. Попри страхи його перед холодом, Кришневе житло виявилось куди теплішим, аніж келії Печерського монастиря. Хоч і дошкуляв дим, часом очі виїдаючи, часом в горлі деручи, хоч і дратувала іноді сажка, що жирною

кіптявою осідала скрізь на стінах і полицях над лавами, де спали, а все ж було в такому житті тепло та сухо – "як у вусі", казала Благиня.

Все життя тут, у пуші, для язичників зосереджене було в одному – постійному намаганні вижити. Виживання їхнє полягало в щоденній праці, часом, на Авдієву думку, аж надміру важкій – дійсно, в поті чола свого здобували вони прожиток: саме так, як означив Господь долю першолюдей, що згрішили в Едемі, пізнавши добро і зло, поділивши навпіл цілісний до того світ і були за те вигнані з раю. Втім, коли дивитись неупереджено, безпросвітним воно все ж не було. П'ять днів роботи від смерку до смерку, а на шостий, в язичницьку неділю, обов'язкове свято: велике або мале. Тоді вклонялися своїм божкам, рубали голови півням і кров'ю мазали лики дерев'яних ідолів[337], потім старші йшли до головної хоромини храмувати – творити пожертву кумирам, без міри п'ючи та обжираючись скоромним.[338] Авдієві несла було дивитись на все те первісне, грубе та до неможливості спрощене поклоніння неживим кумирам і на ті огидні язичницькі треби[339] й на бісівські ігрища юних, котрі щонеділі вчинялися двома десятками незаміжньої молоді, але спів, що лився від тих ігрищ, попри власну його волю, як не дивно, причаровував.

Було в нім щось таке... незрозумілим чином близьке, за серце беручке, бентежне часом і навіть красиве у своїй простій мелодиці. Він добре розумівся на церковному співі, а тому і чув у язичницьких піснях більше, ніж хтось би міг собі уявити. Колись константинопольські розспіви підносили Авдієву душу в горні висі, очищували її там від пилу й бруду повсякдення, наче дощем омивали; цей же спів, здавалося, живив її земними соками: зачувши його, хотілося... Гріх, гріх, гріх! Авдій лякався того, що творилось в його грішнім тілі, котре оживало, наполегливо вимагаючи собі земної людської поживи. Понад усе він боявся, що після цього душа його вже не зможе злетіти увись, але й подітися кудись не міг, бо не було такого дня, щоб не співала Благиня, про неділю ж і казати нічого – спів линув звідусюди: первісний, дикий, чуттєвий та збудливий.

Хоч і випав сніг, а труда ні в Кришня, ні в Благині не поменшало. Старий пропадав у лісі на ловах, або ж коло своїх кумирів, онука пряла і ткала – звична жіноча справа чи не по всьому білому світу. За мало не чотири місяці свого вимушеного перебування в Кришневій весі, Авдій вже добре розумів, що свій прокорм людина тут має заробити постійною щоденною працею. Втім вони не сподівалися на один лише труд: постійно просили помочі в своїх ідолів-богів і у всьому шукали знак їхньої прихильності, чи навпаки – немилості, гніву. Ішли у пушу – на узліссі просили дозволу в того огидного Лісовика, збирались рубати дерево – просили його за те не ображатись, стрічався першим заєць, а не якийсь інший звір – могли і взагалі повернутись додому, бо вважали, що це на невдачу. Геть в усьому, що ставалось для них неочікувано, вбачали вони попередження добрих чи лихих сил, все намагались витолкувати і провести якусь залежність між тим знаком та своїм прийдешнім, навіть долею.

Вони з Кришнем, не кажучи вже про Благиню, все-таки якось притерлись один до одного – Авдій це добре бачив. Він не дуже й ховався зі своєю вірою, але волхв терпляче зносив її скороминущі прояви, хоча було добре помітно, що його це неабияк напружувало чи навіть дратувало. Та Авдій, окрилений підтримкою Господа, на те майже не заважав, а одного разу вперше завів розмову про язичницькі моління і прикмети.

– Чому ви, – люди! – просите в якійсь пущі дозволу щось взяти у неї? Отець наш небесний сотворив людей за подобою своєю, а все, що живе на землі, віддав у володіння їм: "Плодіться і розмножайтесь, – сказав Він, – і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!"

Кришень пильно поглянув на Христового вірного і нічого не сказав. Та Авдій уже знав його звички, тож терпляче чекав на відповідь.

– Ви, греки, не такі, як усі, – почав згодом волхв, – бо давно чув, що прагнете вивищитись над цілим світом,...

"Вивищитись... – кольнуло Авдія і запекла в душі свіжа згадка про страшне спустошення:" Як спав ти з небес, о, ясна зоре, сину зірниць досвітньої, об землю розбившись, колишній погромнику людів... "

– ... а тепер і ти сказав, гадаючи, що у вас на те право є. Усе при Роді[340] жити хоче не менше, ніж ми, люде. Усе не саме по собі породилось, тому помисли: чим ти ліпший, ніж оте дерево? Лиш тим, що сокира в руці? Тож, коли йдеш до пущі – попроси у неї, живої, помочі, скажи, що маєш, аби вижити, потребу в чомусь, вибачся за смерть чужу і зроби так, аби була вона не марною, користь тобі дала, на яку сподівався, чуже життя віднімаючи.

– Людина вінець творіння Божого, – не здавався Авдій, – образ Його і подоба: чи пристало їй молитись окрім Господа ще і цій природі вашій, над котрою самим Богом поставлена, як володар? Нема у дерева чи звіра безсмертної душі, а відтак і не рівні вони людині. Володар не чинить молитву перед рабом своїм.

Волхв насупився. Авдій бачив: якась боротьба точилась всередині нього. Та все ж Кришень оволодів собою.

– Хто раб, а хто володар нашої пущі – не пришлецю судити. Одведи тебе нині в пущу і згинеш ти, "володарю", навіть нового дня не дочекавшись. Речеш, що люде над світом владні? Так володар про живот свій печеться: скотині й птиці прокорм і захист дає, ниву засіває, стереже, жне й снопи молотить. Хіба не відаєш, що володарем бути важче, ніж рабом?

– То нива, а то пуща, ота природа ваша... – все ще впирався Авдій.

– Коли поставлені люде над світом усім, як речеш, то яка різниця між нивою та пущою або між скотиною і звіром? Той володар добрий, хто про живот свій дбає, множить його.

– Душа їхня християнській не рівня...

– Се ж хто так сказав?!

Стримуване роздратування вчувалось у голосі Кришні і Авдії замовк, аби не дразнити старого.

- Будеш ходити зі мною в пущу, - як відрізав раптом волхв.

І додав:

- Аби хоч трохи її пізнав. Побачим, який з тебе "володар".

... Тиша в пущі стояла така, що Авдієві здавалось, ніби це сон. Снігу лежало ледь не по коліно - як на нього, то й занадто, Благиня ж казала йому, що до весни й по пояс насипле, як не буде відлиги. Ішли удвох із Кришнем на снігоступах: два дерев'яні продовгуваті обручі, густо заплетені ликом кріпились до ніг хитромудрим плетивом із вервія. Перевіряли пастки, діставали з них кун, горностаїв, часом лис. Перші дні Авдієві було страх, як важко. Він швидко томився, пітнів, але волхв передиху йому не давав: "Спітнів - не стій, бо застудишся. Рухайся!" Піт аж очі заливав, ноги підгинались, плутались, снігоступи чіплялись за все на світі - так би впав і лишився лежати до скону, але якась сила його підтримувала.

Якась? Божа була підтримка, бо інших у нього й бути не могло. Приходив до житла ледь живий від втоми, падав на лаву і ледь почавши вечірню молитву, засинав на півслові. В сирій келії Печерного монастиря він би точно помер від застуди, а тут вже й дим не дошкуляв. Що дим, коли від печі лине таке лагідне сухе тепло!

А вранці немилосердно боліло все тіло - так, що підвестися міг тільки зціпивши зуби, аби не закричати. М'язи ніг у литках після сну були зсудомлені: кроку не ступиш, і Благиня, добра душа, опустившись навпочіпки, починала їх погладжувати, легенько розминала, доки біль не зменшувався до терпимого стану. Здавалось Авдієві, що ці воістину пекельні муки не скінчаться для нього ніколи, проте тижнів за два він усе ж таки більш-менш втягнувся.

- Се я тебе жалів, - зізнався напередодні Кришень, коли після вечері Авдії не спати повалився, а з Благинею завів розмову, - далеко в пущу не заходили. Завтра маємо і пастки перевірити, і звіра встрілити: м'ясо скінчилось, а на рибі по снігу далеко не забіжиш. Наїдайся вранці досхочу.

Досхочу... За Авдієвим календарем уже півмісяця різдвяний піст тривав: про м'ясо забудь, але він би й ніг тоді не потягнув. Тож, каючись безмірно в кількаразовій щоденній молитві, мусив наминати скоромне - уперше в житті нехтуючи постом. Та й де б він узяв пісне серед тих язичників?

... Зимова пуща, виявляється, на вівлію схожа. Весь сніг у ній помережаний звіриними слідами-письменами. І ще невідомо, хто ліпше вміє читає свої письменна: Авдії у вівлію, чи Кришень в пущі на снігу. Кирилиця[341]сорок три буквиці має, в грецькій абетці їх три десятки лише, а в пущі на снігу - незчислима множина: часом знак той один-єдиний і навіть волхвові вперше за його життя на очі трапився. А кожен з них треба якось та й витолкувати і навіть не "якось", а так, як тут було насправді, бо інакше жодної користі з тих розглядин не отримаєш. Дивишся на помережаний слідами сніг, коли він пухкий та глибокий і бачиш на ньому лише якісь

ямки; коли недавно ліг тонким шаром, видно чіткі відбитки звіриних лап, але як скласти все те до купи, щоб побачене набуло якогось смислу?

- Роззуй очі. Вчися бачити, бо не виживеш тут. - повчав Авдія волхв. - Ось коза пройшла. Бачиш, сніг для неї глибокий і вона, перш ногу поставити, копитцем по снігу черкнула. Се поволокою зветься. А коли ногу піднімала, щоб далі ступити, трохи снігу зі сліду викинула вперед і знову черкнула, виймаючи копито - се виволока. Отак на слід глянувши, одразу мусиш знати куди звір ішов - по його виволоці. Присядь, позри сюди: бачиш - на виволоці ще сніжинки дибки стоять, не осіли, на сонці не підтанули. Бачиш? Се каже нам, що слід свіжий, недавно звір пройшов.

Авдій дивився, щось там бачив, та коли лишався сам і натрапляв на слід, зазвичай нічого втямити й не міг.

- Приймай наук мій, доки показую, - дня не минало без Кришневих повчань, - може ще й толк буде... Бачиш, скільки слідів? Три дні назад їх стільки не було. Ну ж бо, речі: пощо так?

Авдій городив щось про відлигу, тепло...

- Не хочеш мислити, - зітхав навчитель, - чи нездатний? Сніг від неділі не йшов, ото й усе. Кажу, чиї сліди тут бачиш?

- Це від куні..., тут білка була..., тут лис...

- Який лис?

Та хіба ж по сліду скажеш - який?! Лис і все. Не собака ж. Авдій уже знав, що в собаки слід округліший, у лиса та вовка витягнений. Знизав плечима:

- Хіба таке визнаєш?

- Чорнобурий лисовин осьде гуляв, - волхв щось підняв із снігу, підніс до Авдієвих очей, - темна волосина, бачиш? Він, не вона, бо слід великий, як для лисиці.

Ну як можна угледіти на снігу якусь там волосину?!

- Може скажеш, коли він тут пройшов?

"Та чи воно мені треба? Невже ж, Господи, я й смерть прийму в цій пущі?!"

- Схилися. На тому тижні відлига була, старий сніг присів добре, вночі перед понеділком свіжим притрусило трохи. Тому сліди такі чіткі. Наче й однакові всі, а не так воно. Сей, - пощупай пучкою, - твердий, обледенів уже, бо вчора вдень сонце гріло, вночі морозило: бачиш, поблискує. А тут, - торкнися, - льодку немає, свіжіший, значить. Лисовин стежку торує: спить десь у тім яру, а сюдою на поле до нас ходить, мишей там ловить. Втямив? Уранці тут пройшов, якраз перед нами. Звідки знаю? Та ти ж очі роззуй! Вийшли з дому - іней був на деревах, а як сюди дійшли, вітерцем його здувають почало. Бачиш - іскриться осьде на сліду...

"Як він помічає усе? Дика людина, варвар... Отак плазувати перед їхньою природою цією! Ниці люди" - Авдій дивувався, безпорадно розводив руками, часом зневажливо косився, злився навіть, і... захоплювався Кришнем. Старий ніби ворожив над тими слідами: то тонесеньким патичком торкне навіщось слід, то пучкою; часом з іншого боку зайде, або рукавицею сонячний промінь затулить, то на коліна опуститься і тихенько дмухне на слід, або підніме щось із снігу, невидиме по суті -

буркочучи собі під ніс, хмикаючи і суплячись, він на диво вправно читав ті лісові письмена. Часом він потребував хоча б чиеїсь уваги і тоді ставав незвично говірким.

– Ти тожмо поглянь, Овдію, що тут творилось уночі! Бачиш отсі ямки? Тетері тут ночували. Сиділи он на тій березі, а ввечері з гілок пірнули прямо в сніг та й поснули. А се ось горностая слідочок – бач, як дріботів, тать лісовий. Почув тетерю в снігу й напав, дарма, що вп'ятеро легший. Птиця й злетіти встигла, та недалеко втекла: онде рябе пір'я, бачиш? Пішли, покажу. От! Верхи на ній летів, розбійник малий. Шию перекусив і впала тетеря. Наївся й покинув решту: хіба ж потягне таку здобич? Ох і меткий звір, ти б тільки бачив! А мишей під снігом як ловить!

Авдій, дивуючись, слухав Кришневі лісові оповідки і навіть почав відчувати в цьому певну потребу. Та й до пущі, що не кажи, а потроху звикав.

... Він уже не гидував брати до рук покоцюблі трупи задавлених у пастці звірят і збайдужіло кидав їх до свого заплічного мішка. Якось, діставшись останньої пастки, вийняли здобич, насторожили плахту[342] і замість вертати додому, Кришень мовчки рушив уздовж яру далі на північ.

Було десь ополудні. Небо затягувала легенька поки що, сіра пелена, крізь котру ледь-ледь вгадувався сонячний диск, мороз дуже попустив, притаманний йому серпанок зник, пуща почорніла і лісова далечінь бачилась уже чітко, тож навіть Авдієві ставало вже зрозуміло, що не пізніше, ніж увечері вкотре піде сніг. Волхв того дня майже не розмовляв, і тепер мовчки брів по пущі, відтак Авдієві лишалось тільки, роззираючись навсибіч, плентатись слідом.

Німота пущі аж тиснула на новачка. Сніг іще не встиг набратись вологи, був так само пухким і рух по лісу двох ловців лишався майже нечутним – хіба що вони самі чули тихесенький шурхіть своїх снігоступів. Кришень, тримаючи в руках супружений[343] лук з накладеною на кибить[344] стрілою, обережно переходив від дерева до дерева понад самим краєм глибокого яру, пильно роздивляючись, що коїться внизу, на його дні. Раптом він спинився, скрадаючись, відійшов трохи від краю і поманив до себе Авдія.

– Там унизу олені на солонці. – зашепотів волхв у самісіньке вухо свого супутника.
– Скоро почнуть підніматись нагору: бачиш сліди онде?

Авдій нічого не побачив, але кивнув, погоджуючись.

– Підійдемо ближче до їхньої стежки. Вітру немає, сніг на схилах досить глибокий – вони назад вертатимуться тим же слідом. Дивись же мені – ні пари з вуст! Втямив? – шепотів Кришень.

Авдій знову кивнув. Вони рушили, обережно пройшли кількадесят кроків і спинились, ховаючись за товстим роздвоєним стовбуром якогось старезного дерева – корчуватим та місцями порослим мохом, що виглядав з-під снігу своїми оманливими шатами літньої зелені.

Авдієві ще ні разу в житті не доводилось бути на ловах із луком, тож він завмер, притулившись до стовбура і з неабиякою цікавістю то за Кришем спостерігав, то кидав оком туди, де, певно, мали ось-ось з'явитись олені. Час минав, з яру – ні поруху,

ні найменшого шуму. Старий стояв поряд, жодним чином не переймаючись таким тривалим очікуванням. Авдій же почав відверто нудитись: хіба ж не могли ті олені піти низом яру в інший бік? Він уже збирався сказати про це Кришеневі, аж раптом з нізвідки, здавалося, що прямо з-під землі над краєм яру з'явилась безрога голова з великими вухами і ось уже олень, натужившись, коротким стрибком вибрався на рівне місце, а за ним ще і ще...

До оленів було зовсім недалеко, може якихось десять сажнів: завмерлий Авдій краєм ока побачив, як волхв, натягуючи лука з покладеною на нього стрілою, водночас спритно, ніби ковзнувши по снігу, вискочив зі своєї хованки, тієї ж миті свиснула стріла і почувся тупий удар. Один з оленів, що саме показався над урвищем, перелякано смикнувся вбік і тут же пропав з очей. Півдесятка тих, що вже вибрались на рівне, з тріском ломонулись в гущавину, шум чувся і внизу.

- Доганяй! - гукнув Кришень і зник у яру.

Авдій і собі підскочив до краю: поранений стрілою олень борсався в снігу поміж сосен майже на самому дні глибокого яру і Кришень, спритно переставляючи снігоступи, боком, боком щосили поспішав до звіра. Дивлячись на старого, весь пройнявшись запалом ловів, Авдій і собі, як міг, посунув униз; двічі, ледь не скрутивши собі шию, падав, проте в останню мить якимось дивом встигав схопитись за найближчий стовбур. Коли він таки спустився, Кришень з оленем були вже на самому дні яру: волхв, навалившись всим тілом на оленя, що шарпався, намагаючись підвестися, щосили притискав здобич до землі, Обидва були геть білі, викачані в снігу - не одразу й добереш де хто.

- Доріж! - угледівши свого помічника, закричав Кришень. - Ножка десь згубив! Ну!!

Авдій, відколи почав ходити на лови, мав на поясі й свого ножа, тож вихопивши його з піхов, і собі навалився на здобич. Смертельно поранений, стомлений від боротьби звір раптом притих і вже не борсався під людьми, не поривався встати, лише витягував шию та косив своїм великим оком на Авдія з ножем і в тому погляді вирували по-справжньому людські почуття: жах і біль, розпач і мольба, як остання надія на диво чи людське милосердя... Авдій те побачив і завмер, вжахнувшись сам не менш, ніж їхня жертва.

- Ну! - гукнув Кришень.

Авдій від того гуку стрепенувся, спробував був і собі притиснути голову оленя до землі, але око нещасної тварини в передчутті кінця чисто, як у людини, затуманилось сльозою і рука опустилась сама собою...

- Ну!

- Я... я не можу, - вичавив із себе Авдій.

- Ріж!!

- Він дивиться...

Кришень люто, проте мовчки, видер з Авдієвої руки ножа і спритно полоснув жертву по горлу - кров бризнула навсибіч, заляпавши обох, тілом оленя кілька разів пробігли судоми й життя нарешті покинуло його тіло.

Авдія раптом почало трусити, ніби в пропасниці, – щось таке сталося тоді в його свідомості: на ньому була тепла ще кров безневинної жертви, живої донедавна душі, життя в котру вдихнув, одушевивши, сам Господь, а він, Авдій, почувався спілником убивці, більше навіть – самим убивцею. "Боже милостивий, каюся в злочині моєму, в убивстві Твого створіння – чи ж пробачиш Ти мене, Господи?"

Кришень і собі щось шепотів над оленем, а потім почав мацати навколо себе, доки, переривши сніг, не знайшов таки свого ловецького ножа.

– То що, "володарю", і тепер душа твоя не рівна оленячій? Забракло духу життя забрати?

– Забракло... – мусив визнати Авдій, проте не стримався:

– Я Господу нашому служу, мені вбивати гріх. А ти чому ж це вчинив, коли не бачиш різниці між собою та звіром?

– Усе на світі жити хоче, душа є в кожного, хто росте і насіння має – навіть у трави. Олень траву їсть, люди оленя: таким Сокіл-Род наш світ створив. Я оленя вбив, аби прокорм нам був. А вовки мене можуть з'їсти – образи на них від мене за те не буде. Може й не чув, та коли ще ти ножа витягав, просив я в душі цього оленя пробачити нам смерть його: не заради нашої втіхи, а з нужди вона. І в дерева, перед тим, як зрубати його, вибачення прошу, і в півня, коли ріжу. Ніяка смерть не мусить марною бути; забирати життя можна тільки для чиеїсь користі.

Волхв підвівся, витер снігом забризкане кров'ю лице, сяк-так обтрисався і розпустивши лук, витягнув з мішка моток вервія.

– Потягнем оленя нагору. Треба нам встигнути дотемна вернутись.

У верховітті вже чулось сорочаке скрекотання і голосно перегукувались два круки:

– Кр-о-о! Кр-ло-о! – мовби з подивом переповідали один одному лісову новину про чергову смерть в ім'я життя.

"Скільки часу я вже тут! І скільки Господь мені взагалі відпустив? Що зміг? Чи виконав волю Його? Ні на йоту... Маю Слово Боже нести цим язичникам, варварам, але й палець об палець не вдарив. Не знаю, як зробити це. Напоум, Господи!"

Укотре вже розпач охопив Авдія. Попри роботу думав про своє і хмурич чоло. Шукав поради, перебираючи в думці Святе Письмо, доки не спливли підказкою Матвієві слова: "Ось я висилаю вас, як овець до зграї вовків. Будьте хитрі, як змії і прості, як голуби."[\[345\]](#)

Що він знає про цих людей? Зовсім мало. Життя в них важке, звичай незрозумілі, боги їхні страшні та дивні, німі, але кровожерні – як і в будь-кого з варварів.

– Благине, розкажи мені про ваших богів.

Кришень пішов до хоромини радитись із дідами, Авдій допомагав Благині готувати пряжу до ткання на кроснах: розвішували її на двох вбитих у стіну кілочках.

– Що тобі повідати?

– Ну, все... Я ж нічого про них не знаю. А ти онука волхва.

- Я так не можу. Не знаю, з чого почати. Ліпше ти спитай у мене щось, а я відповім.

Так ніби просто: "Спитай"... А що саме?

- У вас багато богів. Який найголовніший?

- Сварог. Ні, Род. Сокіл-Род. Він Прабог, казав дідо. Він наш світ створив. Разом із Рожаницями: матір'ю й дочкою. Він дав людям Праву.

- Права? Чув таке слово. Що це?

- У Праві Боги наші живуть, світом звідти правлять і нас навчають по ній жити. А в Яві ми, люди. А в Наві, в землі, де коріння, прах померлих; душі ж бо їхні в Праву до Вирію підіймаються. Пращури звідти на нас дивляться: чи по Кону живемо? Дідо каже: Ява в Праві рождається, Правую тече і в Наву впадає, щоб до Праві піднявшись, знову в ній джерелом стати.

"Недолуго, - Авдій намагався уловити суть почутого, - грубо й недовершено. А по-іншому й бути не може."

- Ти казала "Сварог"...

- Се Бог тверді небесної. Тримає її на собі, щоб на землю не впала. Йому Род правити світом велів.

- Там, - Авдій підняв очі вгору, - твердь? Чому?

Благиня здивовано знизала плечима:

- Ти зовсім нічого не відаєш? По тверді Дажбог[346] колісницею щодня їде - бачив же! Четверо коней у нього. А в Перуна[347] дев'ять! Ось прийде весна - як загуркоче!

"Боже мій, та вони ніби діти, - хмикнув про себе Авдій, - поміж нами щонайменше дванадцять століть! Коні..."

- Коли там твердь і коні їздять, як же дощ тоді звідти йде?

- Не все я знаю... Твердь небесна вище хмар. А в ній хляби [348]є. Род їх одчиняє і тоді дощ іде.

- А ті кумири, - він кивнув головою за стіну житла, - вони чиї?

- Дажбог там, Велес і Макош. Ще Дід Ладо.

- Повідай мені про цих.

- Про Дажбога я тобі вже казала. Се від нього пращури наші пішли, ми ж бо онуки його. А Велес врожаєм відає і скотом усяким. А мати-Макош наша про рукоділля і жіночу долю дбає; ще - аби земля родила.

- Та ж ти начебто казала, що Велес урожаєм відає.

- Чи ти мислиш, що родючість земна і врожай те саме? - Благиня навіть роботу покинула, опустивши руки з пряжею: вочевидь була неабияк здивована.

- А град, а посуха, а пружіє... Ет! Отаке зректи, - з поблажливою усмішкою, ніби до дитини, похитала головою.

- Ще "діда" якогось називала.

- Не можна так: якогось... - знову пожурила Благиня. - Дід Ладо узи сімейні береже. Щоб жона і муж любили одне одного, - незвично, по-особливому якось глянула вона на Авдія, - щоб дітисьок у них багато було. Щоб лад поміж

домочадцями був, – і знову погляд її сповнився чогось для Авдія незрозумілого ще, проте бентежного: аж холодок зродився в грудях, тільки не страху, а...

– Що се ви тут? – почулось раптом од дверей: – Діда Ладо до чого пом'янула? – в Кришневім голосі була стурбованість.

– Розпитує Овдій про наших Богів, – анітрохи не знітилась онука.

– Пощо питаєш? – волхв свердлив Авдія поглядом.

– Живу серед вас довго, кумири щодня бачу, а про них знати не знаю нічого.

– Невже свого бога зректися хочеш? – спитав так, що й не добереш: насміхається й не вірить, чи просто цікавиться.

– Хочу зрозуміти вас. Чи такі вже ми з вами різні?

– Молодий ще ти. Життя довге. Зрозумієш, чужинцю.

"Невже ж мені до скону судилося тут жити?!"

– Я не чужинець! – Авдій заперечив волхвові палко, навіть з викликом. – Отець мій на Русі рожденний, кров у мені руська!

Чи не вперше Кришень подивився на порятованого ним чужинця з цікавістю:

– А мати хто?

– Мати з ромеїв. Убили її латиняни... Тільки що з того? Чи мало русичів беруть собі в жони дівчат із інших язичів?

– Повідай мені що змусило тебе на Русь прийти. – Кришень підійшов до столу, вказав Авдієві на лаву навпроти себе: – Сідай.

Оповідь затягнулась аж до сну. Авдієві добре було помітно, як часом Кришень силувався уявити мальовану ним картину, зрозуміти про що йдеться, але навряд чи це йому вдавалося – надто вже різними були їхні світи. Та все ж тоді для волхва стало очевидним головне: і в світі християн не панує одне лиш добро, як би вони цього не хотіли – так само страждають люди, бо зла часом стає понад всяку міру, а чи є вона десь та міра і на яких скалвах [\[349\]](#) важиться? Тож, вкладаючись спати, прорік:

– Дивні ви, хрестаті... Йдете сюди, хочете нас на свій бік перелицювати, мовите, що благо нам якесь несете, а вдома у вас он що коїться. Ліпше би в своєму Замор'ї лад навели.

Відтоді ставлення волхва до нього дещо змінилося на краще. А можливо, то все ж таки сам Авдій непомітно змінився – хіба побачиш себе зі сторони? Та ні, звісно, за той час, що молодий християнський пресвітер прожив уже серед язичників, він став дивитись на їхній світ трохи іншими очима. Поволі, не одразу, зник страх перед уявною кровожерністю варварів, натомість виник справжній жаль через їхню відірваність від світу, до неймовірності убогий побут і житло, більше схоже на звірині нори, ніж на людську домівку, важкий їх труд в лісовому житті, через що саме собою виникало несподіване бажання це чуже буття хоч якось полегшити. І він вже не дивився так зверхньо на тих язичників і на їхню пушу, не вважав більше, що вона відверто ворожа людям, що звір, птах чи дерево не потребують людського милосердя: очі нещасного оленя не один раз опісля тих ловів ніби в душу йому

зазирали, в самісіньке серце.

"...Немає в мене іншого виходу, Господи, як наблизитись до цих людей, що не пізнали ще Твого благословення і живуть в страшнім гріху. Бо як інакше взнаю я їхні всі омани? Тож молю тебе, Христе, Боже наш перед часом Твого народження, аби укріпив мене у вірі, вберіг від спокуси впасти з ними в гріх і дав мені розуму та сили переконання обернути цих язичників на вірних Твоїх. Амінь."

Авдій скінчив свою молитву просто неба. Останніми днями, щоразу, як мав потребу в тривалому спілкуванні з Господом, духовній з ним розмові, спускався протоптаною в снігу стежкою по схилу яру сюди – до товстезного дупластого осокара, що чорним розщепом свого дупла дивився на схід, протискався всередину і щиро там молився. Старе дерево служило йому за храм Божий, в котрому ніхто не заважав бути наодинці з Господом. Він надібав його зовсім недавно, здивувався, що не бачив раніше, точніше бачив, просто не звертав уваги, що воно ніби зумисно підготовлене для нього самим Провидінням для усамітнення і молитви.

Осокор стояв серед густих чагарів, що обступали його з трьох боків – тільки зі сходу була прогалина. Аби дістатись дупла, треба було спуститись по схилу, прямо на схід, потім, зійшовши зі стежки вбік, обійти гущавину чагаря і лише тоді, повернувши назад, на захід, можна піднятись схилом до осокара. Згори, від поселення язичників побачити щось за гущавиною було неможливо, як і підійти непоміченим до осокара навіть по Авдієвих слідах. Хоча на схилі снігу було вище коліна, та все ж він за ці дні протоптав до свого "храму" справжню стежку. Руками розчистив, наскільки зміг, дуплове нутро від трухлявої деревини, причепив зсередини над лазом хреста з двох перев'язаних шворкою патичків і вийшла коли не капличка, то щось схоже на тісеньку келію, де міг він помолитись щиро й безоглядно. Хоча й не по канону був до неї вхід – зі сходу, а не заходу, зате, втішав себе Авдій, ніщо не заважало йому мати перед очима небесний чертог[350], де возсідає у славі Господь.

Десь там, в ойкумені, цієї ночі, коли не помилився він з підрахунком днів, мав народитися Спаситель світу; вірні Його будуть святкувати Χριστούγεννα[351] і лише один він, один, здається, на весь відомий людям світ, не матиме змоги ані свічку запалити, ані переломити з родиною Χριστούψωμο[352], бо й родини його давно вже немає... Неможливо собі уявити більшої самоти, думав Авдій, аніж оця: навіть одинаку, запотореному долею на якийсь безлюдний острів Пропонтиди, певно, не було би так самотньо там зимою, як йому в цій безмірній засніженій холодній пущі серед диких варварів, що сьомий[353] день підряд в страшних гріхах святкують народження свого божества, йменованого цими невігласами Божичем-Молоде сонце, творячи богопротивні свої ідольські треби, без міри жеручи, п'ючи якусь свою гидоту та співаючи мерзенних пісень, що звуться кощунами.

Молитва була тривалою і по її закінченні просвітлілий душею, збадьорений спілкуванням з Господом Авдій рушив назад, до мимовільного свого житла. Благиня знай була в якихось своїх одвічних та нескінченних жіночих клопотах. Вони перекинулись хіба кількома словами, коли ж це нагодився й Кришень – повернувся з

чергової треби незвично веселим та жвавим.

- Пощо се ти в яр зачастив, Овдію? - цілком невимушено поцікавився волхв. - Дивлюся, кожного дня туди ходиш. Чи не забавку яку собі знайшов?

Авдій не знав, що й відповісти. Хмурих брови й мовчав.

- Чужий ти в пущі, - не дочекавшись відповіді, продовжив старий, - глухий, незрячий... Бачив я куди ти ходиш. В дуплі тім був. Криж[354] твій навіть пересунув, а ти й не помітив.

- Чи я твій раб? - почуте обурило Авдія і він таки не змовчав. - Маю волю ходити скрізь.

- Не раб, - погодився Кришень, - гість ти мій, аще сам тебе привіз і від смерті врятував. Та ось вже п'ятий місяць народився, відколи ти живеш у нас, а я й донині не втямлю в чому ж сила ваша - тих, що крижа кладуть на себе - коли до життя ви не годні. Повідай мені про грецького бога: який він? - і дивився на Авдія спокійно, по-доброму навіть: уперше за весь час.

- Він всемогутній: усе в Його силі. А наша сила, християн, у вірі в Нього й любові до ближнього.

- Се ж як? - в голосі волхва вже вчувалось Авдієві легке насміхання, та він на те не зважив.

- Боги ваші пожертви собі вимагають і без неї ніхто з вас і не помислить благо від них отримати, так?

- Нехай і так.

- Ви з ними немов на торгу: я тобі оце, а ти мені - оте. А наш Господь рече: мені од вас одна лиш повна віра в те, чого навчаю, потрібна та життя по Заповідях Божих числом усього десять. Хто без жодної застороги вірить Його словам, Закону Божого дотримується, тому нічого не страшно, бо Господь із ним, а Він всеблагий, добрий. Бо хто так вірить, той і гори з місця зрушить, і по воді, наче по сухому, пройде.

Кришень засміявся, та так розгонисто, по-молодому, що навіть Благиня здивувалась.

- Згадав.., - волхв насилу тамував сміх, - згадав... як ти з пущі примчав... од Чугайстра!

Вже й Благиня залилась срібним дзвіночком.

Авдій похнюпився, а втім не здався.

- Віра моя лжі не терпить... Впав я тоді в гріх: сумнів у силі Божій в серце впустив. Уночі, як спали ви, молився.., і укріпив мене Господь - наступного дня пішов туди і все, що згубив, приніс. Бо коли молишся Христові щиро, по вірі своїй отримаєш: відтак не маю вже того страху перед злом пущі. Його добро всяке зло переможе.

- Добра і зла, уноше, в світі порівну, - се я тобі речу.

- Зла не існує. - затявся Авдій. - Зло це лише відсутність добра. А там, де немає добра, там і Бога нема. Для того, хто в Христа вірить, він завжди поряд: не дасть

загинуту.

- Хех! - Кришень крутнув головою. - Зла немає? Треба мені було не чіпати тебе на тім гостинці - вже й сороки підбирались, аби очі тобі виклювають.

- Зло від людей тільки. Від Бога зла немає.

- Коли це так, пощо ж тоді ваш всемогутній грецький бог руку татя од тебе не одвів, га?

- Аз, смертний, не відаю Промислу Божого. Та знаю, що вчинив Він те з любові до мене.

- З любові? - Кришень навіть не приховував подиву.

- Авжеж. Його на те воля: Він ліпше знає, що саме мені потрібно. А чи не думаєш ти, - осяяло раптом Авдія, - що все те неспроста було і що недарма й ти там опинився? Що стріча наша не випадкова? Що вона з волі Божої і ніяк інакше? Що це Він послав тебе на порятунок мені? А навіщо - сам помисли.

Кришень навіть на вид перемінився: наче невидима чиясь рука стерла з лиця його легковажний усміх і проклала над бровами дві глибокі зморшки. Він пік замисленим поглядом дальній від себе темний куток і мовчав. Потім таки заговорив:

- Ти щось про любов до ближнього мовив...

- Христос вчить нас, вірних своїх, любити ближнього, як самих себе, злом на зло не відповідати.

- Та невже?! - аж стрепенувся Кришень: - Пощо ж тоді гоните всіх, котрі не хочуть знати вашого бога? Пощо хрещені вами князі війною один на одного йдуть? Пощо боярин, забравши в смерда все і рабом його зробивши, січе того за найменшу провину? Пощо татьба в нас розвелася? Де вся та любов?! Ну ж бо, повідай мені - послухаю.

Авдій зітхнув: знав би цей волхв, язичник, скільки думано й передумано молодим пресвітером саме про це...

- Повідаю. Та наперед скажи мені ти: чому добра і зла має бути в світі порівну?

- Таким його створив Сокіл-Род. Все у нашім світі має свого супостата[355]. У птаха два крила, людина має дві ноги, дві руки. Є ошую, є одесну. Є верх, є низ. Є добро, а є зло. Вони, як дві ноги - хіба ж на одній далеко пострибаєш? Та з одним крилом і птах не полетить. Комуś, може, шуйця його й не подобається і хотів би він дві десниці мати, тільки ж не бачив світ таких людей.

На те пресвітер чи не радо кивнув головою і в тім його кивку вбачалось Кришневі, та навіть і Благині, котра, пришикнувши, з цікавістю вже слухала обох, німа, здавалось, згода: "Я так і знав!"

- В одному сходимось: наш світ двоїстий. - про себе Авдій уже радів прийдешній перемозі: - Отак, як ти повідав, мислили колись зороастрійці[356] в Персії і маздакити[357], і маніхейці[358]... - хотів додати: "...і вірменські павликіани, і болгарські богомили[359]" , але передумав, лише зазначив: - тільки де ж вони, ці маніхеї, зараз? Нема.

- І хай не образять вас мої слова, - Авдій, щоб показати власну щирість, навіть

руку до серця приклав, – не під силу птаху створити цілий світ. Коні по небу не їздять і сонце ніякий не бог. Господь наш, істинний Бог Саваоф, створив світ за шість днів, і першолюдей – Адама та Єву, в Едем, або рай, помістив, де не мали вони потреби ні в чому: жили без нестачі, печалі чи горя, в радості й достатку. А ще він наділив їх волею діяти на свій розсуд, застерігши від одного: в жодному разі не чіпати плодів із дерева пізнання.

Та Єва спокусившись на заборонений плід, скуштувала його, ще й Адаму дала. І тоді спала з їхніх очей пелена блаженного невідання, і пізнали вони добро та зло, тим самим розділивши власний світ навпіл, назавжди втративши свято відчуттів. Та рай не для таких, тому й вигнані були Творцем з Едему і приречені відтоді люди рождатися в гріху, і в поті чола свого важким трудом добувати насущний хліб собі.

А оскільки Отець наш небесний всеблагий та всемилостивий і дітей своїх нерозумних Йому щиро жаль, то й послав Він на землю Сина свого єдинородного, Христа, тобто, Спасителя, що суть одне з Ним ціле, аби той вказав нам шлях до спасіння і життя вічного в раю. Часу від того мало не дванадцять століть минуло, а зла в світі повно, твоя правда...

Благиня слухала Авдія, як зачарована, Кришень сидів, неначе скам'янілий – не добереш: чи чує волхв, про що йдеться, чи своє думає.

– ...Чи переможе в світі добро, над злом гору візьме – те не від Бога залежить. Він створив світ для людей і в отчій своїй любові як повну волю самим вершити вибір дав нам, так і спасінню душі навчив. Тож не Бог має ошчасливити людину, впустивши її, стражденну, назад до раю, а вона сама, коли хоче, мусить зректися в собі зла, повернути втрачену цілісність світу, а відтак і життя своє в раю.

Вочевидь Кришневі не сподобалось почуте.

– Утямив я тепер: грецький бог ваш в головах людських, у розмислі; наші ж рідні боги, суть від Роду которі, – вони в ділі, нам повсякчас жити помагають. Ви, які з крижем, – ви розмислом пустим тішитесь, голови людям морочите, ми ж бо діло робимо. Тебе ось взяти: ні на що не годен, ні до якої роботи. Одне тільки – язиком добре мелеш.

Авдій на те лиш сумно голову похилив: " Не судіть, щоб і вас не судили; бо яким судом судити будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють вам..." Ось щойно виголосив він про любов до ближнього, а тепер як? На злі слова волхва відповісти таким же злим судом? Повідати цим варварам, що живуть звіринським образом, що курне й закінчене житло їх більше на нору якусь схоже? Що життя це надміру важке і нема в ньому жодного смислу, окрім продовження роду, котрий давно загруз у страшних гріхах? Не суди... Не суди людським судом, суди Божим. Коли з волі Господа втрапив сюди, тримай перед Ним відповідь – а що сам зробив за цей час, аби стало життя їх усвідомленням вищої людської мети: Спасіння? Нічого. То спочатку щось таки вдій, учини, а потім уже суди.

– Не так це, – Авдій уже справився з собою, – бо кожен має робити те, що вміє

ліпше других. Я ледь не помер малим і батьки мої вмолили тоді Господа, щоб лишив мене в живих, пообіцявши, що коли виживу, буду Його слугою. Я дійсно мало що вмію робити руками. Та я пастир душ людських і, прийде час, перед Богом триматиму відповідь за те, чи доніс людям Благу звістку про можливість спасіння, чи відкрив їм Христа. Віра в нього, вона як світло, що найтемнішу ніч днем зробить. Ви добрі люди, і рід ваш такий – в цьому я переконався, тут живучи. Тільки не варто судити, не бачивши. Шкодую дуже, що не можу показати вам всього того, що робили й роблять своїми руками вірні Христові: марно мені намагатись хоча би соту долю прекрасних витворів їхніх рук словами передати, ви ж те навіть уявити собі не зможете, як не старайтесь. Різниця між нами в сорок поколінь щонайменше – оціни!

Кришень мовчав, тільки тепер не в куток дивився, а вперив зір свій в Авдія.

– Віра Христова на Русь світло грамоти несе, мудрість людську ширить. Спинити те не під силу нікому. Скажу ще так: коли весна починається, зима поволі відступає. Десь у затінку, на схилі, – Авдій згадав Печерський монастир, – сніг довго лежить, а все одно ж розстане колись і трава там зазеленіє, первоцвіт розпуститься. Тож віра наша, як та весна: хоче чи не хоче зима, проте не в її силах перед весною встояти. Неминуче прийде той день, коли ускрізь на землі запанує християнська віра. Невідворотне це, як не протився йому. То чи не ліпше відкрити серце своє для Христа?

Кришень нічого не відповів. Підвівшись, мовчки почав перебирати пучечки трав, що висіли біля входу. Авдій знав уже – готується до чергової своєї треби. І відчував себе мало не полководцем, що виграв першу битву за межами власної держави.

Буслай щойно від коваля Середи прийшов: той три його горбуші[360] перекував на рогатини з кривими, як у шаблі, лезами. Гукнув синам, щоб несли заготовлені на днях з горобини ратовища[361]. Хоч дерево і не висохло ще як треба, та на день-два їхнього життя вистачить, думалось гончареві приречено, а втім і піднесено водночас – із тим холодком у душі, як в далекому отроцтві на качелях, коли злітав, здавалось, аж під хмари.

Щось не йшли Владко з Шульгою; раніше він би вже голос зривав, а нині година не та... Сів на призьбу та й замислився. Пам'ять людська дивна річ: одне забувається за день, інше й хотів би забути, так ні ж – весь вік з голови не йде. Виходить, що пам'ять людська, вона ніби рілля на ниві, а по ній каміння спогадів розкидане. Бувало, зорють дід з отцем ниву – дрібне каміння наверх повилазить. Йому загад: збери. Збереш, а наступної весни чи на осінь, коли під озимину орють, нове нагору піднімається. Ну де йому взятись? – дивувався тоді.

Так то каміння якесь. А тут волхв Кришень всю пам'ять йому наче плугом учора перевернув: не тільки згадалось тоді біля мосту, що Хоробор раніше Коропом звався, але ось зранку, як проснувся, перше, що в голову прийшло, – ще одна діда Могути розповідь, що рід їх давній, що стіни городські колись (хтозна й коли!) пращур їхній ставив. Піднявся той спомин із самого дна пам'яті, мов валунець під плугом на

поверхню ріллі. Пращур стіни ставив – його, Буслая, пращур, а не боярина Жирослава чи купця Єлисея! І досадно стало на душі: пощо ж ти, дурню, не розпитував тоді нічого – ні в діда, ні в отця свого?..

Хм, пощо? Бо доки живі старші од нас, ми за ними, як за стіною: вдалину подивитись і потреби не маємо, все під ноги та під ноги... Чи нецікаво було, чи думка десь насподі мріла: "Нехай, встигнеться ще"? Навіть цього не згадаєш. А тепер ось, перед кінцем, що синам повідаєш? Так помислити, то ніби нащо воно їм, коли завтра-післязавтра поляжем усі? А поверни розмисел іншим боком: коли ж, як не тепер? Стрінуться у Вирії з прадідом, спитає той далекий пращур про рід – ні, не чули нічого, скажуть, знать нікого не знаємо... Сором! Хіба таким у Вирії місце? Та хто нас туди, безпам'ятних, пустить?

– Послухайте мене, сини, – поклавши руки свої обом уношам на плечі, почав гончар, щойно ті підійшли, і опустив голову, аби приховати власний неспокій, – година нині така, що з кожним все може статись, тож хощу повідати вам дещо знаю про рід наш. Сядем, – вказав синам рукою на призьбу і помітивши, як озирнулись обидва до горнила, де недавно ще трудилися, заспокійливо махнув рукою: – без вас холоп упорається. Ви ж бо слухайте...

То не господар на Русі, що холопа не має. Коли ти вільний, а відтак ремесло в тебе чи рілля, і худоба є, і тягло^[362], то мусить бути і роб'я сила. Без неї господар в очах інших хіба наполовину таким буде: як рак серед риб не риба і нетопир^[363] поміж птиць не птиця, і їжак суспіль звірів не звір. Буслай мав двох челядників: отця і сина. Колись іще, щойно він сам народився, старий Могута, дід його, задешево, мало не задурно, купив на торгу нехрещеного отрока-сироту з вибитим оком: за дві лише гривні. Той до двору прижився, навчився по господарству добре ходити, а ще як охрестили його і пара знайшлася – дівча з половців, котрим один закуп з Могутою розплатився, то Нечипір і коріння в Хороборі пустив. Жона, народивши первістка, якого молодий ще тоді отець Овдій охрестив Зосимою, невдовзі померла. А ці двоє пережили і старого Могуту, і сина його Крилача, отця Буслаєвого.

Все Буслаєве життя були при ньому два його холопи: одноокий Нечипор і син його Зось. Повмирили дід з бабою, потім отець і мати; Буслай жону собі взяв, сини породились у них; худоба гинула чи продавалась або купувалась: і коні, й воли, і корови; житло лагодилось, перероблялись хлів та горнило – двір якось та й змінювався, лиш ці двоє лишались, здавалося Буслаєві, однаковими все життя, дарма, що обидвоє вже й постаріли: так наче ото вони паколом якимось були в господарстві – чимось незмінним, навколо чого усе й оберталось.

Зось порався біля спорожнілого від нового посуду горнила, Нечипор вичищав гній у хліві. День тільки почався, не так давно снідали, тож на душі в нього був мир і спокій. Робив свою, незмірну кількість разів роблену роботу не замислюючись, бо які думки, коли ти ситий? В житті холопа небагато радостей: сніданок, вечерея і сон. Та все ж головною була церква, коли на свята Нечипор вкупі з іншими Буслаєвими домочадцями йшов до неї і слухав там, бачив, як править службу отець Овдій, чарувався співом хору

на криласі – так, що забував про своє, вічне до скону, безпросвітне челядництво. Хоча він нічого й не розумів: ані слів служби, що її правив піп, ані хорového співу, що підносився кудись у височінь храму, але вся ця таїна тільки додавала йому захвату саме своєю незрозумілістю і неземною красою. Поруч стояв син, Зось; обидвоє радо починали класти хрести, коли вбачали, що поряд з ними інші прихожани беруться ревно осіняти себе хресним знаменням. Потім, як зазвичай, була проповідь і отець Овдій завжди дивився і звертався чомусь до Нечипора із Зосем, дарма, що ті стояли майже в самому кінці натовпу – вони обидва були свято в тому впевнені. І коли він починав говорити про життя після смерті, голос його був таким переконливим та щирим, що в Нечипора часом чомусь самі собою починали текти сльози радості. А після служби на Буслаєвім дворі їх чекав ще й ситий скромний обід і жодної в той день роботи, окрім, як дати скотині поїсти.

До нього за все життя ніхто й ніколи зайвого слова не мовив, окрім загаду нової роботи. Буслай із жоною, сини його Буслаєвичі, такі ж, як гончар, вільні городяни, що часом заходили у двір – ніхто з них ніколи ні з Нечипором, ні з Зосем жодних розмов не вели, схоже, що й уваги не звертали – як не звертають її на щось старе, трухляве, поросле мохом і неживе. Воно Нечипорові було й на краще: питають, а що ректи?

Він не любив покидати свій двір – ото тільки в церкву йшов із радістю. Відвести на луг коня, привезти глини чи вугілля [\[364\]](#) від вугляра було для них обох із сином чимось вкрай неприємним, хоча, як його уникнеш? За горожею Буслаєвого двору на них чатувало зло чужого світу і найліпше було в тім світі не затримуватись, щоб не втрапити в якусь халепу, через котру тобі або зуби на місці перелічать, або різок вдома дістанеться.

Гончар їх карав нечасто, хіба що за якусь дійсно велику провину – скотина комусь шкоду вдіє чи в коня копито запалиться через невичищену стрілку [\[365\]](#) – тоді винного з них, отця або сина, на загад Буслая інший добросовісно шмагав різками. Та хто на світі не битий? Господарю їхньому теж в отроцтві від отця свого, Крилача, на їхніх же очах діставалось. А в холопа взагалі образи ніякої бути не може – така вже доля його.

Нечипор вже чи не цілу седмицю чув про якихось степовиків, що збирались от-от напасти на Хоробор, але думка його на тій біді довго не затримувалась: є господар, нехай йому голова й болить, а від них із Зосем, невірних, в житті нічого не залежить – як судилось, так і буде. З відучора у двір до Буслая набилось повно його родичів з пожитками і холопам велено було з їхньої кліті перебрatись до хліва. В тім печалі не було – на сіні спати м'якше, а коло худоби, доки морозу немає, ще й тепліше, та й корову поночі можна тишком піддоїти.

Тож Нечипор виносив собі суховилами гній із хліва та складав у велику купу біля горожі. Щойно спинився перепочити і зиркнув у бік горнила – де там Зось? – коли почув:

– Якого роду будеш, муже? – голос був хрипким, старечим.

Повернув голову – той старий, що господар учора привів. Одягнений просто, на вільного городянина не схожий і довга патериця в руці.

- Роб'ї люде ми, - Нечипор мовив так, щоб уже й не питали: ще ляпнеш не те щось...

- Рід у кожного живого є, - строго відказав дід, - ізгой теж не з гною виріс. То де коріння твоє?

Перед Нечипором раптом постав давно ним забутий рідний дід Живород: той теж часом промовляв до своїх онуків таким голосом - строгим, та не злим. І весь їхня згадалась, і рід, котрого в один день не стало...

- За Десною, - не одразу відповів Нечипор і в голосі його був сум, - на Немизі[366]...

Бозна скільки літ не згадувалось йому те життя - не хотів, чи не міг? А тут дід сей одним своїм словом, мов живою водою, скропив навіки засохлу пам'ять і вона умить росток пустила - слабенький, маленький, проте живий. Схотілося людиною себе відчути, паростком роду свого.

- Не з Живородової весі часом?

Нечипор здивовано глипнув своїм єдиним оком на діда:

- Онук його єсмь...

- Те ваше лихо мені відомо, - опустил голову старий, - не думав, що хтось в живих лишився. Сядемо, - вказав на колоду біля тину.

Нечипор м'явся. Незвично було, що хтось із ним розмовляти хоче і лячно: а раптом господар побачить, що він ледарює - різок тоді не оминати.

- Сідай! - владно наказав дід і Нечипор, звиклий за життя до чужого наказу, сів поряд з ним.

- Отцем як наречений?

- Нечаєм... - пом'явшись, пригадав холоп.

- Рід ваш в один день винищив тоді посадник тутешній, Єрмаком звали. Не відаю токмо за що.

Не одразу, але Нечипор таки наважився:

- Дик... Лови діяли, жито наше толочили. То дідо стрілив одного. Рід піднявся, ну, всих і посікли. Весь запалили.

- А ти?

- Сховався. В Оболонь прийшов, продався там.

- Як же тут опинився?

- Мені господар око вибив... А тоді продав. Казав: нащо мені отрок з одним оком, - Нечипор зовні здавався байдужим, а що там насправді всередині раба діялось, хтозна. Може й нічого, коли на душі один попіл лишився.

- Слухай мене, Нечаю, - мало не врочисто прорік дивний дід, - ми з Живородом одного кореня. Відтак і ти. І з Буслаєм, господарем твоїм, ви родовичі. Бо коріння твоє - отут, у Коропі. Ти відаєш, що град сей Коропом зветься?

Нечипорові думки плутались. Почуте не вкладалось у його голові, він ніяк не міг второпати і половини зреченого отсим незвичним старим пришлецем, а щоб іще й ув'язати все до купи... Морщив лоба, розтуляв губи, ніби хотів щось сказати, але так

нічого й не промовив.

- Днями помремо всі. - Кришень пильно дивився на Нечая. - Та смерті боятись не треба: сміливі піднімуться у Вирій. Знай: вільним будеш уже сьогодні. Вільному помирати не страшно. Тож, як прийде година, стань за сю землю, - він перстом вказав на притрушену соломою піщанисту коропську земельку перед собою, - у ній прах прашурів лежить, донині коріння наше живить. І наш тут буде - з ними разом. Головне, щоб не на колінах вмирати, Нечаю.

Підвівся, спираючись на посох, і пішов геть. А приголомшений почутим Нечипор так і лишився сидіти, розгублено дивлячись услід волхвові: невже ж почуте не марення, не сон?

... - Ось що маю зректи тобі, Буслаю, - Кришень підійшов до гончара, коли той вже відпустив обох синів і вдоволено крутив у руках щойно зроблену совню[367]: з такою не страшно супроти татар постати! Відірвавши погляд від зброї, повернув голову до волхва:

- Слухаю.

- Я тут з холопом твоїм говорив, з Нечаєм, - Кришень дивився на гончара пильно, не моргаючи.

- Нема в мене такого... - аж здивувався Буслай. - Нечипор і Зось, се мої.

- Одноокий.

- Він Нечипором хрещений, - здвигнув плечем гончар.

- Отець Нечаєм його назвав, - наполог волхв, - отне ім'я важить більше. А чи відаєш ти, Буслаю, що він роду нашого, коропського?

- Та ж ні! Дід мій з-за Десни його привіз.

- Я теж ізвідти. І чому так - тобі відомо вже. - голос Кришня ставав усе твердішим. - З Нечаєвим дідом, Живородом, ми брати в четвертому коліні. Тож речу тобі, Буслаю, він нашого роду!

- Хай і так, - гончар ніяк не міг второпати, чого від нього хоче волхв.

- Відпусти обох, синку, - Кришень не так просив, як вимагав, хоча голос його й пом'якнув, - нехай помруть вільними. Не так багато нас лишилось із давнього коропського роду, щоб у рабах один одного тримати.

Гончар поглянув у бік Десни, на небо. Темної хмари в тій стороні вже майже не було видно - знесло вітром. Відпустити рабів... Коли господар помирає, а живот[368] його прийняти нікому, холоп вільним стає. Смерть твоя, Буслаю, уже в дорозі, тож чи не все одно тобі? І знову цей холодок у грудях, і злет у ясну вись...

- Добре, - кивнув головою, - зараз же так і вчиню.

- По Кону се буде. - Кришень навіть ликом посвітлішав. - В Шамровій весі, відколи коропський рід там оселився, за десять поколінь жодного раба не було. Жодного, Буслаю. Бо коли родович однієї з тобою крові рабом стає, то не він ізгой - то рід з життя іде... До вподоби ти мені. Тішусь нині: щось іще зосталось у нашій роду від старого покону. Піду, спочину трохи.

Рушив до стодоли й по ході видно було, що стомився старий, а все ж постава

лишалась гордовитою, зауважив про себе гончар. "Були ж колись люде! Не те, що ми..."

Солома в Буслаєвій stodолі була складена по-хазяйськи, сніп до снопа. Учора після вечері Кришень наполог, аби лягли на спочинок не в тісному житлі, серед мало не десятка невідомих йому людей, а тут: наговорились досхочу і один одного ліпше взнали. Постіль Буслаєва жона влаштувала їм княжу: на овчинах спали й кожухами вкривались, ще й узголів'я[369], ніби в бояр яких – з качинового пір'я. Розмова їхня точилась довго – до других півнів. Кришень не виспався, доки ходив городом, кортіло прилягти, бо хтозна, чи доведеться цієї ночі хоч око стулити?

Ліг, а сон, як на диво, чомусь не йшов: надто багато було бачено й чуто ним сього дня. Думки снували в голові – не про завтрашній день чомусь, а про минуле. Хоча і був готовий до стрічі з Овдієм, хоча й утішений лишився тим, як мало городян пішло за чужинським жерцем-попом і як багато лишилось коло волхва, проте напруга, що сама собою виникла тоді всередині, зосталась і донині. Ось, за городською стіною, постає Зло і треба, хоч би там що, ставати з ним на про – такий покон. Ставати в городі, де панує чужий бог, котрий велить не противитись Злу – що з того вийде? Бач, коли має вирішитись їхній давній спір з Овдієм – тільки тепер, через десятки літ, в Кінці часів.

... У чому дійсно вправним був Овдій, так це словеса метати. Він ними грався, як штуккар-скоморох на торговищі. Кришневі за все життя жодного разу не виникло потреби доводити комусь свою правоту. Відання волхва втаємничені, дивувати ними простолюд означає знецінювати їх. Спілкування з Богами під силу тільки обраним, звичайна людина його не витримає. Ноша передбачення така важка, що тільки волхву і вдасться жити звичним життям, наперед знаючи, що судилося тобі чи іншому, тим паче комусь дуже близькому. Відтак і не діляться волхви своїм віданням, все тримаючи у своїй скам'янілій, здавалось би, душі.

В давнину ті, хто присвячував своє життя спілкуванню з Богами, сім'ї не мали і жили осібно від роду – щоб не прив'язуватись до світу людей. Коли ж уламок роду коропського пішов за Десну, волхви не тільки стали жити разом із родовичами, а ще й огнищанами[370] його були. А таке вже понад людську силу навіть волхва – саме в цьому і вбачав Кришень причину своєї нездатності до кінця витолкувати Божу волю.

Те, що за Овдієм стояли нездоланні вищі сили, тягатися з котрими було би на шкоду собі й своєму роду, Кришень відчував ясно і недвозначно. Він тоді ніяк не міг зрозуміти: нащо Суд, бог долі людських, звів його з молодим християнським жерцем? Єдине, що міг собі дозволити – зробити так, щоб Овдій ніколи не потрапив до Хоробора.

Ті їхні суперечки... Овдієве слово завжди несло в собі ще десятки інших слів і кожне мало свої смисли: не один, а щонайменше два. Його слова і розмисли здавались Кришневі верткими й слизькими, наче в'юни у козубі. Вони прослизали повз його увагу, щоб виринути десь позаду, обплутували й не давали, зосередившись, як слід помислити над сказаним суперником. Не прямі, а з підступом, лукаві[371] грецькі словеса рождали відчуття безпорадності, а хіба волхв може дозволити собі бути безпорадним?!

Овдій здавався Кришневі не зі світу сього. Він ніс із собою щось нечуване, неуявимо, таке, що руйнувало самі основи старого світу, в котрому жилося просто і легко, все було зрозумілим: ось Добро, ось Зло, а на їх межі стоїть людина. Май за спиною Добро, як опертя, і в тебе будуть сили протистояти Злу. Запроси помочі в Добра і відкупися від Зла – буде тобі мир.

Була в них якомсь суперечка – саме щодо добра і зла. Кришень був уражений. Не бачити очевидного Зла, на прю з ним не ставати – це як відтяти в сокола крило: світ одразу ж полетить шкереберть. А втім за межами їхньої весі той новий світ якомсь та й жив. Грецький бог ширився й ширився, тоді, як світ Кришня, хоч і поволі, а все ж меншав. Рідні Боги не хотіли нічого пояснювати, вперто мовчали, скільки він їх не питав. І скільки не розмірковував сам, наодинці, нічого іншого, як змиритися з такою долею, вигадати не міг.

Можливо, й дійсно, світ їхній таким ось чином добігає свого кінця, як добігає кінця осінь, щоб поступитися місцем лютій зимі? Бо за три десятиліття, відколи доля розлучила їх із Овдієм, Кришнів світ звузився до його самого, як ото часом десь у затишку яру лишається при жовтім листі один-єдиний на всю пушу кленок.

Овдій говорив про добро для всіх, але ніс зло для Кришневого світу, підсікаючи саме його коріння. Говорив про якесь світло тієї незрозумілої віри, а на Шамрову весь насувалась пільма небуття.

– Все ти мені тут про любов та про любов, – не витримав якомсь волхв, – токмо так нічого й не почув я від тебе, пощо ж князі наші з крижами на виях котору[372]чинять? Пощо кожен боярин чи купець норовить родовича свого рабом зробити? Пощо не можуть люде наші вільно вклонитися рідним Богам? В чім тоді любов ваша до ближнього, як речеш?

Овдій, видно було по ньому, знітився, проте, зібравшись, вочевидь, із думками, почав, добираючи слова, на ходу шукати відповідь:

– Я вже пояснював тобі, що Бог дав людям право вибору. Той, хто по заповідях божих живе, тому по смерті земній вічне життя вготоване, грішники ж бо загублять навіки душу свою і в пеклі опиняться. Кожен християнин наперед знає, що буде з ним, коли заповіді порушить, тож сам обирає, де йому по смерті опинитись: в раю, чи в пеклі.

– Одне лукавство в твоїх словах, Овдію! Коли бог ваш всесильний, як ти речеш, пощо терпить він вас усі дванадцять століть, якщо ви так нехтуєте заповітом його? Та ви ж у пеклі вашим будете – до єдиного всі!

Не було відповіді.

– От втрапив би ти тоді в Хоробор, а там холоп боярський, у хмелю, на твоїх очах іншого холопа смертним боєм б'є, то на чиїм ти боці був би?

– Негідний я судити гріхи людські... – видно було, що Овдій розгубився.

– А наш покон велить мсту вчинити: пролита кров має бути відплачена тим же.

– Праведник Іван Золотоустий рече: "Відплатиш, чи ні, а місце гніву даси. Писано бо є: "Мені помста належить, Я відплачу", – говорить Господь. Коли алче[373] ворог,

дай хліба йому, коли спрага мучить, напій його: це бо творячи, вугілля гаряче збираєш на голову його. Не переможений будь злом, але благом перемагай зло".

- Тьху! - не стримався Кришень. - Криві словеса, лукаві! Суть лжа у них і обман, а правди нема!

Овдій, як завжди, лишився незворушним: і оком не змигнув, жодним порухом не виказав образи - ніби й не жива людина.

- Тому правди не знаходиш, що у гніві її нема. Коли хочеш у серце своє Христа впустити, смиренним спершу стань, гординю притлуми.

Кришень тоді чи не вперше в життя скипів по-справжньому:

- Чорнобоже ви плем'я! Зло ваше не просте, лукаве без міри: все з ніг на голову перевернули - розіп'яли Христа вашого, потім богом назвали, щоб цілому світу голови морочити, як мені отсе морочиш! Як смертні бога можуть розп'ясти? Як?!

- Щоб таке очевидне зрозуміти, спершу треба серце стишити. - Овдій і вухом не повів на Кришнів крик: - Як людину, Христа розіп'яли, та як Бог, він не помер і померти не міг - воскрес, на небо піднявся, де й сидить у Славі своїй одесну Отця небесного. Помисли сам: хіба здатен хоч хто із смертних лицезріти Бога, один погляд якого спопелить усе живе? Тому і явився Господь наш в людській подобі та й показав усім нам як поводити себе: смиренними серцем бути, людей любити і зло їм прощати. Вести життя праведне, а смерті не боятись, її ж бо немає, рече Господь, що приклад нам дав, із мертвих воскресши!

Уже ж що-що, а словеса метати Овдій умів...

А десь так за тиждень по тому прийшов Колодій^[374] і Благиня чи не вперше витягла Овдія поміж люди. Більш, як два десятки молоді зібрались над яром: співали, веселились, коловод водили, потім уноші завели навкулачки битись. Кришень проходив мимо, коли Шумило, котрий потай за Благинею упадав, підскочив до Овдія:

- Ну ж бо, давай з тобою битись!

Овдій на те лиш головою похитав:

- Не буду.

- Отак? - здивувався Шумило і засміявся: - Боягуз грек наш!

- Не грек я і не боягуз. Не можу людину вдарити.

- Пощо?! - Шумило аж отетерів.

- Бог людину по образу своєму й подобі створив. Людину бити - все одно, що Бога зневажати.

Усі навколо загули від подиву. А Шумило раптом розмахнувся і як зацідив Овдієві у вухо! - той так і покотився. Кришень бачив, як перемінилась у лиці його онука: видно було, що прямо аж поривалась до Овдія, але люду соромилась. Той же полежав трохи і встав. Шумило, готовий до бійки, чекав, що далі буде.

- Рече Господь наш: коли вдарить ближній по лівій щоці тебе, підстав і праву.

Шумилові очі аж на лоба полізли. Як врізав шуйцею - Овдія снігом відтирали. Кришневі й тому цікаво стало: що ж далі буде? Овдій кров на сніг сплюнув і скривавленими губами пролопотів:

- Пробач йому сей гріх, Боже...

- Вставай! - стояв над поверженим Шумило. - Битиму тебе, доки не відповіси.

Той заледве піднявся. Хитався, а торочив своє:

- Не можу вдарити людину. Бий, коли хочеш.

Стояв і не відводячи погляду, дивився на свого суперника: суперника не в кулачнім бою, а в чомусь іншому, вищому, ніж бійка. Подивовані були всі без міри: в Овдієвих очах ні злості не видно, ні страху! Шумило ще не зрозумів - після того двічі бив упівсили, щоб тільки розізнати хрестатого і стояв перед ним відкритий - на ось, тільки бий, мовляв, мене! Коли ж не дочекався, пішов розчарований геть. Що Шумило? - все гульбище, вражене побаченням, розійшлося по домівках, аби повідати своїм про таку дивину.

Кришень бачив, як вдома крутилась біля побитого Овдія Благиня: із тим жіночим жалем, що ліпше слів виказує потяг її серця. Бачив і ще більше безсило злився: дурне дівча...

- І що ти довів отим своїм безглуздям? - буркнув до побитого.

- Що слова християнина не розходяться з ділом, - сяк-так прошльопав побитими губами Овдій.

- Дурні ви якісь, Велесом клянусь, - знизав плечима Кришень, - як вас до ноги не винищили?

Овдій на те аж засвітився весь. Дарма, що губи побиті, ледве розтуляв їх, - з перервами почав оповідати:

- Був колись Рим, наймогутніший город... Над половиною світу владу мав... Коли Нерон у нім царював, з прихоті спалив город дотла... Винними ж християн призначив... Тисячі на хрестах розіп'яв..., живцем попалив..., звірам хижим на поталу кинув... Та ніхто не злякався і віри в Христа не зрікся... замість загиблх тоді згодом... сотні тисяч нових віру Христову прийняли... - так, що і сам Рим християнським став зо всіма царями своїми... То що мені Шумила боятись?... Тільки радий буду мученицьку смерть за Христа прийняти.

З того дня Кришень по-іншому почав дивитись на Овдія - зневаги до нього вже не було, тільки подив неймовірний, а згодом і острах: не за себе, за свій старий світ. Відчував своє безсилля в суперечці, хоча й упевнений був у власній правоті, бо не міг же світ перевернутись догори дригом через оцього одного-єдиного Христового жерця!

Мало статися щось таке, що назавжди вирішило би цю їхню суперечку - на Кришневу, звісно, користь. Та хто б тоді міг помислити, що чекати доведеться так довго - аж до сих днів? Ось, сьогодні чи завтра, ну, позавтра, нехай, вирішиться вона: поступитися Злу чи стати з ним на нерівну прю і здолати його; вижити коропському роду чи вмерти?

... Хай і дістався йому дар відання віщих знаків долі, втім тоді, давно, зробити таке передбачення щодо нинішнього дня хисту не вистачило. А можливо, їхній давній суперечці так і не судилось бути завершеною, як не буде в світі кінцевого Добра чи

повного Зла – хто зі смертних те скаже?

Знадвору почувся Буслаїв голос і Кришень вирішив: годі вилежуватись, не за тим прийшов. Сів, з натугою почав підніматись і в напівмороці стодоли звиклими до темряви очима угледів раптом те, чого аж ніяк не міг собі тут уявити: під стіною, на якомусь старому ослоні стояла неглибока, проте широка миса для волшебства. Спочатку він подумав, що те йому здалося, але ступивши кілька кроків, упевнився остаточно: та ні ж, таки вона. Як миса тут опинилась, навіщо вона гончареві та чи не знак це якийсь йому, Кришневі, од Богів?

Ґуюк-хан, худорлявий, невисокого зросту, з начебто навіки скам'янілим лицем, на котрому зроду ніхто не бачив посмішки, сидючи в оточенні своєї свити на горбоносому, рудої масті аргамаци[375], спостерігав, як чотири десятки вершників його тумену[376] переправляються двома орусутськими[377] насадами[378] через Десну. Пишний, вкритий сунським[379] зеленим шовком, халат Чингізида був розшитий золотом і самоцвітами, підбитий чорним соболем, а пола його на правім боці мала аж три застібки зі щирого золота. Скручений зі смужок червоного та фіолетового шовку пояс-кушак додавав і без того барвистій одежі власника ще більше яскравості та мальовничості. Малахай[380] хана вкривала плетена із золотих ниток сітка, збруя його аргамака мала золота ще більше, ніж ханський одяг: бляха на лобі коня, пряжки, гризло гнuzдечки, стремена – все вилискувало щирим золотом.

Поряд з Ґуюком на мишастому монгольському коні вишів довготелесий Очир – головний юртчі[381] Ґуюкового тумену. Він ще вранці доповів ханові про неприємність: минулого дня дивним чином щез цілий десяток дозорців, висланих Очиром у розвідку. Дошукуватися їхніх слідів часу не малося: пропали – значить поганими воїнами були.

Тепер же головний юртчі намагався переконати Ґуюка в необхідності розвідати лівий берег, щоб убезпечити собі спину під час походу вгору по течії Десни. Зо всіма подробицями розказував про городи орусутів у межиріччі Десни і Семі, давно вже розвідані за його наказом.

Мета нового, значно більшого дозору була одна – з'ясувати, що діється на лівому березі: чи не зібрались там часом значні сили орусутів з тим, аби завдати тумену Ґуюка удару в спину, коли він попрямує далі вгору по течії до столиці Сіверського князівства – як би там не було, а безслідна пропажа десятка дозорців стурбувала Очира. Він не дарма боявся свого хана, котрий навіть серед лютих монголів мав славу жорстокого правителя – у своєму тумені правив залізною рукою і винних карав нещадно: не те, що за прояв страху, а й навіть просто за якусь дрібницю. Уповільнення руху неабияк дратувало Ґуюка і зігнати свою злість він міг на будь-кому, включно з Очиром.

В душі хана давно вгніздилися злість та невдоволення: долею, родичами, навіть власним батьком – великим ханом Угедеем, що правив своїм ханством з іншого кінця світу в далекій столиці монголів Каракорумі[382]. Людська несправедливість вражає не тільки арата[383], але й самого хана – цю просту річ Ґуюк усвідомив ще чотири літа

назад, коли його, старшого сина великого хана відправили в похід на захід під рукою нікчеми Бату – Гуюкового двоюрідного брата, сина чужинця Джучі, опецькуватого вайла з лицем старої баби, несправедливо назначеного лашкаркаші[384].

Тепер іти понад Десною, палячи на своєму шляху дрібні поселення орусутів, де й "козлячого копитця не добудеш", – хіба це справедливість?!

Батий, Бату-хан, син Джучі й онук самого Потрясателя Всесвіту Чингісхана, після смерті батька став на чолі західного улусу[385], хоча був лише другим сином після Орду-Ічена. Дарма, що Чингісхан своєму найстаршому синові дав ймення Джучі, тобто "Чужий", бо той був народжений матір'ю після її тривалого перебування в полоні серед ворожого племені меркитів: попри все великий хан вважав його своїм сином і Джучі довів відданість батькові, заслуживши славу вмілого войовника. Після взяття ним Хорезму[386], батько наділив сина улусом Дешт-і-Кипчак – велетенським Половецьким степом, що проліг від річки Об у Сибіру до самого Дунаю, хоча на той час усі степові землі за Ітилем[387] ще належали кипчакам, тобто половцям і ще тоді заповів Джучі завоювати весь простір на захід та північ, "куди тільки ступить копито монгольського коня".

Та Джучі помер на кілька місяців раніше самого Чингісхана і його місце посів Бату. Згідно з Ясою[388] воля Потрясателя Всесвіту має бути виконана, що б там не сталося. Чагатай, другий син великого хана, ще за життя батька прославився бездоганним знанням та ревним охоронцем правил Яси. Тож дарма, що за передсмертним заповітом Чингісхана його наступником, великим ханом монголів став третій син, Угедей, – вплив Чагатая ніким не оспорювався і саме він наполіг, щоб похід на захід був здійснений невідкладно.

Та все ж з першого разу чомусь не вийшло і тільки на восьме літо по смерті Потрясателя Всесвіту в Каракорумі, заснованій ним столиці, вдруге зібрався курултай[389], на котрому було вирішено відправити на захід майже всіх дорослих онуків і правнуків Чингісхана, призначивши Бату-хана лашкаркаші. "Старшого сина зобов'язані відправити на війну як ті чжувани[390], що управляють землями, так і ті, хто таких у володінні не мають. Нойони-темники[391], тисячники, сотники й десятники, а також монголи усіх статків зобов'язані так само вислати на війну старшого зі своїх синів. Рівним чином старших синів відрядять на війну і царівни з зятями..."[392]

З трьома туменами відбірної кінноти рушили невдовзі на захід дванадцять молодих Чингізидів – п'ять синів покійного хана Джучі: Бату, Орду-Ічен, Берке, Шибан і Тангкут, син хана Чагатая Байдар зі своїм сином Бурі, сини великого хана Угедея Гуюк та Кадан, сини хана Толуя Мунке і Бучек та наймолодший син Потрясателя Всесвіту Кюльхан. А щоб похід був переможним, курултай приставив до Бату старого нойона Субеетая-Багатура, Чингісханового "лютого пса війни", що сам-один був вартий двох туменів.

Субеетай став для Бату-хана і наставником, і порадником, і правою рукою. Це за його порадою монголи літо проводили в степу, ганяючись за боягузами-

кипчаками[393], а зимою, коли замерзали річки, йшли по їх льоду в густі ліси завойовувати міста болгарів, бургасів, башкирів, мордві та оруситів на Ітилі, Оці та Клязьмі. За кілька літ і зим пішли за димом, перетворились на земний прах непокірні міста і впокорились монгольській силі всі народи аж до тих оруситів, що жили по Дніпру і Десні.

Старий Субеєтай за все своє довге життя програв лише кілька незначних битв, та й то за таких умов, коли будь-хто інший поплатився би в них власним життям. Знати про ворога все достеменно, перш, ніж зійтися з ним у битві – ось що завжди приносило Субеєтаєві успіх. До того, як рушити по осені чи зимою в глушину лісів, він все літо збирав через своїх алханців[394] якнайбільше відомостей про майбутнього ворога: де та які города стоять і як вони укріплені, скільки люду в них живе і які настрої в них панують, коли в тих краях ріки замерзають і коли льодохід починається, чи вистачить корму для туменів та їхніх коней і навіть чи є там каміння для стінобитних пороків.

Тож не дивно, що лягали народи під кривим монгольським мечем, як трава під косою і жодне місто не встояло, хай би якими хоробрими не були його захисники. З таким "псом війни" чого ж не полонити чужі землі? Гуюкова заздрість росла з кожним днем, хоча він тамував її, як міг. Та коли під Коломною[395] поліг юний хан Кюльхан – перший і єдиний з Чингізидів, що загинув у незліченних битвах, Гуюк таки не витримав. Коли те злощасне місто взяли і був, як водиться, бенкет переможців, добре підпитий син великого хана почав висловлювати невдоволення своїм лашкаркаші – Бату-ханом, врешті-решт обізвавши того старою бабою з колчаном. Гуюка несподівано підтримав його захмелілий племінник Бурі, що аж качався зі сміху та все показував пальцем на Бату.

Син Джучі від народження був опецькуватим і через те в порівнянні з іншими Чингізидами незграбним та й борода в нього, попри понад тридцятилітній вік, ледь вкривала ріденькими кущиками підборіддя. Образа була нестерпною для володаря цілого улусу, проте Бату стримався. Субеєтай-багатур, котрого всі Чингізиди дуже шанували і Мунке, що дивним чином умів бути дружнім до всіх, змусили п'яних нахаб покинути бенкет, а вже наступного дня протверезілих винуватців сварки під примусом відправили в Каракорум до великого хана. Ще раніше їхнього від'їзду до Угедея помчав гінець з листом Бату, в котрому той жалівся великому хану на завдану йому образу та відверте нехтування Гуюком і Бурі настановами Яси Потрясателя Всесвіту.

Всі підвладні великому ханові землі були помережані ямсу,[396] при котрих утримувались табуни коней та гінці, тож шлях в шість тисяч руських верст опальні Чингізиди подолали серед зими за якихось два місяці, прибувши до Каракорума на початку весни. Але гонець Бату примчав до великого хана значно раніше. Прочитавши повідомлення, Угедей не тямив себе від злості – соромно було перед старшим за віком Чагатаєм за свого сина, котрий і раніше через свій важкий норов завдавав батькові чималого клопоту, проте Бурі, другий винуватець, був

онуком Чагатая і брати дійшли згоди не карати дурнів на горло. Тож, децю охолонувши, Угедей два дні протримав Гуюка, мов якогось десятника, дець на задвірках своєї столиці, щоб лише потім дозволити провинникам переступити поріг великоханського палацу, зведеного чжурчженськими[397] будівничими.

- Ти що собі дозволяєш, віслючий хвіст?! - ледь побачивши сина, одразу ж розходився, бризкаючи слиною, Угедей: - Як смієш перечити Бату-хану, твоєму лашкаркаші?! Забув Ясу, волячий тельбух? Іще я чув, що ти своїх людей за найменшу провину катуєш, наче ворогів; що власноруч з лиця їхнього волосся дереш! Чи ж не ти цією жорстокістю над ними орусутів упокорив? Та ти ж, немов лоша, уперше землю нашу покинув; ні орусутів, ні кипчаків не те, що данниками не зробив, а й на аркані жодного не привів! І так возгордився, щеня, що на старшого брата повстав?! Горлянку там дереш, чванишся, ніби ти єдиний вершитель, а сам ще й козячого копитця не добув!

Гуюк, зіщулившись, мовчав - боявся ханської кари. Про Бурі й казати нічого - аж тремтів од страху. Угедей вказав рукою на захід:

- Щоб завтра і духу вашого тут не було: до повного місяця маєте повернутись у стан Бату, хоч дупи свої поодбивайте в сідлі! Хай тільки почую ще хоч натяк на невдоволення Бату вами - будете в останнього арата улусу кобилиць доїти! Геть звідси!

Винуватці рачкуючи і кланяючись, на колінах позадкували з тронної зали.

Ще за місяць виморені, ледь живі, дістались Дешт-і-Кипчаку за Итилем, де Бату-хан придушував спалахнуле щойно повстання впокорених раніше кипчаків. Обидва винуватці чекали незavidної для себе долі, та Бату не став лишати їх права стояти на чолі своїх тисяч, тільки відправив обох під крило Мунке - аби й очі не бачили поряд із собою.

Відтоді минуло півтора роки. Серед посланих до Чернігова двох туменів Мунке були й тисячі опального Гуюка. Коли взяли Чернігів, Мунке, що вмів дружити з усіма одразу, покликав до себе занепаłego духом Угедеевого сина.

- Даю тобі тумен. Хочу, аби ви з Бурі пройшли вгору по цій річці і спалили всі міста орусутів, котрі стрінуться вам над Десною та Сем'ю. Мої алханчи кажуть, що за сім днів шляху звідси є ще одна столиця[398] орусутів і вона багата. Хай Великий Дух Неба[399] завжди буде на вашому боці! Я ж з іншим туменом піду звідси до Києва[400].

Нарешті Гуюк відчув себе хоч трохи лашкаркаші - навіть попри звичне своє невдоволення тим становищем, в якому перебував. Він мав тепер цілий тумен, хоча воїнів улусів Угедея та Чагатая налічувалось не більше половини - решту складало підлегле мокшанське військо оцязора[401] Пуреша і його сина Атямаса, котрі ще три літа назад упокорились хану Бату. Це давало неабияку користь: чужі йшли попереду і гинучи, зберігали життя монголів. Відтак ті чотири десятки, що з наказу Очира Пуреш послав тепер на лівий берег, були саме мокшанськими.

... Насади вже пристали під тим берегом, коні дозорців, що пливли слідом за своїми

господарями, теж благополучно дістались мілини, тож переправа пройшла успішно і скоро вже останній вершник розчинився серед голого осіннього верболозу, потім вершники ще майнули на сосновому узліссі, а далі вже й тупоту півтора сотень кінських копит не стало чути.

Очир свого таки добився: Гуюк-хан провів рукою по двох своїх коротких, туго заплетених косах, що сягали правого плеча і розвернув коня.

- Сайн байн[402]! Перед тим, як піти вперед, озирнись назад, казав мій дід. Почекаємо до полудня: коли там усе тихо, сьогодні ж рушимо далі, - коротко повідомив своєму юному племінникові Бурі, що також був у його свиті, - нема чого нам дні втрачати.

Бурі дядька свого мав для себе за взірєць, а тому, погоджуючись, вдоволено кивнув головою.

З соснового узлісся корінного[403] берега Любодарові було добре видно купку барвисто вдягнених чужинців на протилежному, правому березі Десни. Нижче по течії там ще димилося згарище оболонського городища. Воронячий грай у небі і велетенський чорний натовп комонних татар, що снували берегом у різні боки, гнітили навіть звикле до війни сотникове око.

Коли татари почали готуватись до переправи, він зрозумів: це лише дозорці. Саме на це сподівався він від самого ранку. А ще як і полічив їх, то злорадно скривив губи: "Ну що ж, погостюєте ви в мене..." Два десятки переяславців, що при ньому, зрадіють не менше від свого сотника. Головне, щоб жоден не вирвався. Піднявся в сідло і двом, що були разом із ним, наказав:

- Лишайтеся тут. На роздоріжжі покажіться, подражніть: щоб звернули куди треба. Головне, аби до повороту вас не наздогнали. А там ми цим козам роги поправим!

Мурза[404] Сиресень Куляс[405] був мужнім воїном: половину життя провів у війнах з сусідами свого племені: ерзя[406] та буртасами[407] і не один раз після перемоги над супротивником перед ним на знак його уславлення несли голови вбитих ворогів. Коли оцязор велів Кулясу виділити з підлеглої йому сотні чотири десятки воїнів у дозор, мурза взявся сам його очолити. За рікою був ліс, а в будь-якому лісі він почувався, як вдома. Якщо степ для монгола, то ліс для мокші. І хай вершники з мокшан супроти монголів так собі, зате в стрільбі з лука вони не поступляться нікому і в пішому строї б'ються, як слід. Монгол якщо з коня і злізе, то тільки коли обставини змушують хана посилати на приступ обложеного міста весь тумен, всих до єдиного. А мокші на коні рубатись не вміють і стріляти на скаку за цілих три літа так до ладу й не навчились. Тому Сиресень Куляс і вирішив піти зі своїми людьми за орусутську ріку: як-не-як всі вони були з його роду, а чекати в невідомості - ще та мука.

Тут була орусутська переправа, тому від берега через прибережну смугу верболозу вглиб чужої землі лежала виїжджена підводами дорога. За кущами на невеличкому узвишші починався сосновий бір і дозорці на чолі з Кулясом верхи рушили назустріч невідомості. Йшли легкою рисою, вдивляючись та вслухаючись, наскільки це можна було на ходу, аж доки десь через півверсти не виїхали на роздоріжжя: і прямо дорога, і

наліво шлях, і направо... Мурза ще міркував, як бути: ділити дозорців натрое, чи роздивлятись усі три шляхи по черзі, але разом, коли ж раптом справа показалися два вершники, що мчали навскач прямо на чужий дозор.

Люди Куляса насторожено чекали, але чужі певно здогадались, що перед ними ворог, осадили коней і пустивши в дозор по кілька стріл, тут же розвернулись та помчали назад. Одна стріла таки знайшла свою ціль: арбанбек[408] Півцаєнь Кавтась отримав її в стегно вище коліна. Лісова дорога проглядалась далеко вперед, була безлюдною, а головне – саме там, деь на заході, за свідченнями алханців мав бути орусутський город. Тож мурза гукнув, аби Кавтась зі своїм десятком лишався на перехресті, а сам гейкнув, зриваючи свого коня з місця, і решта дозору помчала за ним.

Куляс розумів, що в нього надто мало часу для справжньої розвідки, а тому лише хотів якнайшвидше переконатись, що на лівому березі поблизу ніде немає готового до битви війська орусутів. За три літа, проведені в походах з монголами, він привчився до звички будь що переслідувати ворога, котрий втікає. Стріли, що їх на скаку випускали переслідувачі, шкоди орусутам не завдали, проте мокшани їх таки наздоганяли – відстань до втікачів вже скоротилась наполовину.

Лісова дорога раптом зробила крутий поворот, втікачі щезли за ним і загін Куляса, ні на трохи не збавляючи швидкості, повернув також. Якась неясна підозра й мелькнула була в голові мурзи перед тим поворотом, але кінь у скаженій скачці вже виніс його прямо на засіку[409], до котрої лишалось хіба що з півсотні ліктів[410]. Куляс лайнувся, спробував спинити розгаряченого коня і коли це йому вдалося, до засіки було вже рукою подати, а задні тим часом ще напірали, утворився натовп і тут з обох боків з придорожньої гушавини на них сипонули стріли, ззаду раптом закрипіло і з шумом впало на дорогу велике дерево, перекривши їм шлях до втечі.

Лісовикам, котрими були мокші, попастися в таку засідку, яку вдома вони самі не раз влаштовували іншим, було справжньою ганьбою. Іржали поранені коні, падали поцілені стрілами вершники, хтось зіскочив з коня і сам, аби дати хоч якусь відсіч з мечем або луком: мурза не бачив іншого виходу, як померти в бою. Та коли спішився, чужа стріла тут же вп'ялась у плече, хтось сильно його штовхнув і Куляс упав лицем прямисінько в колюче соснове гілля засіки. Зламаний сучок мало не вибив йому око, розпанахавши щоку, проте, опинившись в купі гілля, мурза миттєво второпав у чому його порятунок, вирвав з рани древко стріли і наскільки міг хутко, поліз при самій землі вглиб тієї засіки.

Побоїще тривало недовго і скоро будь-який опір скінчився: Куляс почув чийсь гучний голос, до нього додалися іще, з лісу, вочевидь, повискакували орусути і взялися добивати мечами тих, що лишались живими. Мурза мову орусутів знав добре, бо чимало з них жили неподалік в мокшанській землі та й данину доводилось платити тивунам владимирського князя Юрія[411], тож дарма, що тутешні орусути говорили якось по-іншому, сьак-так второпав з почутого, що це проста засідка. Дійсно, скоро нападники, забравши з собою зброю та не поранених коней, подалися геть.

Мурза прагнув якнайшвидше дістатись переправи, щоб розповісти ханові про побачене. До неї було ніяк не менше десяти монгольських газарів[412], котрими і він уже звик міряти відстані. З накінечником стріли, що лишився в плечі, без коня і лука, Куляс зумисно пробирався лісовою гушавиною, щоб його бува, не помітили орусути: часом ішов, часом навіть біг і вже майже непритомніючи від болю та втрати крові таки вийшов на роздоріжжя, звідки все почалося, де мурзу й підібрали свої. Півцаєнь Кавтась попри свою рану часу даремно не гаяв і його десяток розвідав решту шляхів – поблизу ніщо не вказувало на присутність ворога. Тож залишки дозору повернулись на правий берег.

Хан Ґуюк очам своїм не вірив: скільки тут часу пройшло, а з дозору назад повернулась тільки чверть! Таки правий був юртчі: щось там не те...

– Підійди ближче, мокшанська свиня! – залізом дзвенів голос хана, коли Сиресень Куляс постав перед його конем. – Чому ти живий, сучий викидень, коли твої люди вбиті?

– Лише тому, великий хане, – похитнувся блідий Куляс, – щоб доповісти тобі: униз по течії шлях перекритий засіками, там орусути готують нам засідки...

Хльосткий навскісний удар ханської камчі[413] прийшовся прямо по обличчю мурзи – той як стояв, так і повалився на землю.

– Овече лайно! – кинув Ґуюк через плече, вже розвертаючи коня. Станься таке в битві, мокшанський сотник тут же позбувся би голови, або був задушений тятивою лука, як боягуз. Але розвідка інше, тут дійсно мало загинути з честю, головне – будь що розповісти своїм про те, що бачив. Утім сотник-мордан[414], на думку хана, жодної поваги не заслужив, бо не зміг упередити марну загибель трьох десятків своїх воїнів.

– Всіх нойонів[415] та мінганбеків[416] чекаю у себе в юрті!

Оцязор Пуреш та Атямас тільки мовчки Perezирнулись між собою і в тих красномовних поглядах з-під нахмурених брів були розпач та безсилий гнів.

Ґуюк-хан попри цю недавню неприємність почувався задоволеним: добра думка прийшла щойно в голову. Палити дрібні ороські міста над Десною не було ніякої вигоди: цілому тумену тут мало роботи, воїни тільки розхолоджувались і жиріли, як перегодовані вівсом коні на прив'язі, золота або хоча би срібла знаходилось обмаль; навіть полон був, по суті, з одного лише простолюду і добре ще, коли ремісників, а то здебільшого так... раби рабів. Та й ремісники такі, що з переяславськими чи чернігівськими порівнювати смішно – одним словом, хіба що оте кляте "козляче копитце" добудеш. Правда, попереду лежить столиця Сіверського князівства і вже ж там якась пожива має бути, але поділи її на весь тумен – сльози, а не здобич.

Те, що на лівому березі цієї Десни загубилось в лісах чергове тутешнє місто та ще й осмілюється при цьому огризатись, само по собі є доброю причиною поділити тумен надвоє – з тим, аби йому піти далі, а Бурі нехай собі переправляється і палить усе межиріччя Десни та Семі. От яка думка навідалась ханові, коли слухав розповідь того мордана.

В ханській юрті зібралось майже два десятки людей: Ґуюк і Бурі, два нойони, вісім

мінганбеків, оцязор із сином, даругачі[417], головний юртчі, головний чербі[418].

- Там, у межиріччі, - хан кивнув головою в бік Десни, - орусити готують нам відсіч. Інакше вони не поводитись би так зухвало: вчора винищили один наш дозор, сьогодні інший. Якщо дамо їм на це час, не покараємо, вони об'єднаються і будуть в нас за спиною. Скільки там їхніх міст? - Ґуюк поглянув на юртчі Очира.

- Вісім[419], мій хане, - схилив у поклоні голову Очир.

Ґуюк задоволено кивнув головою:

- Це вдвічі більше, ніж ми спалили, йдучи сюди від Чернігова. Мусимо знищити всі. Але краще розбити їх по одному, як робив Потрясатель Всесвіту, хай вічною буде пам'ять про нього!

Присутні закивали головами, роблячи вигляд, що вражені глибиною прозорливості хана.

- Ми розділимо тумен, - Ґуюк поглянув на Бурі, - п'ять мінганів[420] поведу я цим берегом, п'ять ти, племіннику, але межиріччям. Як лашкаркаші, доручаю тобі цю честь - винищити весь той край до ноги. Вся здобич, що її там добудеш - твоя!

Бурі, котрому виповнилось тільки дев'ятнадцять років, був праонуком Чингісхана, наймолодшим серед Чингізидів під рукою Бату. Що там здобич у порівнянні зі славою?! Стати на чолі непереможного війська - ось що дійсно важить в цьому світі! Тамуючи радість, Бурі схилився в поклони:

- Вони всі заплатять життями за смерть наших воїнів!

- Добре. - Ґуюк-хан теж був задоволений. - З тобою підуть нойони Ачжу і Темутар зі своїми тисячами та син оцязора Атямас з половиною їхніх воїнів. Даругачі Лі Хао дасть тобі дві сотні своїх майстрів та назве їхнього очільника. І все необхідне для спорудження хуйхуйпао[421] також.

Лі Хао склав біля підборіддя долоні рук і мовчки вклонився ханові.

- Не будемо даремно витрачати час. Я зараз же вирушаю далі. Посильні до мене мають бути щодня. Стрінемось, як новий місяць стане у повні. -широким помахом руки Ґуюк закінчив: - Відпускаю вас.

Всі задки порачкували з юрти.

Нехай і короткий, а все ж перший самостійний похід! Бурі теж почував себе справжнім лашкаркаші. Кров прадіда Чингіза нуртувала в жилах і прагла звитяги. П'ять мінганів непереможних воїнів - цілком достатня сила, щоб спопелити непокірну землю тутешніх оруситів. І коли там вісім їхніх міст, то перше, що він зробить...

Нема чого казати, він був справжнім Чингізидом: хоча і юним, але рішучим та безжальним.

- Буюрук, ти, як мій головний юртчі, забезпечуєш переправу. До вечора всі мінгани мають бути на тому березі.

- Атямаса, твої воїни переправляються першими. Маєте прокласти безпечну дорогу через ліс до того лихого міста оруситів.

- Ачжу і Темутаре! Нехай ваші мінгани прочешуть обидва береги і зберуть хашар[422]: кожен мусить привести на аркані десять полонених оруситів, без розбору -

чоловік то, чи жінка, старий, чи дитина.

- Цзя Є, ти гарний майстер. Чи дав тобі Лі Хао все, що потрібно? Коли так, ось тобі моя пайцза[\[423\]](#). Віднині мої мінганбеки мусять одразу ж надавати тобі все, що попросиш: хашар, коней, воїнів. Але хуйхуйпао має бути якомога більше!

- Ідіть! Ми починаєм переправу.

... Ще догоряли рештки городища Оболонь: над купами головешок вже не чорні хмари диму тягнулись до неба, а тільки сизі тонкі його пасма. Вороння кружляло в блакиті, не насмілюючись опуститись до своєї поживи: загиблих людей, згорілого скота, порубаних псів. Тисячі людей у чорному зрушили з місця - одні подалися вгору по течії, інші розсипались навкруги, а частина, дарма, що вода в Десні була по-осінньому холодною, роздягалась і переправлялась плавом, разом із кіньми. Усе прийшло в рух: страшна монгольська сила вже перехлюпнулася через сіверянську ріку і не було йому жодного спини.

Хоробор пишався своїм сотником: пішов уранці з двома лише десятками переяславців, а повернувся знову з татарськими кіньми, з купою зброї - звияжець! І хто ж там оце татарами тими лякає? Вони супроти нашого Любодара ніщо! Не дарма ж шептались колись люде, що в нім княжа кров: от кому князем слід бути - він би тих татарів давно до ноги винищив!

Зате сотня добре бачила, як просто на очах кам'яніло лице Любодара: то була вірна ознака, що він зосереджувався думкою на чомусь і в таку годину його ліпше не чіпати. Жаль тільки, що останніми днями це ставалось усе частіше.

... Коли тут будуть? Чи все зробив, що міг? Де там... Дозорці татарські - що ті, за Десною, що ці: вони не такі якісь, на тих, котрих на Калці колись бачив, не схожі. Переяславці, бач, кажуть, що татари багато інших язичів[\[424\]](#) із собою привели. А де ж тоді вони самі? Даремно повернулись, варто було когось та й лишити - слідкувати треба, очей не спускати, бо без тих очей ти наче кіт в мішку. І "часник", "часник" встигнути розкидати!

- Бажане, а збери-но мені переяславців зараз. Та хутко! Ноги тягаєш...

Молодик, лякаючись сотникового гніву, чкурнув геть. Певно, і ті знали про Любодарів настрій: борзо зібрались.

- Ну, от що, переяславці... Дозорців там не лишили, - сотник кивнув головою на схід, в сторону бору, - що там діється відати не відаєм, та думається мені, що татари таки переправляться. Ви колись про мсту питали мене. То ось вам і нагода.

Любодар коротко повідав свій задум і махнув рукою, відпускаючи:

- Ідіть, не гайте часу.

Атямас мав під рукою двадцять дві сотні воїв-мокшан. Те, як Гуюк-хан повівся з його сотником Кулясом, здіймало в душі сина оцязора Пуреша обурення і ледь тамовану лютю. Вони з батьком вже сто разів пожалкували, що піддались монголам і не боронили від них свою землю, як зробив це інязор Пургас[\[425\]](#). Одразу ж, без бою визнавши чужу зверхність над собою, мусили на вимогу Бату-хана не тільки виставити

кожного десятого воїна в похід на орусутів, але й очолити їх. Відтоді, з самого початку, не лише прості мокші, а й оцязор із сином відчували неповагу до себе, а часом і відверте презирство степовиків, що стали вважати себе їхніми володарями.

На коні ліпшого воїна, ніж монгол, Атямас не стрічав. А такого ладу й толку, як у війську монголів, ніколи раніше і уявити собі не міг: тисячі в бою діяли, як одна людина. Зате без коня монгол уже не вражав своїми воїнськими здібностями. В тумені Гуюк-хана воювали орусутів не одні монголи та мокші – яких племен там тільки не було! Атямас до того і назв таких не чув: як не башкири, так уйгури, або уйсуні, чи якісь мажари[426], чий десяток пропав минулого дня. Та всі вони були кочовиками і після кількох літ служби у війську Бату-хана мало чим різнилися від монголів: стали основою їх легкої кінноти, що в бою на скаку засипала ворога стрілами.

Мокшан же, що в своїх лісах і перелісках звикли до пішого бою, в орусутських землях завжди посилали вперед, а тим більше – на приступ, коли треба було захопити якесь місто. Вони й гинули першими: від початку свого походу з монголами оцязор Пуреш втратив уже мало не чверть мокшанських воїнів. Атямас добре розумів, чому саме його послав Бурі забезпечувати прохід через ліс – монголи на конях в лісі безсилі, через засіку тим більше не проберуться, але ж і мокші воїни, а не якийсь зневажений хашар, щоб розбирати завали дерев!

На кровоточиву рану образи від поводження Гуюк-хана з мурзою Кулясом юний Бурі щедрою рукою насипав сіль зневаги, скерувавши Атямаса до орусутської засіки на дорозі. Син оцязора добре відчував, як серед воїнів падала повага до нього, тільки що він міг подіяти? Встромивши в кормигу[427] шию, марно скаржитись на долю: тягни, доки сили ще є...

Шлях був завалений соснами скільки око вперед сягало – можливо, на цілий газар. Аби розчистити всю лісову дорогу, посікши звалені дерева та розтягнувши їх на боки, і дня не вистачить. Рипнулись Атямасові сотні вліво – засіка йде від дороги, рипнулись управо – те ж саме. Але не така глибока, онде видно вже кінець її смуги. З огляду на розповідь Куляса чекали засідки, готові були до неї. Втім ліс мовчав: воно й зрозуміло – така сила підійшла!

Дві сотні спішилися, взяли за сокири: головне зробити доволі широкий прохід, щоб хоча би з десяток вершників могли в ряд проїхати. Та коли почали сікти, втягнулись уже в труд, раптом звідки не візьмись, зблизька, прямо із засіки, – стріли! Не чекав такого ніхто і доки отямились, вхопились і собі за луки, чи не два десятки полягло: орусути били на вибір.

Вільні від труда у відповідь засипали бір сотнями своїх стріл. Хтозна, чи поцілили кого, але орусутські стрільці зникли, наче їх і не було. Атямас дав своїм наказ і спішені мокші, не чекаючи більше, доки проб'ють засіку, сотнями подались в обхід неї – аби не дати орусутам десь нову засідку влаштувати. Така війна була для них звичною ще з рідного межиріччя[428]: в ній перемагає той, хто краще бачить, тихше ходить, ліпше скрадається і швидше цілить та стріляє.

Хай бір і не чорнолісся[429], коли і є підлісок, так негустий, хай і місцина рівна, без

горбів чи вибалків, а все одно небезпечний: місцеві знають його, як власну пазуху, чужі йдуть по ньому наче по гарячому приску[430]. Тут бурелом, а там уже знову засіка – через них не йти, а пробиратись треба і скрізь, в найбільш невідходящу мить, чекай підступної стріли.

Орусутів було небагато: може два десятки, а може й півсотні. Атямас втрачав своїх десятками, орусути по одному. Коли вийшли до лісової річечки, тільки півдесятка туземців і вдалося підстрелити. Втрати десять до одного – це Атямаса неабияк злило! День до вечора хилився. Лізти в холодну воду та ще й під стрілами не хотілось нікому. Почали на обох крилах валити сосни через річечку – щоб по ним перейти на той берег і оборонців з боків оточити, коли ж почули кінський тупіт, що віддалявся: невже втекли? Певно, край бору недалеко.

Не помилились. За лісом тягнулись з півночі на південь кілька рядів високих горбів – могили орусутів, а за ними ниви, значить, і місто їхнє, городом зване, тут десь. Пройшли бір!

Вже смеркалося. Зі стіни ще видно було краєчок сонця на заході – і той ось-ось сховається за далекими верболозами. Городяни-мужі чи не всі стояли на ній, здебільшого там, де вона обернена була до сходу та полудня. А від лісу з тупотом хутко сунуло щось темне і страшне, як будь-яка невідомість, як темрява Чорнобожа. Ось... Більш, як тиждень знали, з острахом чекали, а все одно – в грудях холонуло щось і холодок той поволі опускався вниз. Стільки, здавалось би, бачено всього на своїм віку: і половці приходили за твоїм животом, і свої, руські, палили та чомусь тоді в душі відчувалось щось більше схоже на молодецький запал перед кулачним боєм з сильнішим від тебе суперником, а тепер... тепер таке, наче ти на власній страті: ось іде до тебе кат з мечем або топором і він доля твоя – не втечеш, бо руки зв'язані, та й тікати нікуди. Хіба що тобі одне й лишається: не злякатися, гідно смерть зустріти, аби не зганьбитись, аби не казали потім, що тремтів, на коліна падав, пощади просив. Еге, легко сказати... Був би ти один, а коли діти в тебе, котрим жити би та жити, а онуки малі – їм таке за що? І як тоді тобі не за себе, за них – не злякатися, не затремтіти?

Сунуло темне по нивах, по озимині; широке – від Коропа й до Ятриці, і вздовж Ятриці: охоплювало город наче ковальськими кліщами, невинне, попри покопані вовчі ями й розкиданий ускрізь "часник", а ще відчувалось – невблаганно смертоносне, як коса-горбуша для трави.

Буслай, стоячи з синами на стіні, чітко та ясно бачив перед очима минулолітню косовицю – як лягав під його горбушею високий густий тонконіг[431], а в нього самого ще й думка снувалась тоді: що відчуває трава за мить до смертельного помаху заліза, коли перед нею раптом лягають в покіс її сусіди? І хіба міг він навіть помислити тоді, що через якихось неповних п'ять місяців сам почуватиметься, як та трава перед кошою? Майнула, було, хитка, непевна думка: "Чи не ліпше отсе, доки не пізно ще, сховатись поночі всім у лузі, за Десну податись, або що?", коли ж це від Лугових воріт поширився раптом стіною слух, що й на лузі те ж саме: суне й там ворожа сила, стає вже за Коропом – і та Буслаєва жаринка згасла, не розгорівшись.

На стіні мовчали. Мовчав княжий посадник Жирослав Мироніжич – не знав, що мовити і чи взагалі слід щось тут ректи, мовчав і сотник княжої залоги Любодар – він весь був слух і зір: чи не кинуться татари на нічний приступ? Мовчки перебирав чотки отець Авдій – тільки губи беззвучно шепотіли палку Ісусову молитву[432]. Ніч опускалась на Хоробор, а в темряві, десь за посадом, понад Ятрицею чувся тупіт тисяч копит, лунали над водою чийсь далекі ворожі голоси, зблиснули перші вогні багать, вже й чужі сокири зацюкали і в тому всьому людьми на стіні відчувалась чужа й незнана тут розмірена, несуетна діловитість зайшлих, котрі добре відають, що діють, рука котрих на єдине ремесло добре набита – на чужу смерть. Якось сам собою спав той запал, що охопив усіх після повернення з бору звияжних переяславців.

– О, божечки, – не стримався раптом хтось, – що ж там коїться?!

– Погибель прийшла... – не одразу відповів з темряви інший.

– Не впустіть у серце відчай, – почувся од Полуденних воріт урочисто високий голос отця Авдія, – увіруйте всим серцем в Господа нашого, Ісуса Христа і тим спасенні будете! Молитись треба, заступництва Божого просити: віра дива творить, гори рушить...

Нечипор і Зось, як вільні уже, теж стояли поміж городян. Почувалися чужими: ніхто до них і словом не обізвався. Не знали навіть нащо вона їм тепер, ця воля, коли завтра тебе не життя чекає довге, а смерть скоро. Так господар свого старого пса перед самою смертю з чепу відпускає: нехай волю відчує. А хтось у пса того питав, чи треба вона йому, чи байдуже все? Ні, що не кажи, на чепу смерть, як визволення, на волі – як кара. Воля – вона для життя...

Обидва слухали мовлене Овдієм, бо опинились недалеко від пресвітера і слова його, як завжди, зворушили обох: скільки до церкви ходять, стільки й чули про спасіння; більше – часом ним одним жили. Траплялось, увечері, коли душу огортала безпричинна туга і жаль до себе ятрив нестерпно серце, спогад останньої проповіді отця Овдія гоїв та зігрівав єство батька чи сина. Хоча й мало що розуміли вони з тих слів, зате сповна відчували душею. І так солодко клалось тоді на себе хресне знамення, так щиро вірилось у добро по смерті, що й вона сама по собі викликала не страх, а спрагле очікування визволення: хай би вже скоріше йшла, доки ще не скоєно якихось важких, непростимих смертних гріхів. Звідкілясь приходив спокій і душу починали пестить благостині, а сон по тому бував легкий, аж навіть світлий.

Смерть тоді обом здавалася простою межею: йдеш собі та йдеш, аж раптом вона – взяв і переступив. А тут, у темряві, за стіною, чатує на тебе смерть страшна і люта, на вузьку межу не схожа, більше – на ціле поприще[433], котре доведеться рясно полити потом і кров'ю: чужою та своєю, можливо, що й страхом густо всіяти. Отсим, відроду вільним, їм є що боронить, бо мають господа, добро у ній, а тобі, котрий ще сьогодні в полудень був рабом, – тобі заради чого чисту душу люттю каламутить? Хіба не вчив отець Овдій злом на зло не відповідати? Нащо воля отся, коли вона муку думки несе, примушує вибір чинити?

Аж раптом озвався поруч старечий надтріснутий голос – Нечипор впізнав по ньому

старця з-за Десни:

- Там, діти, - в темряві, - Чорнобог, володар зла всякого. Коли Сокіл-Род наш світ творив, породив він Білобога, Бога добра і світла та Чорнобога, що править темрявою і злом, котрий мороз і холод нам шле. Через те і йдуть сі татари на Русь, коли Перун засинає - суть Чорнобожа твар вони!

Спить уже Перун, що здолав колись Чорнобога, а тому самі мусимо стати на прю зі злом. Коли ведмідь борть ламає, вся бджолина сім'я, як одна, йде на захист. Гинуть, лишившись жала, та хіба ж думає бджола про смерть? Якби думала - вже бджолиного роду й на світі не було би: давно без меду вимер зимою. А що то за життя, скажіть мені, без бджоли? Квіти не квітли би, й овоча[434] не було би. Половина Божого світу на малій бджолі тримається - от тому вона й на смерть іде, аби лиш світ уберегти.

Отак і ви, діти, маєте боронити Русь од татарського ведмеда, Чорнобогом насланого. Завтра, родовичі, доля кожного вирішиться: хто у Вирій з димом полине, а хто у Нав'є[435] провалиться. Та вірю, що боягузів тут нема, гуртом же й страх долати легко. Не думайте про смерть! Вирій прийме добліх[436], скільки б не було - так і передайте своїм домочадцям.

Буває, ліс горить - на цілі поприща вигорає. Та час минає і на його місці новий з попелу постає - молодий, здоровий. Тож тим, хто з честю помре, слава повік, а тим, хто рід продовжить - далі жити, пращурів і Кон шанувати!

Дід замовк, на стіні стиха загули, а в голові Нечипора ніби розвиднятись почало. Пригадав сьогоднішню розмову з ним і згадку свою про власного діда, Живорода, про давнє своє імення - Нечай. Щось таке й Живород казав колись йому, малому, - про рід і коріння, про ізгойство людське. Не один раз казав, і не два, та забулось все одно...

Майже забулось: повчав дід будь-що свій рід боронити. Ну, коли той свій, малий рід, то кому ж не ясно? Треба. А сей? Наче й свій, проте ж чужий. Рабом тут був: цілий вік, вважай. Ніхто словом не обізвався і тепер ось теж. Боже милостивий, хоч Ти скажи: що думати, як діяти?!

Жирослав Мироніжич про волхва, що в городі об'явився, чув. І що люд навколо себе збирає, теж. А навіщо? Послав отроків - ті вернулись ні з чим, сказали, що сотник натупав на них, мало не смертю погрожував, коли зі старцем щось трапиться. Своїх клопотів у боярина Жирослава було стільки, що по обіді той волхв геть вилетів з голови. А тепер ось проявився. Рече таке, що князеві сподобалось би. Простолюду явно сподобалось. Сотнику, так тому найбільше - чи ж він свого зятя не знає? А йому, боярину, - ні, аж ніяк не сподобалось. Бо князь землю, свою ж начебто, не боронить, утік - віддувайся сам, посадниче... Черні тій однаково: несуть, звідки вітер подме і все як не полову, так пилюку. Зять Любодар, той лише раттю живе, про дітей і жону думать забув і що ти з нього візьмеш - в степу на заставах виріс, головосік. Щоб загинути, розуму не треба: ти от виживи! І чи не його, Жирослава Мироніжича, рід, як найвідбірніша насінина з усього колоса, має право на подальше життя? Хвалу полеглим воздамо - як без цього? Той, хто жити лишиться, той і воздасть. А коли всі погинуть, хто рід продовжить і звितяжців прославить? Син Михайло по глупству своєму два дні на

стіну рвався, довелося по обіді в поруб зачинити – для його ж блага. Вся надія лише на старшого, Будислава, той гідна отцеві підміна: перш, ніж щось вчинити чи хоча би й зректи, завжди про завтра помислить.

Дивно, що пресвітер мовчить. Нині волхва не зачешиш, чернь не дасть і година не та, звісно. Тільки все одно незрозуміло: отець Авдій весь вік, скільки в Хороборі служить, стільки й богів старих нищив, з паганством їхнім боровся, а нині, як волхв об'явився – наче тобі в рот води набрав...

Авдій у гулі городян після сказаних Кришнем слів відчув явне їх схвалення. Неочікувано прикро було звідати таке від власних прихожан, більшу частину котрих він сам христив, допомагав часом порадою або й ділом і мало не все життя потратив, аби донести до них Христове Слово. Та хіба вперше довелося йому з гіркотою переконатись, що сіверяни тільки зовні щирі християни, а нутро їхнє, як було, так і лишається суто язичницьким: прийшов Кришень і в один день стер усе те, що ним, Авдієм, понад три десятиліття плекалось... Але в таку годину вступати у привселюдну суперечку зі своїм давнім ворогом не було жодного бажання: що б це дало? Врешті решт, з гіркотою помислилось йому, всеосяжна істина надто висока категорія, аби бути доступною для сприйняття всіма... Він ще трохи постояв на стіні, але потреба в осмисленні того, що сталося, вимагала звичного усамітнення і Авдій, нікому й слова не сказавши, мовчки рушив додому.

"... Ідіть, – мовив Господь своїм учням, – і навчіть всі народи, хрестячи їх в Ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів. І Я перебуватиму з вами повсякденно аж до кінця віку!"

Більш, як три десятиліття навчати ввірені тобі зо дві тисячі хрищених душ істині, а вони перед самим Страшним судом взяли та й знехтували твоєю наукою, на волхвове спокусились слово... Відчай душив удома отця Авдія.

Спасіння для пастора – воно в чому? Щоб паства його, хай не всі, але більшість, щиро увірувала й на вказаний Господом шлях стала, чи він за них відповідь на Страшнім суді тримати не буде: спасися сам, про інших не думай? Будь взірцем для інших і спасенний будеш, а паства твоя – як уже прийдеться? То відповідатиме він за всіх, всю паству свою, чи за себе лише? Бо ж постає питання: на що нікчемне життя своє змарнував? Воно тобі Господом аж двічі дароване, та ні – тричі! Ти перед Ним тричі в боргу, а не зміг віддати й за одне своє народження...

І все ж таки: коли Царства Божого гідні тільки одиниці, то як же решта? Якщо Бог-Отець так полюбив людей, що послав до них Сина свого Єдинородного, аби Той їм шлях до Спасіння вказав, то невже ж таким пропащим є творіння Його на ймення Людина, що тільки одиниці з тисяч спроможні піти вказаним шляхом? Хіба ж, наділяючи першолюдей свободою власної волі, міг всемогутній Творець не передбачити отакої їхньої недосконалості? Коли ж першолюдьми світ через їхнє пізнання добра і зла поділений навпіл, то чому праведників не половина від усих живих? Чи в людях таки добра і зла порівну? Тоді, виходить, маніхеї з богомилами не такими вже і неправими були?

Скільки днів, скільки ночей передумано було ним над вирішенням проблеми зла... Колись неймовірно вражений святотатством латинян, спустошенням ними богохранимого Константинополя, Авдій усе подальше життя своє поклав на одне-єдине: стати перепорою злу. Він відтоді, як на Русь потрапив, вважає, тільки тим і займався, аби далі нього зло не ширилось. І варто було йому помислити про власний недалекий кінець, аж гульк! – ось воно, Вселенське зло: таке, що меж не має, а глибини взагалі безмірної!! Таке, що хіба ж під силу одній людині, хай навіть слугі Господа, спинити його? А коли навіть і під силу, то як, яким чином?

Чи міг він закликати городян до спротиву, як, поза сумнівом, вчинили те церковні мужі в Переяславі, Чернігові, або й деінде? Міг, звісно. Та чи спинить це зло? Лише примножить, бо погинуть всі і город за димом піде... То як же міг він нині, на стіні, паству свою до спротиву звати? Стояв перед очима Константинополь, відмова зарозумілих ромеїв зібрати для латинян по півтора іперпіри з душі та кара їм за те Господня: вогонь, безчестя і смерть, смерть, смерть...

Невже ж немає іншого виходу? О, зло, де корінь твій, аби знищити його назавжди?!

... Був паганський празник Колодій і такий собі Шумило завівся битись навкулачки. Авдій на той час суттєво змінився, погрубшав значно тілом, з подивом відчував у собі незнану, непотрібну йому раніше силу в м'язах і задоволення, коли мав змогу її проявити: чи то вправно вже дрова рубаючи, чи несучи на собі з пущі впольовану Кришнем дику козу. Утім Шумило, звісно, все одно був сильнішим од нього та коли він запропонував поєдинок, Авдій відмовився не з страху, що буде побитий і не через можливий біль. Він щиро не розумів, як це – просто так вдарити людину, котра створена по образу й подоби Божій? Це було очевидне зло, а він дав колись уночі обітницю собі: зло далі нього не пройде, що б там не сталося.

Шумило кілька разів його вдарив та Авдій і не подумав відповісти; проте він і не злякався, дарма, що після одного удару Шумила навіть втратив свідомість. Зате його просте і очевидне пояснення своєї відмови відбило не тільки в Шумила бажання битись, але й у очевидців на все це споглядати. Авдій тоді вдруге відчув себе переможцем у Шамровій весі, а ще коли через кілька днів сам підійшов до Шумила і заговорив із ним приязно, ніби нічого й не сталося – той був неабияк вражений.

– Чому ти не тримаєш зла на мене?

– Бо не хочу, щоб його ставало більше. Так вчить мій Бог.

– То я тебе знову вдарю!

– Дозволь спитати: за що? Яка причина змушує тебе так чинити?

Шумило не розумів, чого хоче від нього Авдій, вбачав у тому запитанні якийсь незнаний іще чужинський підступ і через те злився дужче навіть, ніж Кришень.

– Коли прийде до тебе тат із сокирою, ти теж не станеш себе боронити?

– Ні.

– Як то? Пощо?! – отетерів Шумило. – Живот твій на волосині висітиме, а ти нічого діяти не будеш?

– Волосина та в десниці Бога. Тому й нема нічого міцнішого від неї. А коли

вирішить Господь звести мене зі світу – в найглибшому підземеллі не сховаюсь від смерті.

– А коли.., – розгублений Шумило не знав, що й казати, – а коли тать у тебе останній луб[437] жита відбиратиме?

– Ще й на плечі піддам.

Молодик дивився на Авдія так, ніби перед ним був хтось несповна розумом.

– Та ж він вернеться і жону твою пояти схоче – на очах у тебе! – вигукнув Шумило з якимось лютим торжеством. – Невже на ложе своє позвеш?!

– Господь наш милостивий. Він не допустить такого.

– Се пороблено тобі! – переконано заявив Шумило: – Мара[438] навіяла. Проси волхва, щоб зняв її чари. Біда... – він скрушно похитав головою.

Авдій тоді тільки усміхнувся про себе.

А потім прийшла весна. За календарем, що восени склав собі Авдій, починалась третя декада місяця мартіоса, [439]до Пасхи лишалось одинадцять днів[440], десь там, в ойкумені, в християнському світі був у силі своїй Великий піст і душі Христових вірних з трепетом очікували настання страсної седмиці, постуючи та ревно молячись за спасіння своїх душ, а він тільки й того, що зміг відмовитись від м'яса та солі, стримуючи жадання плоті своєї одною лиш кашею і водою.

Коли ж це, неочікувано для нього, дарма, що снігу в лісі ще повно було, сталося щось таке навколо – незрозуміле, проте відчутне, і не тільки на слух, на зір чи нюх, але, як не дивно, нутром, серцем, душею навіть вчувалась якась переміна в усьому: і кольори стали іншими, більш глибокими, і пахощі були вже не скупими зимовими, а набагато густішими, щедрішими на прояв себе в свіжому, легкому повітрі, і звуки з притлумлених перемінились на більш дзвінкі та ясні – навіть Авдій помітив це і здивувався. Шамрова весь ожила: заворушились усі, висипали зі своїх, вкрай обридлих за зиму жител, товклися хто на подвір'ї, хто біля худоби, а більшість подалися на ниви, до лісу – люд її ніби хтось підмінив.

Раптом десь від яру донеслось дівоче, дзвінке, багатоголосе і таке грайливе та радісне:

– Гей, гей, весно,

Гей, гей, красна,

Що ти нам, весно,

Та й принесла?

Всередині Авдія все перевернулось: як можна? Піст же великий нині! А спів тільки ширився і ріс, дужчав, набирав сили і було це для нього геть несподівано, бо так неприємно усвідомлювати хай і чуже, а все ж очевидне богохульство, коли хтось на створеній Богом землі геть не зважає, що доходить кінця земний шлях Христа і зовсім скоро Сина Божого зрадять та віддадуть в руки римлянам і Спасителя світу чекають нелюдські муки та смерть на хресті – який же тут спів і веселощі?!

За горожею ж на Авдієве мовчазне обурення не зважали.

*А Кривого танця
Та й не вивести кінця,
Треба його та виводити,
Лад йому та знаходити.*

Мимоволі зиркнув туди, а там з десяток дівок, і Благиня серед них, взявшись за руки вихиляли якесь покривлене коло – не таке, як зазвичай було в них під кінець осені.

Куди б його подітись, аби тільки не чути бісівського співу? Взяв сокиру, пішов до пуці, та його помітили і навздогін понеслося:

*Ой ви, уноші без портів,
Заспівайте веснянків,
Бо ми зиму клоччя пряли,
І веснянки не співали.*

Попри власне обурення і стримування душі до спокус цього світу, Авдій неочікувано для себе пирхнув, навіть усміхнувся. Ніби чари хтось напустив: намагався смиренним бути, думати про прийдешню Страсну седмицю, а натомість перед очима поставала усміхнена Благиня, бачились ямочки на її щоках і бісики в очах... Ніби й прагнув прогнати видіння, та воно не відступало. І сили карати себе не стало. Пішов якомога далі в пуцу, аби не чути гріховного співу, а коли вже назад вертався – в дивних синіх сутінках весни – побачив кілька великих багать навколо весі: уноші палили.

– Навіщо то? – спитав здивовано в Благині.

– Великдень завтра! – сяйнула очима дівчина. – Уноші пращурів у гості кличуть. Божич[441] Ярилом стає, нове літо почнеться.

Він не зміг переступити через себе, а тому наступного дня прикинувся дуже хворим і всі дні, що ті їхні "пращури" нібито гостювали в житлі, пролежав майже без їжі, на одній воді. Охляв до Пасхи, проте дуже пишався собою, що вигадав відмовку і не оскоромився хоча би в останню седмицю Великого посту.

А коли на Пасху, що настала, в день святого Воскресіння, вийшов надвір, то ніби аж сп'янів: голова обертом пішла і ледь встояв на ногах. Сніг навколо весь уже зійшов, на березі якийсь птах скрипів, наче немазане колесо, бусол ніс до свого гнізда чималу хворостину, а з неба лунав нечуваний Авдієм раніше багатоголосий пташиний перегук – такий зазивний, збудливий! – безліч великих птахів, вишикувавшись у велетенські буки А, під яскравим весняним сонцем поспішала в синяві неба кудись на північ.

Чи від того їхнього гуку, чи від радості, що Спаситель воскрес, але йому раптом схотілося жити і не просто жити, а... а на повну силу! Коли б хтось і спитав тоді Авдія що ж означає оте його "на повну силу", він би навряд чи сказав, зате побачивши Благиню, уперше розцвів широкою усмішкою, чим дуже її здивував. А йому раптом схотілось її... обійняти, поцілувати і... хтозна ще що зробити, аби засвідчити світові приплив радісної хвилі невимовного щастя.

Саме тоді він вперше поглянув на дівчину іншими очима, зовсім не так, як звик дивитись усі сім місяців до того. Раптом виник у грудях незнаний раніше холодок і посунув униз, збентеживши вкрай Авдія: що це?! Що зі мною таке коїться?

Вже пуща стала зеленою, вишні й терен зацвіли – усе навколо прагло цвіту, росту і буяння. Весь з весною перемінилась, з людей ніби джерело якесь било: палили підсіку[442], орали, сіяли, творили доти Авдієм небачені неподобства: то оголені жони борозну навколо весі тягали, то голий уноша верхи на коні полями їздив, а це ось цілий їхній тиждень молили своїх кумирів про дощ. Крадькома бачив Авдій, як Кришень творив над якоюсь широкою, повною води посудиною чари: шепотів бісівські свої заклинання, здіймав до неба руки, водив долонями над водою – лячно й дивитись!

А ввечері небо обложили хмари, хоча останніх кілька днів було сухо та ясно, вже по темному полив дощ і йшов усю ніч – тихий, рясний... Що то було? Хіба під силу людині мати владу над небом?! Тільки нечиста сила здатна на таке, а водиться з нею простому смертному – то навіки загубити душу, бо нечисть просто так помагати не стане. Чим розплатився з нею Кришень, Авдієві навіть думати страшно було.

Утім після дводенного дощу, під котрим уся весь – і старе, і мале – стрибала в калюжах, раділа і плескала в долоні, виянилось ізнов сонечко, а зелень умить забуяла, пуща, ніби те тісто на хмелю, піднялась, стала пишною і все довкола потонуло в її шатах, округа змінилась на очах, галасливе птаство з кожної гілки, не змовкаючи, славало Творця, та солов'ї старались найдужче і звеселяли Авдієву душу, в котрій оселилась надія на краще.

Прийшов той час, про який давно вже йому мріялось – ще від Кришневого насміхання: буцімто він, Авдій, ні на що не здатний. А в його подорожній сумі лежало, чекало свого часу насіння городини і прямо під тином весі ще півтори седмиці назад було скопано ним та загороджено від курей і скотини клопоть землі під замислений ще зимою посів огірків, капусти й червоного буряка. В душі Авдій уже торжествував: загублена в пущі весь з городини ростила тільки ріпу, часник та цибулю, тож взяте ним завдяки пораді чернігівських ченців насіння було вельми доречним. Перш за все хотілось волхвові носа втерти і показати всім туземним язичникам, що ця їхня замкненість, відірваність від світу лише їм самим на шкоду.

Змалечку, скільки себе пам'ятав, любив бути з батьком чи матір'ю в їхнім маленькім садку на Параталассії, де росли і яблуні, і груші, і сливи – навіть перська[443], а ще малася всяка городина. Умів доглядати за деревами, робити прищепи, городину ж узагалі змалечку саджав. Тому й хотілося втерти носа Кришневі: "От ви "природа, природа" торочите, а самі саду не маєте, дикими яблуками-грушками перебиваєтесь, з городини одна ріпа та часник у вас".

Знав би, що його на Русі чекає, живців з дерев їхніх прихопив – а раптом довів би? Утім сади були і в Печерському монастирі та й у Чернігові теж митрополичий двір засаджений яблунями. Хто ж знав?

Земля прогрілась достатньо, сімена він раніше замочив і ті проклюнулись уже,

тож пішов до своєї грядки і під допитливими поглядами язичників почав садити. З цікавістю дивились і через тин, і через низеньку горожу, розпитували, а він радо з ними ділився:

- Це ось огірки будуть. Чули?

- Ні...

- А це капуста. Теж не знаєте?

- Чули.

Перешіптувались стиха і Авдієві те подобалось: значить вразив. Одного хотілося: щоб проросло і вродило – аби ще вразити, смаком уже. Він трусився над своєю грядкою зо дві декади: прикривав молоді росточки лопухами, поливав водицею, розпушував патичком земельку навколо і росточки ті стали підніматись.

А одного дня вийшов уранці за весь, до своєї грядки та й обімлів... Понівечив хтось усю його городину: потоптав сходи, нищив стебла, деякі з коренем вирвав! Авдій занімів від побаченого і сльози навернулись, хотів закричати, знайти того, хто це зробив і вдарити! Вдарити! Вдарити!

Господь вчасно зупинив. Схаменувся: обітницю ж дав: далі нього зло не мусить пройти, нізащо не поширить його світом, нізащо! Сльози застували зір, він, геть не соромлячись, чи дивиться хтось, не ховаючись витирав їх рукавом, потім схилився над своїми "дітками", як ніжно називав зрощену власними руками городину і почав розглядати: чи можна щось врятувати? На розпушеній землі добре читались сліди чужих постолів – чомусь навчився таки в Кришня ще минулою зимою.

Спочатку хотілось вистежити татя по відбитках його ноги, проте згодом про себе вирішив: і сліду не подасть. Не дасть зловмиснику приводу радити: хоч Шумило це вдіяв, хоч і сам Кришень. Одне стебельце огірків таки вціліло. І трійко капустин, і бурячка десяток.

Не пустити зло далі – це головне. І знову, ще раз зарікся: що би там не було, а він зло спинятиме на собі. Язичники-поселяни повиходили, бачили, як він трудився над своїм городчиком і мовчали. Одна Благиня, як угледіла, одразу ж взялася допомагати. Вони трудилися мовчки, часом випадково торкаючись одне одного ліктем або коліном і в душі Авдія зростала безмежна вдячність до дівчини. Відчував, що тепер їх єднає щось значно більше, ніж проживання під одним дахом. Навіть забулося, що Благиня й нехрищена взагалі! Єдина в цілім світі близька йому душа: хто б таке сказав раніше – нізащо не повірив би.

З того часу шкоди на Авдієвому городі вже більше ніхто не робив: таки вдалося спинити зло. І це була вже третя його перемога.

Скільки передумано вже ним... Коли Бог всеблагий, чинить лише добро і зла від нього бути не може, то, значить, він не всемогутній, бо зло не у владі його. А якщо всемогутній і має владу над злом, то він не всеблагий... Але ж Він і всемогутній, і всеблагий одночасно! То звідки тоді береться зло? Та від людей, стверджує блаженний Августин. Бо це людська воля, тобто дана нам Творцем свобода вибору призводить до зла. Зло це чиясь дія, або стан того, хто чинить зло. Воно ж бо саме по собі сутності не

має, воно ніщо, пустота, відсутність Бога.

Мало... Мало нині цього умовиводу Августина. Прийшов час піти далі. А куди?

Отам, в ночі, за стінами – пустота, ніщо, метафізична порожнеча! Але ж Бог – він скрізь. Тоді лишається одне: це з його попущення утворилась порожнеча. Як і в Константинополі. Як і три десятиліття по тому, коли свої, руські князі навалились на Хоробор і запалили город. Він у церкві молився, зі сльозами на очах благав Господа про порятунк – не свій: города і пастви. Вже й церква палала, коли прознали про те прихожани і ледь живого витягли свого пресвітера з диму; мало не задихнувся він у храмі. Знає, що городяни рятівником своїм княжого сотника Любодара вважають; від посадника Жирослава чув навпаки, що той диво порятунку Хоробора собі в заслугу ставить, але попри все він, Авдій, переконаний свято, що то сам Господь відвернув від города лихо. Хай і через Любодара, хай і через посадника – яка різниця? Диво те зробила його, Авдієва, непохитна віра і щира молитва в палаючому храмі до Христа. Хай і згоріла церква, проте на місці її постала нова, більша і ліпша. То, можливо, Бог і татар, це вселенське зло, допускає, аби з нього постало дещо інше, цінніше, аніж було, аніж цей прояв надмірного зла – бо інакше ні святотатство латинян, ні нашествя татар не мають жодного смислу в цьому досконалому Божому світі.

Підійшов до ікон, перехрестившись, задув лампадку і не роздягаючись, ліг на лаву спочити. Знав, що навряд чи засне до ранку.

Окрім отця Авдія та Жирослава Мироніжича ніхто додому так і не пішов: все одно не всидиш там, не заснеш – а раптом татари на приступ підуть! У темряві ж за стіною творилося щось незрозуміле: в непевнім світлі місяця промаювали якісь тіні, на посаді чулись людські голоси, там щось тріщало і бухало, коло Ятриці цюкали сокири й над водою лунала чужа уривчаста, геть незрозуміла мова. Хто пережив чи половецький напад, чи той недавній князівський, всі, як один губились у здогадках, проте втямити нічого не могли – ні на що не схожою була ця татарська облога і саме своєю несхожістю лякала найбільше. Переяславці мовчали, мов у рот води набравши – не випитаєш нічого, і це тільки підсилювало людський неспокій.

Коли ж таки розвиднілось, побачили всі, що більша частина посаду порушена, житла розбурені, хліви розібрані – навіщо? Скрізь кипить робота: тисячі людей снують туди-сюди по берегу; одні комонні, інші спішені, коні їхні табуном топчуть ниви за Гульбищем, під лісом – по озимині часник ніхто не розкидав, та й хто б його стільки накував? Не поміг, виходить, часник на гостинці, не помогли і вовчі ями – ось вони, татари, обложили город...

Прямо на березі Ятриці зводять щось, а що саме – не добереш звідси. Зате навколо города, за перестріл[444] від стін котрісь люде, явно не татари, частокіл ставлять, беруть ним город в обхват, замикаючи зі сходу та півдня – навіщо?! І видно, що робота в них там швидко посувається, прямо на очах постає стіна, вже більш, як у версту[445] завдовжки стримить частокіл, ще третину додадуть і ніби підковою охоплять ним передграддя з трьох боків – від Коропа й до Коропа. Щось нечуване й невидане творять

сі татари, ясно тільки одне – усе на погибель городу.

Зате Любодар добре розумів до чого йдеться і тільки мовчки скреготів од безсилої люті зубами. Це вже облога так облога! Тепер із города не виберешся, вночі на сплячих раптово не нападеш. Почав було картати себе, що бездіяв усю ніч, доки ще частокіл татари не звели, та швидко мусив сам собі зізнатися, що все те даремним було би. Ну є в нього тринадцять десятків справжніх воїв – а толку? Доки ворога не бачиш, що він діяти збирається не знаєш – сиди, де сидиш. Пішов би зі своїми вночі туди, в темін, в невідомість – там би всі й полягли: он татар скільки – тисячі! А Хоробор кому боронити? Ненавченим городянам, що в ліпшому разі можуть тільки зі стіни списом чи совнею разити? Вони й півдня не встоять. Тож нема чого жалкувати. Стій. Дивись. Думай. Пороки твої, на котрі ти так покладався, даремно стоятимуть: до татарської городьби може й докинуть, тільки який з того толк? Їхні он стримлять – кроків на сто далі... А втім, що має статись, те й станеться. Тобі, Любодаре, одне пекти має: чим більше татар на той світ забереш із собою, тим ліпше.

Вже й жони на стіну потяглися – снідання мужам понесли; Любодар не перечив: нехай, вой має бути нагодованим. А тим часом з-за татарського частоколу виступило кілька чоловік і котрийсь горластий заволав, аж луна покотилась:

– Не стріляйте! Хочемо слово сказати!

– Ану, скоч до посадника, – вичепив Любодар одного зі своїх, – попроси боярина сюди поспішити. І натякни там, щоб не барився: діло таке...

– Ближче підійдіть! – гукнув до тих, а своїх на стіні попередив: – Це сли. Не додумайтесь мені стрілити! Голову зніму.

Почали наблизатись. Ішли упевнено, сміло, жодного остраху не вчувалось Любодарові в їхній ході – такі собі ціну знають, відають, що коли й загинуть, так ворог за смерть їхню тисячами своїх заплатить. Спинились сажнів за десять од Полуденних воріт. Зі стіни дивились на них городяни – хто з острахом, хто з цікавістю: ну ж бо, які вони, сі татари?

Двоє з розкосими очима, обличчя майже безбороді, тільки ріденькі довгі вуса звисають; обладунки на них мовби луска на рибі, з лоскуту[446], вочевидь, тільки барвлені: в одного зелені, в іншого червоні. Шоломи високі, по боках науші якісь, зі шкіри, звисають до самих плечей. Ноги криві – йдуть, перевалюються, наче качки: кочовики, що з них візьмеш... Халяви в чобіт широкі, гострі носи взуття вгору загнуті: в такі і з коня можна вскочити – не промахнешся. При поясі шабля чи меч у широких піхвах. Бач, які вони, отся кара Господня, як отець Овдій рече...

Ще двоє геть не такі. Одяг на них теж чужинський і хоча ликом не татари, проте і на русичів не схожі, кругловиді, а брови і вилиці, і щоки в них ніби підпухлі – як ото буває, коли обморозишся...

– Іменем Бату-хана, сина Джучі, внука Повелителя Всесвіту, – приклавши до рота долоні, загорлав один з кругловидих і хоч вимова його була чудернацькою, проте слова розуміли майже всі, – наш хан Бурі велить вашому граду скоритись на милість його! Покладіть свою зброю, відкрийте ворота, зніміть із себе пояси та почепивши їх на шию,

виходьте в поле! Станете на коліна і торкнетесь чолом землі – тоді матимете пощаду від нього. Град лишиться цілим, богу своєму поклонятиметесь безборонно, платитимете хану десятину від усього і воїнами так само!

На стіні мовчали.

– Коли ж ми не почуємо вашої згоди, град спалимо дотла, людей винищим усіх до ноги!

– Не віримо вам: стелите м'яко, тільки спати жорстко буде. – Любодар тягнув час, чекаючи на посадника: – Чи знаєте ви, як город наш зветься?.

– Скажете! – презирнулись між собою повновиді.

– Хоробр! – з викликом повідомив Любодар. – Вас не боїмося: і не таких бачили!

Жирослав Мироніжич, що забувши про сан свій, підтюпцем дістався Полуденних воріт, вже піднімався на стіну.

Угледівши посадника, сотник гукнув униз:

– Ось посадник великого князя Михайла Всеволодича, повідайте ще йому за чим прийшли!

Любодарові вої розступились і захеканий боярин виглянув у бійницю заборола[447]. Татарський горлопан ізнов повторив свою погрозу. Почувши таке, Жирослав Мироніжич навіть зблід трохи – він уже знав, що город оточений з усіх боків, одразу ж зрозумів призначення зведеного татарами частоколу і усвідомлення, що ніякого порятунку нізвідки не буде, зродило в грудях посадника страшне відчуття повної безвиході. Треба бути зовсім уже дурнем, щоб не розуміти очевидного: раз попалені всі городи над Десною, то і там сії татари те ж саме рекли. Ректи рекли, а попалили все одно і люд понижили, як щойно обіцяли. Виходить, або слово їхнє криве, нічого не варте – тільки й шукають довірливих дурнів, або жоден з городів не схотів коритися та з власної волі прирік себе на погибель. То як ти тут на вічний сором свого роду даси згоду на покору? А коли б і дав, і вигукнув: "Добре!", то чи не розірве тебе на шмаття ця чернь, чи не зітне власний зять голову шаблею? Бозна, що в них на думці...

Або й помислить отсе: ну погодились усі та й пішли за ворота з поясом на шиї, тримаючи в руках порти, щоб не впали – то й боярин з родом своїм серед них? І серед черні перед татарами на коліна зо всіма стане, ткнеться привселюдно лобом у землю?! Та ліпше вже смерть, коли так!

– Не бути сьому! – гукнув у бійницю з погано тамованим відчаєм. – Хай Бог нас розсудить!

Відчай людині часом сили додає, тож боярину навіть полегшало на душі: ну що ж, не судилося значить, доля така... Рід його боярський не першим у Чернігівській землі поляже, а коли дійсно кінець світу настає, то що вже ж... Про спасіння душі слід помислити, доки не пізно: тут нехай сотник на чолі стоїть, а йому до церкви треба, до отця Овдія.

Сли татарські розвернулись і рушили назад: ніхто в спину їм не стріляв. Любодар зиркнув услід тестеві, що буркнувши: "Піду, броню вдягну...", почав спускатись зі стіни, й подумки махнув з презирством рукою: "Ото вже й сотню мені заміниш!"

Діло йшло до полудня, частокіл, охопивши город з трьох боків, ось-ось мав упертись в устя Ятриці, люд на стіні, мало що розуміючи, дивувався такій незвичній облозі – дехто й нудьгувати почав, подумуючи: "А чи не збігати мені додому?" На березі Ятриці тим часом поставала іще якась дивина – бовваніли на тлі неба довгі жердини, може так сажнів по п'ять заввишки.

– Ото вони і є, – шепнув Любодарові переяславець Петро, – пороки їхні...

Сотник на те тільки мовчки кивнув головою: він і так уже все зрозумів. Думка була про друге: на те, що татари пороки ставлять, не вплинеш ніяк – що вже буде, те й буде, а тут ось у нього городське ополчення занудьгувало без діла – оце вже нікуди не годиться! Бо не можна, щоб вої нудились. Вой весь час має бути чимось зайнятий: щоб дурні думки йому в голову не лізли. Чимось... Чим ти їх тут займеш? Та все ж гукнув до своїх:

– Передайте по стіні: городських сотників до себе кличу.

Коли ті зібрались, Любодар вказав рукою на Ятрицю:

– Узріть: ото пороки їхні. Боюся, що буде нам важко – наші туди не докинуть. Тому відрядіть униз кожен по половині своїх десятків. Найперше – тим деревом, що з бору навезли, ворота почніть закладати наглухо: зрубом підпріть, аби з петель їх не знесли. А ще велю вам розібрати всі клуні й стодоли, які до воріт ближче. Якщо стіну проламають, має бути наготові багато дерева. Ще: зведіть мені отам поміст для наших пороків – щоб був нижчим стіни хіба на сажень. Піднімем їх нагору: тоді вони далі докинуть. Що там на лузі коїться? – поцікавився у сотників.

– За Коропом комонні татари уздовж берега з луками стоять, – відказав один з них, старий Тихоліто, – ждуть, що вплав з города втікатимем.

– Нехай. Замислять самі переправлятися – бийте з луків.

І вже відпустивши сотників, гукнув навздогін старому:

– Коли щось поміняється, дайте мені знати!

Вже чувся в городі глухий стукіт і лункий тріск вистояного дерева, потім поряд зі стіною ще й сокири зацюкали – почали зводити поміст для пороків; з обох боків од воріт зростали купи колод з розібраних зрубів, аж раптом кинувши погляд до Ятриці, побачив Любодар, як там почали поволі опускатись донизу височезні жердини чотирьох пороків. Те помітили всі на стіні – затамувавши подих, чекали, що буде.

Нижче, нижче... Аж раптом ніби велетень з-під землі рукою із пращею[448] махнув: здійнялась до неба довжелезна його десниця, розпрямилось ужище і з пазухи пращі вилетіло щось чорне, здоровенне, повільно обертаючись у небі, все наближалось і наближалось до города по високій дузі – на стіні всі завмерли, вдивляючись в нього – аж тут політ його прискорився і вмить воно гупнуло об землю неподалік того місця, де вранці стояли татарські сли, та так, що аж здригнулось усе навкруги, навіть труснуло під ногами поміст на стіні. Не встигли всі опам'ятатись, як гупнуло неподалік іще одне і знову аж землю струснуло.

Хтось устиг проказати з подивом:

– Окоренки дубові мечуть, гаспиди... – та й замовк, відсахнувшись убік, а третій

окоренок раптом так влупив у стіну в тому місці, що удар, певно, почули б і за Десною, якби було там кому слухати. Здригнулась вся стіна, затріщавши в перев'язях своїх зрубів[449], дехто й на ногах не встояв, аж тут ще один удар! – вже вище, під самим забором і такий могутній, що ближчим до удару здалося, ніби стіна не витримала, розсипалась.

Коло Ятриці знову поволі опускались до землі руки-жердини, приголомшені городяни встигли тільки словом перекинутись, що в кожному з тих окоренках пудів десять щонайменше, коли звідкілясь із-за татарського частоколу блиснуло щось і довга вогненна стріла ніби та зоря, що в серпні падає часом з неба, прописала в повітрі димний слід – перелетівши з нечуваним свистом через стіну, пішла кудись у город, шукаючи там собі поживу для принесеного вогню, а навздогін за нею летіли інші такі ж, розміром зі спис: летіли зі свистом, з полум'ям і димом – на стіні завмерли від несподіванки, аж тут чорний окоренок управ просто в забороло, та так, що збив два зубці підряд і безжальна доля змела з божого світу життя кількох переяславців, що стояли неподалік Любодара.

... Пронизливо свистіли татарські стріли і несли з собою в город вогонь, гупали в стіну важкі окоренки, трусилась, стогнала й тріщала дубова броня Хоробора, проте найбільше діставалось воротам: коли б не були вони хрест-нахрест скріплені кованими смугами, то й розсипались би давно. Розгублені його захисники не знали, що діяти: ворог був, але далеко, ще й сам відгородився частоколом так, що не підступишся; а тим часом він розмірено руйнував стіни – єдину надію на порятунок, і вогонь уже палав усередині города: як розгориться на повну силу, то марною буде й стіна – більше того, вона ж і перетворить город на пастку для жителів його.

Любодар, звісно, це все очікував, бо не раз слухав розповіді переяславців, проте й він метався думкою: чи готуватися до латання стіни, чи пожежі в городі гасити; чекати татар на стіні біля проломів, чи вивести оборонців у поле і там полягти із честю? Але ж від переяславців знав, та й сам добре розумів, що татари тільки й чекають миті, коли городяни не стерплять обстрілу і вийдуть за стіни – взяти тоді пішу рать Хоробора в кліщі та й вирубати впень комонним степовикам за розвагу буде. Пороки... На свої пороки особливої надії не було – куди їм до татарських?

– Пощо стали?! – гаркнув на тих, що закладали ворота. – Не на свайбу вас кликали! Грому не чули? Чи свисту? Ворушіться, бо за стіну велю викинути.

Вже донесли Любодарові, що татари кріплять на ті стріли обрізані дудкою кістки од птиці – звідси і той моторошний свист. "На переляк хочуть взяти. Ну-ну... А я ось своїми пороками буду їхню стіну бити! Коли татари її ставили, значить потрібна їм. Не стовпом же нам стояти."

Зиркнув у город – біля церкви дим піднімався. А вогненні стріли татарські туди здебільшого й летіли: залізний хрест гарна ціль, од Ятриці добре видно. Дими були іще в кількох місцях і од посадника прибіг отрок його – просив на поміч жонам дати з ополчення хоч сотню – вогонь по городу гасити. "Ото там тобі й місце, – подумав Любодар про тестя, – воеводствууй над жонами." Сотню дав, бо хто ж не розуміє: якщо

город запалає, то на стіні стояти жодного смислу не буде.

Стіна тріщала і тряслась під ногами, вже кілька разів татари влучали окоренками прямо в забороло і ламали його; покрівля над стіною теж не витримувала – обвалювалась, калічачи воїв.

Унизу в городі вже тягли до помосту пороки, проте щось там не клеїлось і сотник в нетерплячці вирішив спуститись, щоб дати лад. Присутність Любодара допомогла: пороки затягли і взялися ладнати їх до стрільби. А коло сотника постав раптом волхв Кришень.

– Бачу, синку, – проскрипів старий, – на тобі тут все тримається. Чим допомогти можу?

Любодар не скипів, не відмахнувся. Щось таке відчував він у волхвові, що викликало в ньому безмірну повагу – незнану якусь силу, попри навіть зриму ветхість Кришня. Пильно подивився на старого й ніхто з них не відвів погляд: витримав сотник пекучий позір волхва.

– Чим допоможеш, отче? – хмикнув Любодар. – Нам би ніч пережити. Коли вночі стіну проб'ють, а город займеться – і до світання не вистоїм.

Волхв пожував-пожував сухими своїми вустами і знову пронизав поглядом Любодара.

– Вистоїм, – відповів твердо й переконано, – проситиму богів, аби допомогли, нашому роду славу смерть послали – з ворогами вкупі. Тож і пожертву богам щедрі маємо скласти. Дай мені дванадцять мужів, гончара Буслая і дров багато.

"Ох і дід!" – навіть Любодар захопився незламністю Кришня. І як потопельник, що задля свого порятунку хапається за тонку хворостину на поверхні води, пообіцяв:

– Добре. Слова впоперек ніхто не скаже.

Виходить, он воно який, цей Кінець світу... Буслай роззирався довкола і його починав пробирати легкий трем – не від страху, котрий, зродившись на стіні, як гепнув об неї перший окоренок, потім сам собою щез, а від раптового усвідомлення, що нині вже й діла нема нікому до того, що там на душі в сусіда коїться і чим він сам займається – тут би зі своєю розібратись. Навколо стояв страхітливий гуркіт, з-за стіни, прописуючи в небі вогненний слід і полишаючи після себе пасма диму, сипались на город татарські стріли, десь лементували, поряд із церквою люди гасили палаючий терем пресвітера – одна стріла долетіла аж туди, від церкви доносились ледь чутні звуки семантрону і хорового співу – там отець Овдій починав правити службу й Кирик скликав прихожан, тільки ж кого? Чи до служби Божої, коли житло твоє зайнялось, або ось-ось запалає!

Неподалік, на площі біля старезного ясена волхв Кришень, звівши руки, щось промовляв до старих богів і його оточував натовп з мало не двохсот людей – здебільшого старих дідів, хоча не бракувало і мужів: тих, що підносили дерево з розібраних будов. Буслай був здивований, що перед цим саме його з-поміж інших городян обрав навіщось Кришень, та потім волхв велів йому принести волшебну[450] мису зі своєї стодоли і гончар тільки тоді зрозумів, що то за незрозумілий витвір

довелось йому колись робити. Прийшов одного дня до нього дивний на вигляд чоловік і приніс уламки якоїсь старовинної, великої та пласкої, не надто глибокої посудини з широкополими краями, на котрих творець її прописав незрозумілі Буслаєві знаки. Попросив гість нову, таку ж саму, відтворити – зо всіма тими рисами по краях. Буслай вчинив усе, як той просив, ще й поливою[\[451\]](#) оздобив. А того, хто мису замовив, так і не дочекався. Хіба справжній гончар підніме руку на власне творіння? Не відаючи для чого та посудина з таємничими знаками була призначена, остерігався нею користуватись – відніс до стодоли, де вона й припадала пилом не менше десятка літ. Тепер же вона, по вінця наповнена водою, стояла неподалік волхва – на ослоні, під ясенем.

Два зарізані волхвом бугаї лежали, підігнувши ноги, на землі, неподалік стояв широкий кадовб, у котрий Кришень зібрав їхню кров, а навколо биків накладено було стосом велетенську купу дров і волхв від живого вогню, добутого тертям дванадцятьма мужами, вже підпалив жертвне багаття. Хто з присутніх не молив, як умів, старих богів, просячи в них помочі в урожаї чи ремесві або ловах? Тільки боялись усі отця Овдія, котрий, взнавши про таке, накладав за важкий гріх паганства особливе покарання – бити в церкві численні поклони, а тому й не палили отак, як цей прийшлий невідомо звідки волхв, свої пожертви, обходились окрайцем хліба чи втопленим тишком курчам, бо запах сквари вмить рознісся би по городу.

Велетенське полум'я здійснювалось чи не вище стін і якби площа була меншою, чи розгулятися раптом вітру, то й сусідні житла зайнялись би неодмінно. Певно, ті татари за стінами неабияк раділи, побачивши таку хмару диму. Волхв, наче й не творилась навколо нього веремія вогню, розмовляв із богами. За гуркотом багато слів було не розібрати, проте всі, хто стояв навкруг, розуміли, що вершиться тепер велика таїна, від котрої залежить жити їм чи померти і те, видцями[\[452\]](#) чого вони нині є, дивним чином надихало та заспокоювало, пробуджувало в душах щось таке призабуте, але не померле, зроджувало в серці лють до ворогів і бажання зійтись з ними хоч голіруч, зійтись і коли не перемогти, то дорого віддати власне життя.

Досить скоро всі навкруг почули запах горілої плоті, сквара ширилась городом у всі боки й було в ній щось збудливе, лиховісне, проте швидше для ворога, ніж для городян: начувайтесь, татари! Розгорілось і палало не на жарт – коло присутніх подалося далі від вогню, але ніхто й не мислив розходитись. Волхв далі вів свою розмову з богами й було те видовище зовсім не схоже на службу отця Овдія у церкві: не до покори кликало й смирення, а збурювало відвагу, єднало рід і проганяло страх.

Жертвний вогонь палав, як треба і Кришень більше не переживав – щедра жертва роду полине за димом до Сварги, спину їй не буде. Слід було поспішати: мав на меті просити Богів, доки чують вони запах сквари, про поміч захисникам города, хай і з чужою назвою, а все ж колискою давнього коропського роду. Іншим разом мав би усамітнитись, бо привселюдно творити волшебство не годиться, проте не та була година і таїна ворожби гонихмарника днями назавжди повернеться у Вирій разом у усим родом.

Люди, що колом стояли віддалік ясена, бачили, як Кришень водив руками над дивною посудиною з водою, щось промовляв, звертаючись то до миси, то до неба, повертав її по черзі в різні боки, піднімав догори і опускав, ставив назад, на ослона, потім гучним голосом звертався до задимленої, затягнутої хмарами висі – було всим присутнім дещо моторошно спостерігати, бо тільки сліпий не побачив би у тих порухах і словах старого волхва незнаної ніким у городі нелюдської сили.

Палало жертвне вогнище. Там, де ще зранку стояло житло пресвітера, тепер догоряла купа головешок. З дивним чином неушкодженої церкви лунав ангельський спів, а кошава бліда Смерть добивалась увійти в Хоробор: під її ударами здригалась і тріщала городська стіна; з-за неї, як і раніше, безупинно летіли й летіли у город палаючі стріли. Можна було лише здогадуватись, яких зусиль вартувало жителям гасити пожежі, що ось-ось мали захопити у вогняний полон вразливий до нього дерев'яний Хоробор. І серед усієї цієї пекельної круговерті кількесот людей, попри все, стояли колом по краях площі, бо їм сказав цей старий волхв, що розбудити Перуна від зимового сну можна тільки гуртовою молитвою роду.

– Велій Перуне, наш Громовержцю,

Вою Сварожий могутній!

Прокинься, на землю поглянь –

Сила ворожа гору над нами бере.

Кришень напружував усю свою старечу силу, аби чули його скрізь на площі.

– Ти Змія здолав з Чорнобогом,

Гониш щоліта чортів

І нечисть усю скрізь проганяєш!

Вступися Перуне за нас.

Доблій наш Боже, силою славний!

Відвагу всели в наші душі,

Силу нам дай нездоланну,

Аби супостата спинити.

Широким колом стояли мужі, що вперше в житті присутні були при справжньому волшебстві, чули зовсім не таку, як у церкві, молитву, та здавалось усім, що знана вона змалечку, бачена ними в снах чи видіннях: від неї напружувались м'язи, наливалися силою і в погорді сама собою вище піднімалась голова.

Сили нам дай, Громовержцю!

За рід свій по Кону ми станем.

По Праві, що Родом дана,

З нами будь, Боже!

Гой![\[453\]](#)

Ніхто не озвався. Кришень, звертаючись уже до кола, ще раз гукнув:

– Гой!

Мовчали...

– Ну ж бо, роде мій! – волхв хитнув догори витягненими вперед руками: – Гой!!

Здогадались.

- Гой! Гой!! Гой!!! - понеслось нарешті звідусіль.

Кришень лишився вдоволеним.

- Родовичі! Буду зброю вашу кров'ю заклинати. Кладіть отут!

Лягали на землю саморобні списи городян і шаблі воїв залоги, їхні бойові топори і цілі пучки стріл городських ловців. Скоро всю землю навколо догоряючого жертовного багаття вкрила зброя оборонців. Нашвидкоруч зроблене з конопляної куделі кропило волхв мочив у крові зарізаних бугаїв і від його широкого помаху падали на уклад[454] густі червоні краплі, давали зброї непереможну силу самого древнього Перуна - як з таким закляттям та й не відбити сих татар?!

- Гей, Перуне, ти Праву борониш

І нас навчи жити по ній!

Аби пращурів гідними бути,

Дай нам силу татарів разити!

Постанем на прю з Чорнобогом

І смерть нам не буде страшна!

Піднімуться душі сміливих

У Вирій, на луки Сварожі!

Любодар стояв на стіні та безпорадно дивився, як чотири татарські пороки луплять по воротах і кількох сусідніх з ними пряслах[455], поволі руйнуючи одразу мало не два десятки сажнів городської стіни, а велетенські самостріли шлють в город одна за одною палаючі стріли. Пороки ж Хоробора навіть з помосту заледве докидали дубові кругляки до зведеного татарами частоколу. Толку з того жодного не було, тож сотник велів припинити марне те діло. Татар он до біса, коли посунуть на приступ, то хоч-не-хоч, а скупчаться перед стіною. Отоді нехай пороки і роблять своє діло, закидаючи їхній натовп дубцями; нині ж головне - встигнути звести нову стіну всередині міста, дугою охопивши ушкоджену ділянку стіни: тоді татари через пролом втраплять у справжній мішок.

Обійшовши по колу всю стіну, роздивившись що й до чого, Любодар дві сотні її оборонців зняв на зведення внутрішньої стіни, а ще дві - гасити пожежі, бо жони з дітьми вже не справлялись. Вогонь для дерев'яного міста ще страшніший, ніж пороки: стоятимуть сотні без діла на стіні, то, дивись, прийде година, що й обороняти буде нічого. Пощо марно стояти, коли приступу немає? Головне - не пропустити ту мить, коли татари вирішать рушити до стін: тоді вже треба бути готовим стріти їх як слід. Мають ці зайди кров'ю вмитися.

Десять іще перед полуднем потягнуло холодом, а згодом все більше й більше - навіть через повстаний підклад кольчуги відчувалося: його поранене колись половцями ліве плече завжди віщувало негоду. "Явно підморожує..." - відмітив про себе. А тут ще й потемніло навкруг. Зиркнув з-під дашка стіни на захід, а там од краю неба сунула темна, мов ніч хмара і рухалась вона прямо сюди, на Хоробор. "Чи не сніг буде? -

подунав, а тоді згадав, що повідав йому десятник Одинець про жертвопринесення і заанімів: – Невже ж таки дід?! Наворожив старий волшебник! А тільки ж толку: хіба сніг татар спинить?"

Та замість снігу пішов холодний рясний дощ. Падав на землю і тут же замерзав – скоро все навкруги заблищало льодом, такою слизотою взялося, що й кроку не ступиш: кому треба було йти, дріботіли малесенькими крочками, мовби ноги їм хто сплутав – як ширше тільки ступиш, враз на землі опинишся! І вже не били татарські пороки, і вогняні стріли не летіли в город: якимось сам собою припинився наступ зла. Тиша запала навкруг, тільки дощ плескав по прозорій кірці льоду, що вкрила все довкола, та де-не-де ще здіймався димок минулої пожежі. Хоробор з полегкістю видихнув: чи ж не сон це був? Чи не примарилось часом?

От тільки ж скрізь повно було здоровенних татарських стріл із рештками обгорілого клоччя на них; ще вився димок над головешками пресвітерового житла і згарище на місці жертвовного вогнища свідчило: ні, не сон, не примарилось, на жаль...

– Бач, забули старих богів, – у пів голоса бубонів хтось на стіні, – нам рекли, що неживі вони, що суть із дерева кумири й не більше, а воно он що! Почув нас Перун, дощу наслав, дарма, що піп наш хулив його стільки літ.

– Еге, еге... Скільки літ живу, а дощу по морозу не видів, – долучився ще один, – як же се, га?

– Хіба ж ти волхва не слухав? – переконано відповів перший: – Татарів на нас Чорнобог наслав, тому й мороз із ними прийшов. А Перун за нас, за Русь.

– По правді речеш, Гудимо, – почувся третій голос, – се Перун з Чорнобогом змагаються: один мороз наслав, інший дощ. А на користь нам, бач, вийшло. Що не кажи, а старі боги вони наче добре ношена сорочка – до тіла ближча. Від отця Овдія, – перейшов на шепіт голос, – одні слова, а волхв, той діло, бач, робить.

"Ох і дід! – Любодар, теж дивуючись про себе з Кришня, крутнув головою: – Дав таки нам золоту годину."

– Сотників до мене!

І коли зібрались усі, мовив, як відрубав:

– Не знаю, хто вже там, котрий з богів, та передихнути нам усе ж дав. Татари, щойно дощ припиниться, знову почнуть. Мусимо, кров з носу, підправити побиті прясла, а круг пролому звести всередині нову стіну. Часу в нас негусто – доки дощ лупитиме.

– Та як же його, – зітхнув у темряві котрийсь із городських, – коли темінь така, та ще моква, та слизота, що й на ногах не встоїш?

Решта зашикали, затюкали на недоумка:

– Цить, Хомо! Як дощу злякаємось, то завтра татари нам голови поносять – тоді й схаменешся, так пізно буде. Тисяча в цих стінах: буде і кому підмінити, і де посохнути. Не в полі, своє житло рядом.

– Слизько тільки... – осмілів іще один.

"Холопи! – скипів у душі сотник: – Каліч безпорадна."

- Попелом потрусимо! - відповів усе той же затятий. - Заступи несіть: піску он під ногами повно.

Дощ ішов, як і раніше: густий, холодний. Щоб зруби стіни ставити, треба колоди тесати, а навколо темінь, а дерево мокре, слизьке. Та й куди не ступиш - всім ковзанкам ковзанка. Проте три сотні це не три душі. Розметали з десятків жителів, що тулились до напівзруйнованої пороками стіни і заважали зводити нову - ніхто з домаживців і не перечив: зо всім змирились заради хай хоч на день якийсь продовженого життя. Сотні били заступами напівмерзлу землю, розтрушували навколо пісок та попіл, і, як могли, мало не наосліп, в'язали нову стіну. Одежина під дощем швидко промокала та холоду майже не відчувалось - у кожного від плечей та спини аж пара йшла.

Любодар зі своєю сотнею княжої залоги був на стіні - не настала ще та година, коли і вої беруть до рук сокиру, не дивлячись, хто тут рядом з тобою дерево теше. Він добре розумів, що стукіт сокири чують і вороги. Чують, розуміють що він означає, і коли не дурні, то щойно стихне дощ, розмерзнеться усе навколо, що завадить їм трохи повернути пороки та й бити стіну в іншому місці, поряд? Та чи ж про це обложеним мислити? Роби, що нині можеш, а що буде, те побачиш. Головне - не сиди, склавши руки.

Комусь із сокирою трудитись, а сотнику про своє слід думати. Татари, бач, не половці; ич що вигадали: спершу стіну ламають, потім у пролом лізуть. Дякувати волхву, перепочинок отримали. Тож треба ним сповна скористатись. Третина працює, третина на сторожі, а третина нехай поспить. То не вой, коли голодний та сонний. Піде й він перепочине нині. Бо коли б чи не остання його ніч.

Йшов до свого двору, ледь ноги переставляючи по слизькій обмерзлій землі, добре, що спис прихопив - було на що спертись. Рухався поволі, не так, як звик усе життя і вперше, мабуть, відколи в Хороборі, за всі десять літ княжої служби тут, подумав про "свій" двір. Ніколи не мав такого відчуття: двір, терем - житло та й годі. Має ждесь вой голову прихилити, тим більше сотник. Воно його ніколи й не цікавило, оте все, що іншим суть життя дає - господарство, житло, живот... Усі з жонами живуть, то й він узяв. Діти у всіх і в нього теж: троє - двох синів уже й на коня посадив[\[456\]](#), а зовсім недавно Христина доньку принесла.

Минулого літа попросив старого однорукого Онисима бути вуєм[\[457\]](#) для своїх синів. Знав діда ще з Переяслава - у сотні його починав службу свою на Посуллі. Онисим там літ дванадцять назад руку втратив, сім'ї в нього ніколи не було, тож опинився під старість на княжому дворі в Чернігові. Любодар і випросив його в Михайла Всеволодовича, аби пішов старий із ним до Хоробору: з дідом завжди порадитись можна було і дарма, що однорукий, а вартував цілого десятка. Часом замість себе залишав, як потреба виникала піти на кілька днів з города, і був спокійний за залогу, бо покладався на Онисима, як на себе.

Літа своє брали, походи та ночівлі на сирій землі далися взнаки і важко стало Онисиму нести службу в залозі: часом у сідло не міг піднятись - так суглоби боліли,

особливо на негоду. Тож Любодар і забрав шестидесятилітнього діда до свого двору: щоб його синів випестив гідними воями. Ніяких інших турбот, окрім вуєства, Онисим не мав, хіба за кіньми коли дивився – так то з власної охоти лише, бо любив їх над міру. Зате Любодара не гризла совість, що сини без отцевої науки ростуть – йому за княжою службою ніколи було вгору глянути.

Тепер же схотілось синам слово якесь зректи, Христину обійняти, підбадьорити, на доньку глянути, по двору походити... Востаннє. Ніколи раніше подібне в голову не приходило – от клятї татари, до чого вітязя довели!

Хм, "свій двір"... Постарів ти, Любодаре. Чи смерть вже чується. Не вистачало ще розкиснути, сльозу пустити. Станеться те, що має статись. Не тим голову забиваєш. Думай, як більше татар зі світу звести – не лише за себе, а й за рід свій: щоб попереду дітей твоїх шлях туди торували.

Христина й Онисим ще не лягали. Вдень кілька разів залітали в двір татарські стріли, двічі мусили гасити вогонь – ледве клуня не згоріла. Зате сини, натовившись та напереживавшись біля пожеж, поснули не вечерявши. Зайшов, поглянув на русяві, "під макітру" стрижені голови, постояв трохи, ніби бачене в пам'ять складав, і вийшов, щоб не ятрити душу.

Віч-на-віч поговорив трохи з Онисимом, повідав старому, що за стінами коїться, тоді поглянув пильно в очі йому:

– Попросити хочу...

– Речи.

– Будь з моїми. Не допусти, щоб у полон потрапили. Або щоб татарин який Доброславі голову об стіну розбив...

– До останнього коло них буду.

– То й добре, – в Любодара полегшало на душі, – піду до жони.

Христина годувала груддю доньку. Сотник присів поруч, обійняв її за плече. Сидів мовчки, чекав. Доброслава відірвалася від циці, двічі сонно плямкнула і закрила очі. Христина підвелася, поклала дитя до колиски, повернулася до мужа – розуміла, що той хоче щось їй сказати.

– Я от що... – почав Любодар.

– Зачекай, – чи не вперше за вісім літ перебила його жона, – мушу сказати.

І розцінивши, як згоду, його мовчання, набрала в груди повітря...

– Отець з Будиславом підкоп діють, втекти хочуть. Мене з дітьми кличуть.

Зрекла і мало не з переляком дивилась на сотника.

– Та я відчував щось таке... – несподівано спокійно навіть для самого себе проказав Любомир. – Вони од початку порятунку шукали. Я, Христіно, перечити не стану. Онисим при тобі буде – обіцяв. А мене не відмовляй. Я тут лишусь.

Підвівся, ступив крок до жони, одними очима усміхнувся:

– Ложе розстели. Перепочити прийшов.

Зачувши, що татари припинили обстріл, отець Авдій вирішив скінчити службу:

кількадесят вірних розійшлися по домівках, пішов на спочинок і старий парамонарій Кирик, тож у спорожнілій церкві лишився він один. Пресвітер звістку про те, що терем його згорів, як не намагались городяни загасити пожежу, стрів незворушно: "На все Божа воля" – мовив, перехрестившись. А усвідомивши остаточно, навіть втішився: тепер уже не лишилось нічого в цьому світі, за чим зродився б у його душі хоч якийсь жаль – навіть книг улюблених не стало, навіть того зшитка, на пергаменті якого останніх кілька літ гаптував чорнилом власні мислі.

Поза всяким сумнівом, це був йому знак, милість від Бога – аби той останній час, що судилось Авдієві провести на землі, не був сповнений хоч найменшої спокуси відволіктися від головного: привести до ладу всі свої думки та помисли, очистити від найменшої скверни душу й приготуватися без поспіху, несуетно до неминучої вже смерті. Що лишиться по тобі на землі? Що лишилось в Константинополі? Нічого... Що лишиться тут, де ти провів дві третини відпущених тобі літ? Лише півсотні вірних, котрі спасіння власної душі перед Судним днем поставили вище за земні клопоти?

Чи слід на землі не важить нічого? Та як же не важить? А Спаситель? Апостоли Його? Святі отці Церкви?

Півсотні з тисячі... Багато це чи мало? Сіяв щедро, зійшло рідко. А хіба по кількості Суд буде? І чого страхатися, коли все позаду й нічого не вернеш? І за чим жалкувати, коли воно вже звершене? Суд очікує справедливий: Божий, не людський.

Так схотілося стомленій душі його чогось радісного, світлого – як у далекому безтурботному дитинстві, коли поряд повсякчас були батьки, які захистять, утішать, приголублять: він тоді дивився на світ, наче пташеня із затишного отчого гнізда у безпечнім дуплі. Втім, варто згадати дитинство, як сама собою спливає згадка про смерть близьких і радість зникає...

А Свята Софія, служба в ній? Так, він тоді був щасливим щодня, щомиті. Доки не прийшли латиняни. Лихо, що вони принесли, затуляє своїм мороком все звідане до того світло. То що ж виходить: він життя прожив, а простого людського щастя, того, котре земним зветься, не пізнав?

Благиня. Вона ніби те уквітчане осоння на галявині посеред незмірної, несходимої задесенської пущі. По суті, як розібратись, його єдиний світлий спогад від самого латинського спустошення Константинополя. І його найбільший гріх, і знову нестерпний біль. Хіба таке буває, щоб водночас і світло, й гріх, і біль? Буває...

За осінь та зиму Авдій по-справжньому здружився з Благинею. Вона завжди була така усміхнена, доброзичлива й турботлива, терпляча до його непристосованості, невміння робити необхідну в пущі роботу, що не полюбити її було просто неможливо. Він і полюбив: любов'ю не плотською, а серцем, як люблять найріднішу сестру – без жодної гріховної мислі. Та боронь, Боже, – в нього тоді навіть насподі думки такої не виникало! Коли ж запропонував він Благині грамоті навчитися, вона хтозна, як загорілась тим бажанням і за одну лиш зиму не тільки всі буки вивчила а й навіть змогла стилем[\[458\]](#) вперше надряпати на бересті своє ім'я. Вона так пожадливо вбирала в себе всі його розповіді про Константинополь, про Христову

віру, про читане й бачене ним – скільки не пройшло перед Авдієвою пам'яттю людей опісля того, скількох не довелося йому навчати, але більш здібного учня, ніж Благиня, навряд чи пригадав би!

Та це було до весни. Ті давні, вперше в житті почуті ним веснянки незбагненим чином, язичницькими своїми чарами розбурхали сплячу плоть Авдія й породили гріх бажання хімі. Він боровся з ним, як міг, проте без жодного успіху: то було все одно, що прагнути втопити обрубок дерева в воді – доки прикладаєш зусилля, хіть насподі твого нутра, та варто припинити стомливу боротьбу, як вона в мить одну знову нагорі у всій своїй нещадній безсоромності. Благиня за осінь та зиму з набубнявілої брунечки перетворилась раптом на принадну диво-квітку. Для Авдія ідеєю[459]жіночої краси завжди була, звісно ж, Богоматір з її витонченими, суто грецькими рисами аскетичного обличчя і скорботним поглядом великих очей – чого на Русі він жодного разу не бачив, а жива, завжди жвава Благиня взагалі найменше з усих походила на ту ідею Авдія.

Він навіть второпати не міг, що ж саме сталося з дівчиною, поряд із котрою прожив він понад шість місяців свого календаря. Коли на початку осені ще й помічалась в ній якась незграбність молодесенької унотки, то на весну все те щезло без жодного сліду. Натомість невідомо звідки взялася округлість личка з рум'янцем і ямками на ланітах, округлість колінець, округлість сідниць під лляною сорочкою та чи не найбільше – гріховна у своїй знадливості округлість дівочих, цілком уже дозрілих персів з пуп'янками сосків, що стовбурчились горбочками з-під тонкого полотна.

І він тоді, уперше в своєму житті, забувши навіть про Світле Христове Воскресіння, глянув на дівчину хтивим поглядом дорослого мужа. Хоча одразу й задавив у собі гріх, та хіть в подальшому все ж час від часу брала над ним гору, як не намагався Авдій її подолати. Він би справився з тим гріхом, коли б лишився з ним сам на сам. Та на боці гріха постала Благиня... Може він раніше просто не помічав, уваги не звертав, але від того дня дівчина ніби за мету собі поставила звести Авдія з розуму.

Вже пішло справжнє тепло, все навкруг стало ніжно-зеленим, буяло, квітло, духм'яно пахтіло; спів лунав звідусіль – пташиний і людський: коли не так Едем виглядає, то як іще?! Коли чого й не вистачало в тім раю, так це пісень на славу Господа. Бо стрінуться Авдій з Благиною очима і тьохне в нього серце, незвіданим щастям переповниться душа: так би й дивився в ті сині очі, забувши про все на світі – до самого скону свого. А ще коли через чиюсь роботу на півдня затягнеться їхня розлука, то при зустрічі дівочі очі блищать, усміхаються до нього, аж променяться, й обидвоє намагаються опинитись поряд, щоб начебто ненароком легенько торкнутись іншого: хоча би краєчку його рукава. Вона вміла так глянути, з таким жартівливим бісиком, що впіймавши часом той погляд, хотілось Авдієві покинути всяку роботу, вхопити дівчину й піднявши на руки, нести кудись... хоч і все життя!

... Була найкоротша ніч у році, паганська Купала. В яру, біля Бистриці збиралися

молоді та юні – десятків зо три: й тих, що в злюбі[460] вже жили, і тих, котрі без пари. Хоча Благиня й кликала його туди, та він їти не хотів. Але... піддався згодом дівочим чарам і досить скоро, забувши про все на світі, вже стрибав із Благиною через вогонь, ходив зо всіма у колі, навіть забувши про сан свій, намагався співати з ними язичницьких пісень, аж доки його не охопив якийсь жар і збуджений трепет від присутності поряд із собою дівчини – найкрасивішої з усіх, що будь-коли бачив.

Поміж ними виник якийсь невидимий, проте відчутний обома зв'язок, коли для розуміння не потрібні вже жодні слова, і в якусь мить пара, не змовляючись, рушила уздовж берега далі від багаття; в Авдія тоді від хвилювання тремтіло все тіло, аж зуби цокотіли, певно, що й з Благиною відбувалося щось дуже схоже, бо коли темрява надійно сховала їх від чужих очей, вони сплелися в палких обіймах, невміло цілуючись та пестячи одне одного і вже скоро сталося те... той гріх.

Якась неземна, неуявна ним раніше насолода, плотська утіха, котра, виявляється, здатна перетворити людину, навіть служителя церкви, на подобу охопленої дикою хіттю тварини, поглинула обох і не відпустила до самого світання. Вони вертались у своє житло; до денця спустошений Авдій подумки картав себе, як останнього грішника, шулився під уявним поглядом суворого Бога, чекаючи на свою голову справедливої, а тому й неминучої Його кари, зате Благиня цвіла і зовсім не помічала пригніченого настрою свого любленика. Кришень стрів їх незворушним поглядом і нічого не сказав – так, ніби вони не після Купальської ночі удвох повернулись, а прийшли з ниви, де на виду у всіх працювали.

Те каяття Авдієве тривало недовго... Варто було відіспатись, як хіть знову запалила в ньому вогонь бажання, а думки про гріх відлетіли кудись в небуття. Решту літа по тому вони мало не щоночі любилися як не в кущах, так на узліссі, під котримось зі стогів. Він уже махнув на все рукою, твердо знаючи, що прощення від Господа йому тепер не буде за жодних обставин і опам'ятався лише тоді, як Благиня, потупивши очі, одного разу прошепотіла йому :

– Овдійчику, любасику, а я ж непразна суть...

Він був вражений.

– Як це?!

– Дурненький... – засміялась тихим щасливим сміхом Благиня, а він вжахнувся скоєному.

– Ти не радий? – спитала вона з лукавою усмішкою, розкинувшись на сіні у всій своїй гріховній красі.

– Ми согрешили... Дитя наше поза шлюбом зачате... О, Боже правий!

– То й що? – солодко потягнулась Благиня. – Буде злюб. Дідо нас хоч завтра убрусом[461] пов'яже перед Богами.

– Я християнин, пресвітер. Мені гріх великий, непростимий, перелюб чинити й поза освяченим церквою шлюбом дітей мати...

Сказав і сам вжахнувся, усвідомивши глибину власної ницості й підлості. Поспішно почав виправдовуватись:

- Це лише моя вина! Якби ж ти хрищення прийняла...

Благиня дивилась на нього із жалем.

- Коли ти так хочеш... коли треба - я згодна. Не переживай: ти ж сам казав мені завжди, що бог ваш милостивий, добрий. Він пробачить тебе, нас пробачить. Люблю тебе, Овдійчику. На край світу за тобою піду.

А він тоді так зрадив, що Благиня погодилась на хрищення! Це вже хоч якось виправдовувало його перед Господом. І замріялось про те, що наверне згодом у Христову віру всю Кришневу весь і навіть сам волхв увірує в Нього, зречеться своїх кумирів...

- Від цієї миті нарекаю тебе оглашеною.[\[462\]](#) Будемо готуватись до хрищення.

- А це так важко?

- Ні, зовсім легко. Треба тільки багато чого взнати, перш ніж станеш християнкою.

Вже осінь настала, коли він охрестив Благиню - в ночвах, у житлі, влучивши годину, як Кришня вдома не було. Тільки, як розібратись, що це міняло у випадку з їхньою дитиною поза шлюбом? Де б вони обвінчалися? Ось-ось вагітність Благині мала стати помітною - що тоді? Не міг же він впасти в язичництво і бути супруженим волхвом!

- Ти ж знаєш, як на той гостинець, де на мене таті напали, потрапити, - не витримав якось Авдій, - ми би звідти Сосниці дістались, а там нас у церкві обвінчають. Повернемось назад - обіцяю тобі.

- Я не можу... - виправдовувалась Благиня: - Се на шкоду нашій весі буде.

І як він не просив, люблениця його нізащо не погоджувалась.

- Ні, любасику, не хочу рід зрадити. Боюся, прийдуть сюди княжі люде: не тивунові, а ті, що січуть і палять всіх, котрі рідним богам вклоняються.

Та невдовзі після хрищення хтось випадково побачив їх у пущі під час спільної молитви - вони щодня усамітнювались десь, аби помолитись. Коли слух про те дістався Кришня, Авдій саме на узліссі сіно на воза складав. Вже чималеньку копицю наклав, коли помітив неподалік себе волхва з сокирою. А той, підійшовши, рикнув на весь голос: "Онуку тобі не пробачу!" і замахнувся сокирою. Авдій дивом якимось встиг підняти для захисту свої вила-трійчатки[\[463\]](#)- сокира вдарилась об них і випала з Кришневої руки, не завдавши шкоди. Авдій чкурнув у пущу, волхв погнався за ним з ножем, але перечепився об щось і впав. Певно, падаючи, дуже забився, бо аж крикнув від болю.

Авдій мчав, не добираючи дороги, уздовж узлісся, а коли зрозумів, що погоні нема, спинився на мить, аби відхекатись. Ясно було, що на цьому його життю у весі прийшов кінець. Не побачивши ніде Кришня, наважився заскочити до весі: за Благиню переживав та й пожитки свої хотів забрати. Перелякана люблениця стріла його на півдорозі - сама поспішала за розгніваним дідом.

- Живий! - кинулась Авдієві на шию.

- Ледь не вбив... Втікати треба, - він озирнувся назад.

- Я з тобою!

- Пожитки хочу забрати: вівлію там.

- Біжи до Бистриці, чекай у кущах, де одnodеревки. Я принесу! - і помчала до весі. Авдій, ховаючись, щоб ніхто бува не побачив, рушив гущавиною на дно яру.

Благиня не забарилась: з саквами Авдія та веслом хутко спускалась до річки. Вони сіли в одnodеревку і відштовхнувшись від берега, швидко попливли вниз по течії: Авдій на носі, Благиня з веслом на гузці.

- Куди ми пливемо? - запитав нарешті трохи заспокоєний Авдій.

- До Хоробору.

- Як?! - вигукнув, не стримавшись він, - туди ж дороги немає.

- Для роду нашого немає, а для нас із тобою тепер є, - ледь усміхнулась Благиня.

Вони довго пливли тією швидкою річкою - Авдієві здавалось, що цілий день. Не вмючи плавати, він сидів, ухопившись руками за облавки й молив Бога, аби їхній човник не перевернувся під час плавби. Та все ж нарешті пуца скінчилась, попереду з'явилися сірі дерев'яні стіни якогось городища, човник їхній промайнув під невисоким містком, що єднав береги Бистиці і вже скоро вискочив прямо в широку ріку.

- Се Десна, - мовила Благиня, - а Хоробор десь на тому березі. Переправимось і підем пішки. Думаю, до темряви встигнемо.

Одnodеревка ткнулась носом у кручу, Авдій вхопився за кущик лози й перебрався на берег. Тримаючи однією рукою вервіє, прив'язане до носа лодійки, а іншою потягнувши до себе сакви, Авдій почав розпрямлятися, почув схвильований крик Благині: "Дідо, ні!!", зиркнув уперед, а Благиня, стоячи в одnodеревці спиною до нього, раптом смикнулась наче від удару й почала завалюватись на бік і в грудях у неї була стріла - дівчина якусь мить ще намагалась зберегти рівновагу, а тоді шубовснула в воду і зникла з його очей - назавжди...

А на тім березі стояв Кришень з луком і так само, як Авдій, отетеріло дивився на воду, що в одну мить забрала в обох найдороще.

... Скільки він за своє життя втоми звідав! А така ось уперше... Кришень відчував, як з його старечого тіла, ніби з тріснутої утиці[464], витікає сила. Коли почався дощ, він заледве доплентався до двору Буслая, пройшов, ніким у сутінках не помічений, до стодоли й спираючись на посох, з тихим стогоном опустився на свою овчину. Ліг і напруга в тілі послабла, очі самі собою закрились; йому здалося, що провалюється в якусь безодню і дарма, що падав довго, проте до падіння свого лишався байдужим. Спершу думки плутались, втім згодом усе ж в голові прояснилось і падіння його припинилося. В тім падінні було йому так добре, так спокійно, як рідко коли в житті бувало - хіба що давно-давно, після майже забутих ним любовців із жоною в молодості. Через силу він таки відкрив очі.

Ось і звершилось те, заради чого Велес[465] послав свого волхва сюди. Повідав власному родові про його забуте минуле, укріпив дух оборонців і відігнав з-поміж них страх смерті. Допоміг родовичам у важку годину: вмовити Перуна пригнати о такій порі дощові хмари, вмовити Громовержця заради коропського роду на прою з

Чорнобогом стати, як колись, – не кожному гонимарнику і в зрілі літа таке до снаги. Спасибі, Доле, що сил вистачило. Тепер і спочити можна...

Таки зглянулись над ним рідні Боги, дали родові те, що просив. Може тому, що просив із самого осердя рідної землі, з древнього Коропа. Що вірно витолкував останню волю Велеса, не так, як тоді, тридцять і три літа назад.

... Тільки сліпий не помітив би, що між Благинею та Овдієм таки сталося те, що стається поміж юними в Купальську ніч. Кришень надто любив свою онуку, щоб суперечити волі її серця. Коли відбувається поміж двома людьми злюб, не варто смертним ставати на його шляху – то Лелева[466] справа, а не сторонніх людей. Звісно, було би ліпше, якби вподобала Благиня іншого уношу, тільки де ж би він узявся? З Оболені? Ну так забрав би її з собою, туди, де забули старий покон, де гнуть спину перед боярами та княжими людьми. Нехай, вирішив Кришень, мо' воно й на краще. Зате у весі люду не поменшає, а ще й додасться згодом. Прив'яже онука до себе цього Овдія, а там діти підуть, він ще трохи поживе та й забуде свого бога. Упертий – се добре. Уперті люде багато чого добиваються: з часом усього навчиться, добрим господарем стане.

Так думав Кришень. А тоді, весени вже, сказала йому стара Пирогостя, що бачила, як в яру, на схилі, Благиня з Овдієм незнайомі слова промовляли вголос і пучками крижі собі на груди клали. Він одразу ж усе зрозумів. Метнувся до житла, думав застане там обох, але Овдія не було, тільки Благиня поралась коло печі.

– Де Овдій?!

– По сіно поїхав, – явно здивувалась дідовій люті онука.

– Як ти сміла зректися рідних Богів?!

Благиня опустила голову, але так, що Кришень зрозумів – каються і не думає, про вороття не помислить навіть. Дурень! Отак витолкувати попередження Богів про стрічу з отсим хрестатим, про невідворотність Овдієвої появи тут! Та ж вони й попереджали про небезпеку для весі, щоб пильним був: "Стрінеш хрестатого, Кришню, то від смерті порятує, як Кон велить, тільки дивись, рід свій бережи від грецької зарази!" – ось що Боги йому пророчили...

Вхопив сокиру й вискочив із житла з твердим наміром вбити чужинця, котрого сам сюди й привіз. Побачив його здалеку, підійшов і не тямлячи себе, рубонув. А той устиг вила вгору звести: Кришнів зап'ясток вдарився об них і сокира випала з десниці. Овдій кинувся навтьоки, Кришень, вихопивши з ножниці ножа, рвонув за ним, але перечебився об щось і падаючи, з розмаху вдарився чолом об старий трухлявий пень.

Очнувся – лице в крові, дивом скроню не пробив. Йому б тоді й спинитись – вже ж два попередження від Сварги: не чіпай чужинця! Ні... Забрав сокиру й вирішив будь-що вбити Овдія. Та в житлі не було ні його, ні Благині. Нікуди не дінуться, вирішив, прийдуть. Рану промив, голову платном обв'язав, пішов по коня, сіна привіз. Чимало часу сплило, доки помітив, що немає на місці весла. Коли ж і саков чужинця не знайшов, зрозумів, що по воді втекли з онукою і лодійкою їх уже не наздогнати.

Тоді вхопив лука, тул зі стрілами й подався наздоганяти верхи. Мав устигнути раніше, ніж втікачі дістануться Десни. Так гнав, що мало коня не запалив, а коли продрався крізь верболіз устя Бистриці, побачив свою одnodеревку вже під лівим берегом. Десна в тім місці була неширокою – удвічі вужчою, ніж зазвичай, хіба з третину перестрілу [467], бо був там великий вир над глибокою ямою. Тремтячими руками супружив лука, наклав стрілу – Овдій вже вийшов на берег, Благиня ще сиділа з веслом на гузці. Змусив себе заспокоїтись, прицілився і вже твердою рукою, знаючи напевне, що поцілить, пустив стрілу. А в ту ж мить онука, побачивши його з луком, з криком "Дідо, ні!!" підхопилась на ноги, аби закрити собою Овдія...

Стріла влучила Благині прямо в груди. Вона якусь мить ще стояла, закинувши голову назад, а потім впала у воду і зникла з поверхні – течія швидко стерла навіть кола від її падіння.

Боги, що він накоїв! Попереджали ж вони: "Прийде неминуче, невідворотне, таке, що змінить долю твого роду; не намагайся стати на його шляху – тільки гірше зробиш." Се Мара[468] на нього ману напустила... Вражений тим, що сталося, Кришень ошелешено дивився, як Овдій, вигукнувши щось до нього, піднявся на кручу і розчинився поміж кущів.

... З тієї години рід його почав танути на очах. Першим пішов з весі Шумило. Наступного літа знялися з місця Осьмак і Мізин зі своїми домочадцями і всім животом своїм.

– Ближче до людей, – сказали, коли спитав куди зібрались, – сини он переростають, а злюб ні з ким взяти.

– Рідних Богів зректися хочете?

– Поживем, побачимо, – насупився на те Мізин.

А Осьмак додав:

– Толку з того, як вимрем тут усі? Пращури не пробачать...

Що він на те міг їм відповісти? Він, котрий власними руками вбив свою онуку. Непразну. Вбив продовження свого роду. Так згодом і лишився один: хто повмирав, а хто подався в світ. Він же, як волхв, не міг покинути старезних, мало вже й на кумирів схожих, а більше на трухляві пеньки, рідних Богів.

Тільки тепер ось думка: може ту стрілу тоді спустила його рука з присуду Доли? Те ненароджене дитя – покруч коропського роду з ворожим жерцем – як би воно жило?! Як не силуйся уявити, все одно не вдається. Не могло воно жити, як не можуть примиритись рідні Боги з тим грецьким богом, як вода з вогнем не миряться, не живуть. Тому й приречене Судом[469] було на смерть.

Але пощо Боги жодної шкоди не заподіяли Овдієві? Як допустили вони, щоб ширилось Руськими землями оте, що звуть тепер вірою в Христа? Чи від чужих князів се пішло, чи князі від нього? В одному сумніву немає: грецькому богові князі потрібні, а князям Христос. У роздумах своїх часто з гіркотою згадував слова Овдія про неминучість приходу тієї грецької дивної віри в Христа.

Неминучість... Ось вона, за стінами. Всих примирить. Що лишається родові? Стріти

її без страху, в очі подивитись – ану ж бо, хто кого передивиться?! Йому самому легко, бо вже й так зажився на світі. А решті? Молодим, юним? Аби ж тільки честь роду не зганьбили...

Все, що є на землі, все рождається колись, квітне, стигне й відходить, помирає. То може й старому світові така доля вготована? Ось-ось покотиться з гори палаючий Бадняк[470], аби колись усе почалося спочатку. Смерть – отам, за порогом. Добре тут місце. Стодолу не розметали, од стріл татарських вона поки що не загорілась і соломи в ній достатньо, аби в означений Богами час душа його не в прах земний пішла – полинула з димом до Вирію.

А сила витікає, витікає: руки несила піднять. Вишептався ти, Кришне, як рак у торбі.

– Свароже... Велесе... Йду вже...

– Ну що там, Будиславе?

– У городню[471] вже вперлись, отче. Будемо попід низом проходити. Мислю, до ночі маємо дна рову сягнути.

– Там у рові косий острог[472] із дуба...

– Хіба ж не відаю, отче? Ще на півсажнях чи сажень углиб візьмемо, під ровом пройдемо, тоді вже нагору. А що вдієш?

– Чи ж вона хоч допоможе, сину, отся затія наша?

– Все одно ліпше, ніж склавши руки сидіти. Тут усе готове?

– Срібло-золото в скрині, а рухлядь м'яку хоч у мішки і склали, та, боюся, кинути доведеться – одна морока з нею.

– Твоя правда, отче. Без коней з тими мішками намучимось. Рухлядь діло наживне, голова б на плечах лишилась.

Яке то щастя для отця, коли з сином один одного з пів слова розуміють! Ще би Михайло передурів. Воно, як помислити, – уноша, що ти з нього візьмеш? Хіба сам не таким був? Може й не таким... Бо з Калки навряд чи вернувся би.

В порубі сиро і темно, хоч в око стрель. Коли Стоян із Жилою, отроки отцеві, за боярським наказом запроторили Михайла в підземелля, здалося йому, що втрапив на той світ, у Нав[473] провалився.

– Чи ж не ти се, Михайле? – почув він голос Лавра.

– Я...

– Отакої! Тебе ж хоч за що?!

Михайло іншим разом ще помислив би, чи варто відповідати ізгоеві, хай і купецького роду, а тут відчув себе скиненим з неба янголом і образа прорвалася відвертістю.

– За те, що кров боярська. Боїться, аби й краплини не пролив, рід боронячи.

– Від кого ж?

– Та від татар, від кого ще... Не чув хіба?

– Ні.

– Татари окаянні до города підступились.

- Коли?!

- Сього дня.

- А я тут гадаю, що то за клопіт у вас. Осьде за стіною отроки днями снують туди-сюди. Копають, чи що?

- Хід підземний, - не одразу відповів боярчук, - втекти хочуть.

- А-а-а... - протягнув Лавро, - втекти... І куди ж? - хмикнув, а тоді аж засміявся.

Михайло мовчав.

- Ех, був би в мене ніж... - зітхнув ізгой.

- Нащо тобі?

- І я би втік. А то боюся, забудуть про мене і здохну тут з голоду. Щури вуха й носа в живого ще обгризуть... Не хочу!

- Зарізав би когось?

- Тю! Хіба я головник який? Тат? Вирізався би звідси отуди, де хід копають.

- Тут у вінці дуби по сім вершків[474] покладені. Швидше з голоду помреш.

- Коли жити хочеш, що ті сім вершків?

Михайлові очі трохи звикли до мороку. Йому здалося, що навіть у суцільній темряві вгледів, як спалахнули очі Лавра. Сягнув рукою до чобота:

- На.

- Що?

- Захалаявник мій. Булатний.

Лавро навпомацки налапав руку боярчука, вхопив ножа, ніби то дар Божий був і скоро вже Михайло слухав, як шерхотів під його гострим лезом вистояний літами дуб. Нехай хоч щось на світі буде не по волі отця його, Жирослава Мироніжича.

Дощ припинився перед світанням. Коли Бурі вийшов зі своєї юрти, вкритої синім, як Вічне Небо, китайським шовком, вранішній небосхил був уже чистим від хмар і на сході, десь за лісом, вставало сонце. Все навколо вилискувало чистим льодом: і шовк на юрті, і тууг[475] біля неї з жовтим обмерзлим полотнищем роду Чагатая на лискучому дерев'яному ратовищі з чорним хвостом яка та сульде[476] нагорі та й навіть чергова жертва, що мала ще цієї ночі впасти під копита монгольського коня - орусутське місто Хоробор здалеку виглядало ніби заплавленим якимось велетнем-чарівником у прозоре скло. Лише два кешиктени[477], що зазмерли обабіч входу до юрти, тільки недавно змінивши своїх попередників, дивним чином вибивались з усього цього зачарованого льодяного світу, бо були в сухому, не обледенілому одязі - ніби живі люди в казку потрапили.

Дві ночі, проведені під цим містом орусутів - то вже занадто. Несподіваний дощ морозного вечора звів нанівець усі розрахунки Бурі. О цій вранішній порі його мінгани мали би вже рушити далі, полишивши від Хоробора одну лиш купу тліючих головешок. Чи й Гуюг-хан потрапив під цей льодяний дощ? Бо інакше хіба повірить він, що Бурі застряг тут неспроста? Ще й досі по вкритій льодом землі неможливо навіть кроку ступити, а не те, що йти на приступ укріпленого міста з високими стінами й глибоким ровом. Буюрук добре справлявся з обов'язками юртчі: весь простір навколо синьої юрти

Бурі був щедро посипаний піском, але вчинити так само з дорогою для гінця до Гуюк-хана не під силу нікому в світі. Не прискаче вчасно до хана посланець – чекай неприємностей: хто ж повірить, не бачивши оце скло на власні очі, що таке взагалі може бути?!

За весь час, проведений Бурі у військових походах, оце вперше сталось таке, що спинило переможний поступ монголів: ні дощ, ні сніг, ні навіть зимовий холод перепорою їм ніколи не були. Найстрашніше, коли це знак від Вічного Неба йому і всім навколо: Бурі, син Байдара, онук Чагатая, правнук самого Чингісхана не спроможний забезпечити перемогу довіреного йому війська. Навіть якщо це й не так, і знака ніякого немає, то хто поручиться, що думка така не виникне в його мінганбеків? Та що там мінганбеки – у сотників і десятників, у останнього воїна. А без віри в того, хто стоїть на чолі, ще жодне військо не стало переможним.

Чого не терплять монголи? Нерішучості того, хто їх веде. Незнання, що потрібно робити кожному. Чим довше воїн знаходиться без діла, тим гіршим він стає.

– Нехай зберуться в моїй юрті всі мінганбеки, юртчі Буюрук та даругачі Цзя Є!

Кров предків, що тече в твоїх жилах, якщо вона не отруєна поразками і не розбавлена невдачами, важить куди більше, ніж обставини, в котрі ти потрапляєш. Хоча Бурі було тільки дев'ятнадцять зим і жодного самостійного походу за плечима, проте в ньому струменіла Чингісханова кров непереможного войовника.

– Нойони Ачжу і Темутар, того хашару, що ваші мінгани привели позаминулого вечора, недостатньо. Приженіть сюди весь закуток цього межиріччя!

– Майстре Цзя Є, нехай хашар зараз же починає закидати рів і стелити підступи до пролому!

Даругачі, схилившись у поклоні, тим не менше, тихо мовив:

– О, юний нащадок Потрясателя Всесвіту! Полон заледве пережив цю негоду; ще дуже слизько: боюся їх сил буде недостатньо для цього...

Бурі стримався від прояву гніву: Цзя Є ніколи не скаржився б просто так і коли він каже, що хашар вимок і замерз під льодяним дощем, то так воно, швидше за все, і є.

– Атямасе, нехай сотня твоїх воїнів камчами[478] жене хашар: ворухнуться – зігріються. Решту мінгану сховай у засаді за горожею. Якщо вдасться виманити орусів з міста, вдариш на них двома крилами.

– Майстре Цзя Є, чотирьох хуйхуйпао мало! Коли будуть готові решта?

І щоб показати всім свою рішучість, нахмутив брови:

– Я не збираюсь тут зимувати! Наступного ж ранку ми маємо вирушити звідси.

– Так, – склав перед собою долоні майстер-чжуржень[479] і знову схилив голову, – до полудня ми подвоїмо їх кількість, все навколо посиплемо піском і одразу ж почнемо обстріл.

Весь частокіл навколо Хоробора був зведений хашаром. І горожу для себе з наказу якогось татарина поставили власними руками. Тепер цей хашар з п'яти чи й шести сотень полонених збився в ній у щільну купу, ніби отара овець: жони й мужі, старі та малі. Льодяний дощ, котрий лив увесь вечір і ніч, ні на кому з них сухого місця не

залишив. Загнані татарами в тісну загороду, люди збились до купи, щоб хоч якось, хоч трохи зігрітись. Але тим, хто опинився всередині, часом в тисняві не було чим дихати, тоді, як ті, що стояли скраю, немилосердно мерзли. Їх знехотя пропускали вглиб юрми і вже інші, що замість них ставали крайніми, одразу ж починали тремтіти від холоду.

Часом хтось зі старих, чи малих не витримував, мовчки сповзав донизу і ті, хто були поряд, вже знали: ще одна душа відмучилась... Померлих піднімали і над головами передавали до краю натовпу, щоб не топтатись по людському тілу. Стояли мовчки – а що ти скажеш, що вдієш? Навіть матері за своїми, померлими тут, дітьми не голосили. Над людським юрмищем на широких крилах зневіри витала цілковита безнадія: швидше б уже дочекатися смерті – як полегшення, як вивільнення...

Сонце піднялось з-за бору і над натовпом в повітрі затремтіло легеньке марево з випарів. Здається, ніхто й не помітив, як до полону підійшли татари. Охорона відчинила горожу.

– Виходь! Виходь!

Не одразу, але під ударами нагаїв зарухались, посунули – куди?

– Йти туди! – якийсь чужинець вказав рукою на посад. – Все нести до стін, засипати рів! Ворушись, орусити!

Відчинились сьак-так стулені до купи ворота в татарському частоколі й гурба людей вивалила з них, ковзаючись та падаючи, мовчки розбрелась по зруйнованому посаді і скоро вже перетворилась на якийсь людський мурашник: все, що трапилось до рук, приречено тягнути удвох, утрюх чи поодиночі прямо до стін, кидали у рів.

Зі стіни на те спершу дивились мовчки, з якимось нерозумінням. Потім хтось ніби прокинувся:

– Та се ж наші! Онде дід Кошуля з Сохачевого...

– Еге... І сваха моя, Лугава!

– Що ж ви дієте, га?! – не витримав, заволав швець Дедята. – З татарами заодно?

– Продалися, відступники!

Горлала вже мало не вся стіна – у галасі не розбереш навіть про що, тільки злість і вчувалась у тім воланні.

– А що ми? – кволо виправдовувались знизу. – В полоні: не понесем – зарубають...

– Ох ви ж!... – зайшовся криком Дедята. – Самі в ярмі, то й нам смерть готуєте?!

Внизу мовби й не чули. Весь час ковзаючись, падаючи на слизоті, тягнули й тягнули до стіни рештки зруйнованих жител і скидали в рів. По посаді скрізь стояли татари, пильнували, щоб не лінувались. Згори дивились на те в розпачі: стріляти? – так свої ж, хай і дальні, а однак родовичі. Як ти стрілу пошлеш в отого отрока чи жону, чи діда?! Твій же рід, як не крути...

Любодар тільки зовні був незворушним: всередині нуртувала безсила злість – татарів цих саме пекло породило! Не рідна кров спиняла його, а розуміння, що коли витратиш стріли на цей полон, то чим зустрінеш ворога, як приступ почнеться? Частокіл навколо города, обстріл здалеку, куди твої пороки не докинуть, тепер полон, бач, пригнали, чужими руками жар гребуть – все це не нагадувало нічого з баченого

ним за життя, хіба що підступність ворога на Калці була співставна з оцим, що діялось перед очима тепер. Як змагатись із таким ворогом – без честі, без правди, без совісті, з ворогом без міри лукавим, підступним та нещадним?!

Весь досвід його виявився непотрібним, геть непридатним – навіть попри все те, що повідали йому переяславці: і про руйнування стін, і про те, як виманили татари переяславську рать з города, де їхні комонні, наскочивши з боків, посікли майже всіх до ноги – так, що й захищатись за стінами вже не було кому. Жони з серпами та діди з косами тільки розлютили татар так, що ті вирізали Переяслав до останнього жителя, не пощадивши навіть немовлят.

Попри все почуте, до останнього сподівався: зможе так підготувати оборону, що татари тут власною кров'ю вмиються, Хоробор надовго запам'ятають. А якби не старий волхв, то тут вже би одне згарище було. І невідомо, що там ще в цих гаспидів у рукаві заховано. Зараз стріли пожалієш – насип зведуть і драбин не треба: як по рівному в пролом зайдуть...

Що там потім буде – поживем, побачим; пощо, сотнику, стоїш, рота роззявив?

– Стрільці, бий полон!

Розгубились усі, ніхто й лук не підняв, стояли заціпенівши.

– Кому сказав, телепні? Вам отих більше жаль, ніж жон та дітей своїх?! – Любодар уже йшов, майже біг по стіні ближче до пролomu.

Стрівся котрийсь ловець із луком, що втупившись униз, стояв, заціпенівши, та ніяк не міг підняти лук. Любодар вхопив його за плече:

– Стріляй, бо за стіну викину!

Стрілець зі страху смикнувся, проте стрілу таки пустив – та вп'ялась у землю коло самої ноги котроїсь із жон. Перелякана, вона пустилась навтьоки, не розбираючи дороги, послизнулась, впала, знов побігла. Інша стріла – з татарського боку, вдарила в груди і жона, ойкнувши, махнула руками, наче крилами, й упала, мов підтята, на вкриту льодом землю.

– Переяславці, бий! – Любодар бачив, що рів у деяких місцях уже закидали мало не до верху. – Бий!

Полетіли стріли, під стіною впали перші, вражені ними, полоняники. Там перелякано закричали, натовп кидав дерево, рвонув далі від стін. Їм наперейми виступили татари й почали сікти всіх без розбору. Піднявся крик і вереск, розгублений полон метався, як між двох огнів, а городяни на стіні дивились на небачене досі жахіття і в багатьох від того видовища не те, що серце стискалось – волосся на голові дибки ставало.

Навіть Любодар пропустив ту мить, коли раптом хряснуло в стіну, в самісінький верх заборолу, полетіли уламки шатра над ним, кілька оборонців були покалічені, аж тут загуло і вдруге вдарило, а потім ще і ще – почалося! Тільки тепер пороків у татар стало більше: по стіні лупили вже шість чи сім і знову летіли на город важкі, замочені у воді Ятриці, дубові окоренки, знову палаючі стріли лишали в повітрі темний димний слід і сипались, сипались, сипались на Хоробор.

Коли вдруге почало страшно, з тріском гупати в стіну, Авдій, почувши те, в тривозі вийшов із храму. Аж тут щось темне майнуло в повітрі, чвакнуло, впавши на землю неподалік нього – мішок від удару об землю розірвався і прямо Авдієві під ноги вивалились людські голови, рештки посічених тіл: руки, ноги, ребра, нутроші... Він мало не зомлів від жаху, коли кілька жон поряд із ним заверещали не своїми голосами, а до нього дійшло, що то таке лежить на землі. Тим часом зойки та вереск почали лунати, здавалося, звідусіль і від того страшного гупання в стіну, від палаючих велетенських стріл у небі, від вигляду скривавленого людського м'яса на землі та несамовитого жіночого голосіння до божевілля лишався один лише крок.

Авдій, обернувшись до церкви, упав на коліна і без слів почав хреститись на лик Спасителя над входом до храму. Той же з сумом дивився на свого пресвітера і в погляді Його Авдієві читалось: "Тепер ти розумієш, чому Я маю прийти вдруге?"

Старий Кирик ледь не силоміць затягнув Авдія в порожню церкву; той, пройшовши зі своїм паламарем через трапезну, спинився перед амвоном.

– Дякую тобі, Кирику... Іди, хочу побути з Господом, – почувши за спиною старечі кроки, рушив до віктаря і спинився аж перед престолом.

"Боже милостивий, невже це не сон? Чи є межа зла у цьому світі? Я, грішний, гадав, що більшого, ніж бачив у Константинополі, бути не може, та як тоді йменувати це ось, що діється нині?! А воно ж лише стукає в наші двері – що буде, як зайде?"

... Він щось таке вигукнув у нестямі до Кришня і подерся кручею нагору, очікуючи, що ось-ось в спину йому вдарить стріла. Не міг усвідомити до кінця втрату свою: ось недавно була із ним Благиня, аж раптом не стало, й у мить одну сліду навіть не лишилось – в гріб не покладеш, не відспіваєш тіло покійниці над ямою... Ріка наче відрізала шмат його життя, поділила на до і після: на тім березі лишились татьба, язичники, гріховні любові його з милою, на цей же вийшов ніби й неоскверненним: все, що трапилось там, за рікою – було чи приснилось?! Спробуй, доведи хоча би й собі...

Ідучи лугом, все смерті чекав, проте з того берега більше не стріляли. Коли ж в нестямі відійшов трохи, побачив якогось простолюдина, рибалку, вочевидь. Спитав, чи далеко до Хоробора та дуже був подивований відповіддю: "Он, за Лисою горою. Дві версти, може, з гаком."

В городі, коли дістався туди, на нього дивились усі, наче він з того світу вернувся. І посадник тодішній, Сопроній Середич, і парамонарій Кирик очам не вірили, бо були сповіщені ще минулого літа, буцімто, пришлють в Хоробор попа з Чернігова. Раділи, особливо Кирик, але так і не дочекались. Пройшов пізніше слух, що зникли, наче в воду впали, і підвода, і сам молодий піп. Вирішили – татьба: що ти вдієш...

Змирились та й жили собі далі. Аж тут – на тобі! Тож розпитували Авдія: що, та як, та де ж він був увесь цей час. Він тоді не зізнався де саме прожив – в пам'ять про Благиню не хотів, попри все, зла Шамровій весі, здогадувався чим усе скінчиться для поселян, з котрими доля звела, хай і язичниками вони були. Послався на незнання дороги, на невміння в пущі її віднайти, що, власне кажучи, десь саме так і було. Ну,

ні то й ні: чи в посадника клопотів мало, щоб перейматися ще тими пошуками та й навіщо, коли піп ось він – живий-здоровий?

За тим служба його тут і почалася. Стан справ перевершив усі його найгірші побоювання: християнство в Хороборі далі старенької церковки, вважай, і не поширилось. Храм був маленьким і тісним, ходили в нього одні тільки княжі люди – від самого Сопронія Середича до останнього холопа з його двору та ще купці, як з торгу додому вертались. Городяни ж і посадські, з простолюду, жили своїм життям, дуже мало чим відмінним від Кришневих родовичів за Десною. Тільки й того, що треби свої паганським богам потайки творили. Кирик з ними навіть не змагався, не в його силах те було: зневажав лише своїх родовичів, невігласами звав – ото й усе.

Лише тоді осягнув Авдій всю велич Провидіння, що закинуло його до задесенських язичників. Знав тепер чи не все, що знали тутешні паганисти, а часом і більше, бо відсутність в Хороборі волхва таки робила своє діло. Дивувався про себе, якими живучими є язичницькі забобони, що за понад два століття не вдається викорінити їх з людських заблудлих душ. Дивувались і язичники, що молодий християнський піп знається на їхніх святах, приходить на ігрища, не розігнати мірється, а слово про Бога свого рече, до церкви закликає. Він же з першого дня ще дав собі в церкві обітницю: множити світом тільки любов та добро, назавжди стати перепорою злу: далі нього воно не мусить світом ширитись.

Благиня... Біль і гріх. Але і світло. На все життя... Він часом намагався собі уявити як би воно було, коли б не та стріла. І не міг чомусь. Гнав від себе всякий розмисел, бо боявся... Тепер, за крок від смерті, можна: боявся ствердитись у думці, що погибель її Господь допустив задля вивільнення свого пресвітера з безвиході – чи ж така жона в його сані потрібна була? Вона ще довго приходила у снах і тоді, прокинувшись, він спершу не міг втямити де насправді знаходиться, а за тим рясно кропив узголів'я сльозами та довго молив Господа пробачити йому гріх, котрий і призвів до смерті не лише Благині, а й дитяти його ненародженого.

Єпископ Порфирій, коли довідався про воскресіння з мертвих свого посланця, неабияк порадив добрій звістці й наступного літа, піднімаючись княжою лодією по Десні до Новгороду, завернувши до Хоробора. Слід сказати, нагодився вчасно. За кілька днів до того син посадника Сопронія Григорій зопалу вбив у гніві челядина свого Моргуна. Вбив привселюдно, прямо на площі біля церкви, тільки через те, що той, несучи за своїм володарем куплений на торгу товар, ненавмисно пролив на землю дороге сурське вино. Григорій спересердя щосили влупив раба десницею та й поцілів у скроню – старий Моргун враз Богу душу й віддав. Чи ж хоч покався привселюдно убивця? Тільки сплюнув на ще тепле тіло та велів іншому челядину забрати покинуту ношу. Люд навколо, дарма, що посадника син, обурився неабияк таким відвертим головицтвом. Авдій якраз із храму вийшов і теж вжахнувся побаченому та й наклав на Григорія за вбивство челядина покуту, на цілий рік позбавивши сина посадника святого причастя.

Посадник лютував, що вже про молодого Григорія ректи? Той день за днем заводився все більше, вбачаючи в покуті нестерпне для себе приниження, аж доки, розпалившись та накрутивши себе далі нікуди, не примчав до церкви з двома своїми отроками, палаючи бажанням занапастити молодого попа, що насмілювався сина княжого посадника поставити врівень з якимись там рабами! Так би воно й сталося, коли б з волі Провидіння в ту ж годину не з'явився в Хороборі чернігівський єпископ.

- Ти що собі дозволяєш, піп?! - волав Григорій і підступався вже до Авдія: - Моргун був мій челядин, повний[\[480\]](#), що хочу з ним, те й дію! Нема в тім головництва і татьби немає!

- Татьби нема, - смиренно, проте твердо відповідав Авдій, - а гріх перед Богом є, поєлику душогубство суть вчинене. Маєш нести покуту.

- Що тут коїться? - спитав подивований єпископ.

І варто було Авдієві в двох словах повідати причину суперечки, як Порфирій, піднявши свій єпископський посох, гримнув на Григорія басом:

- Одлучу[\[481\]](#), нечестивцю!

Нечестивця наче вітром здуло; згодом ще й посаднику дісталось на горіхи від Їх преосвященства за те, що сина в браздах тримати не вміє і той в страшному гріху душогубства загруз. Порфирій погостював трохи, вислухав Авдієву розповідь про неочікуваний порятунок та його життя серед язичників, похвалив молодого пресвітера за старання і подався далі.

А Хоробором умить рознісся слух, що піп Овдій за смерть старого Моргуна покарав самого Григорія Сопронича. Як покарав - те мало хто второпав, утім воно й не важливо було, головне, що покарав. І люди поодинці, а потім цілими сім'ями, все більше та більше стали навідуватись до церкви, слухати Авдієві проповіді - з нечуваним, незнаним ними досі словом любові й добра, співучасті та втіхи у важку для когось мить: там дитя померло, там овдовів хтось, чи в скруту потрапив. Чи попередні отці не те слово до пастви мовили, чи в тім слові серця не було, а тільки невдовзі по тому зажив Авдій серед городян слави втішителя і вже набивались городяни в тісний храм так, що ледь поворухнутись могли.

Йому чути таке за єлей[\[482\]](#) на обпалену душу було, хоча й межувало з богохульством: "Господи, пробач малим сим за нерозуміння їхнє, мені ж бо не дай в гординю впасти"; тому на проповіді намагався пояснити:

- Сказано в Євангелії од Івана: " Один Утішитель на цьому світі - Дух Святий, що Його Отець пошле в ім'я Моє і Той навчить вас усього, і пригадає вам усе, що Я вам говорив." Тож не звіть мене втішителем, бо жоден смертний не гідний імені цього.

Та чи відомо їм було, що таке гріх гордині? Слухали його часом, як причаровані, як ото слухають деякі люди солов'я по весні, бачив не раз сльози в людських очах, котрі розчулювали його неймовірно, бо здавалось, що то на вірного Христового внутрішня благодать сходить... А вони, втерши ті сльози, йшли додому й творили десь під стодолюю треби свої: то куря нещасне різали в пожертву котромусь із духів паганських, то на ниві "борідку Велесу" завивали [\[483\]](#). Попервах він вважав це за

відверте лукавство, та вже потім, можливо, що й літ через десять тільки, зрозумів – вони, як діти: в простоті своїй душевній не відають, що творять і тому щирі, як у вірі своїй (на яку здатні – що вже там...), так і в омані язичницькій.

Єпархія вимагала від нього нетерпимості до паганських звичаїв – отих всіх язичницьких забобонів і треб, а він відчував, що варто лиш почати ті гоніння і не побачить вже сліз під час проповіді, зате зобов'язаний буде посаднику з сином за підтримку: надто висока, зовсім неприйнятна ціна для пресвітера, котрий дав собі обітницю перечити злу та ширити добро, живучи в переконанні, що жоден смертний не здатен вивищитись над іншим через нікчемну малість обох перед лицем Господа – хіба що завдяки чеснотам своїм на волосину якусь стати ближчим до Нього.

Коли християнин вдарить брата свого у Христі – це гріх, відпадиння від Бога. А коли іновірця, чи язичника – чи зло це? Чи весь він перебуває поза Христом, у злі, той язичник? І чи взагалі це має хоч якесь значення, коли мова йде насправді про вчинок християнина? Ти вдариш, чи інший з волі твоєї це вчинить – перед Господом у тім жодної різниці нема: гріх поширення зла нікуди не подінеться, тебе не омине, інакше ж світ цей на Спасіння хай і не сподівається.

Тож як міг він силою, а не любов'ю викорінювати паганство? Через це не раз тримав відповідь перед єпископом, не раз дозволяв собі вступати з ним в полеміку, з котрої виходу часом не було для обох. Був би хоч трохи хитрішим, поступливішим, мав би розум змовчати – вже би давно в Новгороді правив, або і взагалі єпископом став... Звісно, тепер можна собі самому зізнатись: в тім гординя його проявлялась. Як же: хоч і молодий, проте з самого Константинополя, стільком премудростям навчений, при Агіа Софії служив, у Синоді засідати пророчений і зло від латинян пізнав сповна – кому, як не йому про це судити, кому ж іще, як не йому, всякому злу світу міру знати? А чи хтось із них жив серед язичників, чи знав про них те, що він пізнав за Десною? Відчував, що клірики єпархії не любили його за несхожість з ними, за власну думку і самим собою обраний шлях, за надмірну, як їм здавалось, терпимість до язичництва.

Дивним чином влаштована людина. Доки перебував у Шамровій весі, мало не все там здавалось чужим та ворожим, неприглядним і богопротивним. А потрапив у Хоробор, побачив інший бік руського світу – зо всіма його повсякденними проявами зла – і вбивством сильним світу невинного, і насильством та крадіїством, гріхом содомським чи лукавством або несправедливістю й тому вже якимось по-іншому згадувалось пережите за Десною. І де, як розібратися, очевидного зла було більше? Отож бо...

Певно, нікому іншому єпископ Порфирій не спустив би й половини того, на що закривав очі в полеміці з Авдієм, певно, що й захищав його від нападок кліру своєї єпархії. Відчувалося, що Їх преосвященство неабияк втішав високий розмисел тих диспутів: часом це мало такий вигляд, ніби ні з ким іншим не набирив він і половини тієї висоти, як із юним своїм ставлеником з Хоробора. Зачинився якимось із Авдієм у

своїй келії і розмова їхня точилась з вечора й до світання.

- Доходять до мене чутки, що надто поблажливий ти до язичництва: закриваєш очі на невігласів, котрі, відкрито неподобства творять, вклоняються духам своїм і пожертви їм чинять, геть забувши про страх Божий.

Авдій не знітився – навпаки, почав своє доводити.

- Зло не може виходити від пресвітера, слуги Божого, бо це було би все одно, якби від самого Господа. Оскільки ж Бог наш є уособлення добра, то і діяти треба тільки добром.

- Зла в цій нетерпимості до паганства нема. Забуваєш ти, Авдію, що Давид рече. "Прийдіть, діти, послушайте мене, я страху вас Господнього навчу". То вчи!

- Лише любов здатна зродити в душі людини, хай навіть і язичника попервах, довіру, а з тим і віру вже. Ось попрошу я посадника за щось таке покарати людину, котра в Христа ще душею не ввірувала, – і де тут користь буде? Кара та лише назавжди відштовхне її від істинного Бога. Зате я перед посадником в боргу лишуся – якось та й залежатиму від нього.

- То ти і покуту не накладаєш на невігласів?

- Тільки тоді, Ваше преосвященство, як відчую, що людина сама розкаюється в зробленому. Без каяття покута не душу зцілятиме, а злість і спротив у ній рождатиме. Словом Божим намагаюся в серце їхнє увійти. У відступі ж від віри вбачаю ніщо інше, як потурання Боже.

Порфирій не стримався:

- Ти думаєш, що речеш?! Бог не може попускати зло паганства!

- Я стільки думав над цим, Ваше пресвященство... Хіба ж не з попущення Божого потрапив я до язичників? Тать на тім гостинці, коли б хоч на палець правіше сокирою вдарив, убив би мене, але ж відвів Господь руку його. І хіба не він наслав о тій порі волхва, щоб життя мені врятував? Я більше року прожив серед язичників – хіба не з волі Провидіння? Мені здавалось попервах, що то був даремно згаяний час, а вийшло навпаки – тільки з примусу посадника ходили би хороборці до церкви, коли не визнаєш ти життя їхнього, тягот і нужди, потреб та звичаїв. Тож коли хтось із прихожан моїх і скоїть гріх паганства, те не від зневіри його станеться, а від нужди лише. Гріх той дрібний, наче молоде зіллячко на городі після дощу: виполюється легко. В малої людини і гріх малий; великий же – в того, хто сам сильний та великий. Коли Всемиловитий Господь наш навчає пробачати гріхи винуватцям, то як же мені карати когось замість пробачення, Ваше преосвященство?

Порфирій дещо пом'якнув. Коли б хто в єпархії схотів одним словом про свого єпископа зректи, то найперше неодмінно згадав би його доброту.

- Вірю в щирість слів твоїх, Авдію. Вірю, що говориш їх в переконанні, а не задля виправдання. Втім думки твої щодо попущення Божого вельми сумнівні для мене. Ще Кирило Александрійський [\[484\]](#) зазначав, що безумством було би вважати, нібито Господь, знаючи, як Зиждитель світу, його прийдешнє, стане чинити щось на шкоду творінню своєму – людям.

- Як би міг я це заперечувати, Ваше преосвященство? Тому й речу, що зла великого, непоправного в паганстві пастви моєї нема: суть діти вони нетямущі, відтак і попускає Господь їм малість гріха того - аби прийшли врешті до Втішителя свого й не покидали більше.

І з сумом зізнався:

- Одне не можу пояснити собі...

- Що, сину мій?

- Як стерпів Всевишній ту наругу, що латинські єретики в Агіа Софії чинили?! Адже прямо в святому храмі, перед ликами Пантократора і Богородиці слуг Божих убивали, поряд з омфалосом наругу над святинями чинили, плащаницю закривавленими руками брали...

Авдія від хвилювання почало трусити; він замовк, аби оволодіти собою і єпископ, бачивши стан його, терпляче чекав.

- ... Чому Всемогутній Господь дозволив нечестивим єретикам таку наругу над собою вчинити, Ваше преосвященство? Що це, коли не попущення з наперед відомим умислом, якого нам, смертним, можливо й не осягнути ніколи, втім хіба ж не потурання злу? Або ось іще: Отці церкви вчать, що зла немає, що воно поза Богом, в небутті; то невже ж тоді в Агіа Софії, коли чинилось там вселенське зло, не був присутнім Господь? Хіба міг Він покинути Око всесвіту, Пуп землі, відступити перед злом, полишити головний храм свій?! Як оце усе вмістити в голові мені, Ваше преосвященство?

Порфирій спохмурнів і Авдій, помітивши це, поспішив виправдатись:

- Не подумайте, Ваше преосвященство, що не пам'ятаю про послання апостола Іоанна - "весь світ лежить у владі зла", та тільки ж це прямий шлях до маніхейської єресі, поділу світу на Добро та Зло.

- Коли б сказав мені це інший хтось, а не ти, я би не був подивований... Але ж ти, Авдію, з малих літ премудрості навчався й не де-небудь - в самому Царгороді. Ось бідкаєшся, що бачив святотаство, свідком хули на Бога був. А уяви, що довелось тобі при розп'ятті Христа бути - що би тоді сказав? Та тільки ж тим добровільним приниженням Бог-отець світові свою всемогутність довів, бо Сина свого на людське розп'яття віддавши, Воскресіння Його нам явив! А хіба можна хоч якось співставити те, що ти бачив з розп'яттям Христа?!

Зло таким чином віру твою, сину мій, випробовує. Тож хай розум над серцем владу не бере, бо він від сатани, а душа від Бога! Тобі хотілося б, аби Всевишній зло тут же покарав. А чи помислив ти, що Він тоді мав би весь світ наш знищити - стільки зла в ньому щомиті коїться! Те, що ти мені оце сказав, я би назвав богопротивним гомоцентризмом: ти уявив, що твоє сум'яття однієї людини є найважливішим у всьому світі. Бажання твоє ніби від вередливої дитини: щоб Господь був Всемогутнім, проте чинив по твоєму розумінню. Але ж тоді ти себе над Господом ставиш, Авдію. Бог Всемогутній і ми в його владі, через те і ймення Йому - Господь! Ми і в світ цей приходимо, аби пізнати зло, бо тільки тому відкриється

дорога в Едем, хто зречеться його сповна.

Стільки літ пройшло, а розмова та лишилась в пам'яті й спливла нині з її глибин такою свіжою, ніби на минулому тижні сталася. Замолоду, доки весь огром завченого лежить у твоїй пам'яті окремими пластами, як ото смуги заліза, з котрих коваль ще тільки мірється кувати меча, ти ще не здатен свої знання повною мірою перетворити на зброю. Хіба ж він тоді менше знав, ніж Порфирій? Та єпископ знаним володів бездоганно: його пласти давно, ніби під молотом вмілого коваля, змішалися, сплелися, зварилися поміж собою в нездоланний хоролуг[485]. Тож присоромлений Авдій той урок у всіх подробицях запам'ятав до скону, дотепер, дарма, що більш, як чверть століття минуло, десять тисяч світанків, як не більше, стрів, ідучи до храму свого, аби правити службу Божу серед людей: добрих і злих, серцем чистих і помічених гріхом...

Траплялося всяке. Часом готовий був у безнадії опустити руки, коли довідувався про содомітський перелюб між братом та сестрою чи між свекром і невісткою, або про ще від давніх еллінів[486] відомий гріх скотолозтва – якого тільки зла не плодить в світі сатана... Пересилюючи відразу, вів з грішними довгі розмови, накладав покуту – чинив перепону злу, як міг. Траплялось допомагало, траплялось, що ні. Найбільше вразила смерть купецької доньки, що наклала на себе руки, бо полюбила сина вбогого шевця, отець же дав згоду багатим сватам з Новгорода: вельми красна собою була унотька та пішла всупереч волі родителів і втопилася, кинувшись у воду прямо під городськими стінами. Відлучив отця з невітійною матір'ю від причастя, сплатили вони й виру[487] в княжу казну[488], тільки ж хіба допомогло те загубленій навіки юній душі? Чи шевцевому сину, котрий від горя збожеволів?

Часом сам собі здавався греблею, загатою поперек потоку зла. А часом – решетом, котрим, як не старайся, моря не вичерпаєш; проходить зло крізь тебе, водою сочиться між пальців, а ти безпорадно намагаєшся з дірявої лодії повсякденного буття своєї парафії черпати його пригорщами, аби та лодія, злом переповнена, каменем на дно не пішла. Ще й мусив боротися з відчаєм, що роз'їдає душу, наче іржа залізо і полишає тебе сили протистояти злу.

Що там про людські гріхи, з біблійних часів відомі, казати, коли за весь час своєї служби в Хороборі навіть паганські звичаї не зміг викорінити, як не старався. Живе собі город тихим, здавалося б, розміреним життям, парафіяни в неділю до церкви йдуть, сповідуються й причащаються – все так любо, так чинно... А потім ніби пошесть якась налетить, мор у повітрі звідкись візьметься і – страшно дивитись! – то по весні голий уноша на коні полями їздить, то, забувши про церкву, цілу седмицю весь город русалії кличе, пожертви їм коло води творить, в бубни б'є, гуде на гусях і в сопелі дме, скаче, в долоні плеще і водою бризкає на всі боки... А коли вже купальська ніч прийде! Тоді гріх блуду розливається навсибіч, наче Десна у повінь і немає в світі сили, здатної тому запобігти.

Коли княжим посадником став Жирослав Мироніжич, Авдій наважився попросити в нього допомоги, аби силою змусити простолюду припинити богопротивні русалії та прийти до церкви, бо цей не здавався пресвітерові користолубцем. Та боярин

Жирослав з таким подивом на нього глянув, наче отець Авдій бозна що йому сказав.

- Як же се?! Скільки на світі живу, отче, стільки й моління сії бачу. Й за отця мого так було, і за діда з прадідом. Земля наша на тім стоїть: без дощу погинемо всі. Ось дощі підуть і будуть люде в церкві - аякже!

Та хіба ж він потреби в дощі не розумів?! Це ж він заклав у Хороборі перший сад, замовляв у купців насіння всяке і навчав парафіян городництву. Коли починалась посуха, хресні ходи вчиняв і бачив, що те городянам до вподоби: всяк, хто міг, долучався до них. І так радів, коли за тим ішов дощ! Дивіться, люде, ось Чия сила - Христа, і аж ніяк не тих ваших ідолів.

А потім минав час, наставала чергова весна, і все повторювалося знов, наче й не було ніколи хрещення цієї землі: язичницький Великдень, високі великодні хліби з викладеними на їхніх маківках рівнораменними хрестами або вертутами[489]-паганськими знаками на славу Дажбогові, сонячному божеству, і спільні багатолюдні пожертви на могилах предків на дев'ятий день по їхньому Великодню. Ніщо не помагало: ні пояснення, ні вмовляння - лише вчувався у спільному мовчанні хороборців глухий спротив. Коли навіть княжий посадник не хотів нічого розуміти й замість підтримки пресвітера бурчав, як завжди: " Як же се?! Й за отця мого так було, і за діда з прадідом. Земля наша на тім стоїть..."

Терпіти, незворушно дивитись, як панує в його малому світі зло паганства, Авдій не міг. Тож намислив, коли не понищити, так хоча би ослабити, притлумити хрестом і свяченою водою присутність в тих ознаках сатани й закликав якимось усіх своїх прихожан до церкви на освячення великодньої жертвовної їжі. Диво! - понесли! Та так, що не встигав святити. Радів, бо думав, що таки усвідомили, таки одвернулись... А за тим знову був голий "Ярило" на коні, осоружні русалії, купальська ніч - як завжди!

Так ото і гойдало його десятками літ від наївних радощів та віри в торжество Христа тут, в Хороборі, до безнадії і смутку. Втім воно по Чернігівській та Сіверській землях скрізь так було - не з одним пресвітером і не один раз говорив про цю біду; скаржились поміж собою, а толку з того? Вже ж ось цю, останню седмицю, зачувши про татар, потягнулись парафіяни, як ніколи раніше, до храму: душа Авдієва раділа, бо сподівався, що про спасіння хороборці думають... Та варто було об'явитись тут Кришневі, волхву, ворогу його старому, як радо кинулись усі до нього - недарма ж речуть, що скільки вовка не годуй, а він все на ліс поглядає!

Попри тамований власний відчай, втішав себе, як міг: що невдячність людська, без відданості, незговірливість і сваволя, зрада і гордість - то лиш перша ознака кінця світу, що так і має бути. Та все одно, в душі, десь насподі, вчувалась гіркота ревнощів...

- Господи, Боже наш Всемогутній, всим серцем приймаю те, що має статися: без страху, чи зла, проте з миром у душі...

З подивом почув тихий гомін за спиною, обернувшись, трохи відхилив завісу - в церкві було повно людей: жони, діти, старі... "Господи..." - тільки й зміг розчулено прошепотіти. Вийшов з вівтаря, пройшов до аналою:

- Що вам, люди?

- Сповідатись хочемо, отче...

- ... перед смертю...

- Причастя просимо...

"Господи, безмежна милість Твоя до мене!"

- Зараз, людоньки, приготуюся. Почекайте, милії, – і поманивши до себе Кирика, рушив назад до вітваря за напрестольним Євангелієм та антимінсом.

Обледеніла трава між коліями лугового гостинця хрумтіла під постоломи Патапія. Та все ж іти по ній було куди легше, ніж по вкритій льодом виїждженій колії. Куди виведе його той шлях, він не знав, ішов навмання в надії, що до темноти якщо не до людського житла втрапить, так хоча би стіжок якийсь йому стрінеться. Ліс лишився позаду і це вже само по собі було добре. Сонце, що тільки недавно визирнуло з-за хмар, підбиралось до вершечку, проте вниз іще не котилось. Втім тепла його цілком вистачило, щоб обмерзлі дерева й кущі почали з шурхотом скидати з себе льодяні обладунки: це вселяло в Патапієву душу хоч якусь надію на його подальше благополуччя.

Тільки три ночі провів з родиною вугляра. Чорні люде... Що сажею всі перемазані, що душа в них темна: де там у тій чорноті знайтися місцю для премудрості книжної? Перший день слухали, їсти давали, на третій же куснем тим дорікати стали, що от, мовляв, хто не робить у них, той і не їсть. Пощо тоді звали? Не сам же на воза сів... Старався, як міг, просвітити хотів. Хтось для чорної роботи на світ родився, хтось для розмислу; один житом ниву засіває, а він, Патапій, рожденний аби сіяти в людські душі мудре слово.

От вранці... Образа від свіжої згадки душила Патапія – щойно підвелись, як Чорнота і виказав йому:

- Отсе так, Потапе, людино Божа: йди собі, куди хотів, а нам таких нероб не треба.

- Та куди ж я піду з пущі сеї?! – перелякався він, бо Чорнота в таку глушину заліз, що Патапій навіть уявити собі не міг подібних нетрів.

- А куди йшов? Туди і простуй, – махнув рукою вугляр.

- Кликав до себе пощо? – ніяк не йняв віри Патапій: – Куснем хліба дорікаєш... Чи погибелі моєї хочеш?

Чорнота ніби й не чув того.

- Іди, йди! Кудись же ти намірився.

- До Путивля-города, – зітхнув Патапій і похнюпився: зрозумів, що нічого йому вже не допоможе, ніякі умовляння.

- От і добре. Син тебе трохи проведе. За пущею на лузі гостинець знайдеш. Підеш понад Сем'ю[490] вниз по течії – якраз до Путивля і втрапиш.

- Хоч хліба шмат який дайте...

- Бачив, скільки ротів у нас? Онде горіхів жменю візьми.

Сама собою відкрилась раптом йому таїна: то жона Чорноти у всьому винна! Так уже ж скося дивилась на Патапія від самого Хоробора... А вчора, коли різко

похолодало, насунула чорна хмара і полив дощ, вкриваючи все льодяною кіркою, тая жона так уже ж побивалась: що їй пороблено це, не інакше, і знає вона від кого зло сеє, і відає, що діяти слід. Авжеж! То все зозулька нічна накувала! І як не крути, а для чоловіка все зло в житті земнім – від жон, нечисті цієї, безбожниць і хулительок, мерзенних і пакосних посудин, гріха вмістилищ!

Бачить Бог – він старався. Днями не відходив від Чорноти; що б той не робив, а Патапій поряд, без жалю ділився з благодійником своїм сокровенним, мудрістю всією, що їй пристало знати тільки князям та ще, може, боярам. Інший за таке велів би гостя на руках носити, а тут... В плечі випхали. Вже й пожалів, що з Хоробора втік. Як-не-як за стінами був, у теплі й при боярським столі. Добре, що підвернута в кісточці ступня під час ходи вже майже не боліла, тож гостинець помітно подавався і скоро стало видно попереду паруючу проти сонця річку та вербняк поряд з нею, за котрим і ховався, огинаючи його, шлях.

Патапій роззирнувся: чи ніде не видно димів – ознаки людського житла? Знав уже, що такий ось добре наїжджений гостинець рано чи пізно має привести до котроїсь весі або городища. Ліпше би рано, бо пора така, що треба вже вовків берегтися – не за горами й вечір... Коли ж це від вербняка попереду кінський тупіт! Зрадів спершу – підкажуть. Потім насторожився: часи такі, що ліпше поберегтись. Озирнувся довкола: з трьох боків голий луг, тільки понад річкою кілька кущів верболозу. Умить не сховаєшся...

А комонні вже вихопились на чисте і Патапій обмер: татари! Хоч і було до них чи не з сотню сажнів, але він упізнав би гаспидів і за дві. Десь на дні торбини лежав схований од чужих очей шмат лоскуту з випаленою на нім, на жука схожою, закарлюкою: "Іди, ороський жерцю і де не спинишся, розкажуй усім, що ти тут бачив, повідай своїм, що ми нездоланні, що нам коритися треба. Нехай виходять з городів своїх з розв'язаними й накинутими на шию поясами – тих ми не тронемо. Хто не вийде, той знищений буде. Іди, ось тобі тамга[\[491\]](#) в дорогу, для захисту: тепер ти наш алханчі", – так мовив йому навесні широколиций, вузькоокий татарський сотник у критому засмальцьованим шовком кожусі та лисячому малахаї і відпустив на всі чотири сторони.

Та розгублений Патапій, побачивши, як понесли до нього з гиканням і завиванням ті виплодки пекла, забув не тільки про тамгу, а й про все на світі – рвонув у відчаї куди очі дивляться: до річки. Чи розумів він щось? Жах відібрав здатність думати, тіло стало чужим, ноги не слухались, – плутаючись у високій мокрій траві, він згубив свою торбину з рятівною тамгою, двічі затнувся, ледь не впав, йому перехопило подих і крик застряг у горлі, а тупіт був уже зовсім поряд і хрипке дихання коня за спиною лишало найменшої надії на життя. Неминучість смерті, котра постала так раптово, до котрої він не був готовий, якої не чекав і завжди боявся, в одну мить з Патапією, – прочанина, Божого чоловіка, званого іншими мудрецем, – зробила нещасне створіння, що прагне лиш одного – жити! – але від страху не здатне на жодну дію заради власного порятунку. Вершник позаду гикнув і за мить широка петля чорного волосяного ужища

впала на Патапієві плечі, затягнулась на тулубі, нелюдська сила шарпнула його вбік і він гепнувся на землю.

А вже скоро зв'язаний по руках "мудрець" тюпав з вервієм на шиї в натовпі таких же нещасних, як і сам, полоняників – татари гнали до Хоробора зібраний зо всієї волості під час свого раптового наскоку хашар. Гнали, мов худобу, як могли швидко. Часом хтось із старих не витримував, падав – таких тут же на ходу й рубали без всякого жалю.

– Вперед, вперед, орусити!

Страх бути зарубаним, лишитись лежати обіч гостинця звірам на поживу, як не дивно, додавав сили. Підтюпцем, підтюпцем бігли по відмерзлій землі сотні людей, послизались, у відчаї хапались за сусіда – тільки не впасти, тільки встояти! – жодної іншої думки: ні про те, що чекає попереду, ні куди їх гонять і навіщо. Тільки б не впасти.

... Сили вже покидали Патапія, коли попереду постали стіни Хоробора, звідки три дні назад він так необачно втік і тоді сам собою виринув із пам'яті спомин про Переяслав: он воно що! Перша думка майнула: хоч би помолитись перед смертю, але піт заливав очі, сил не лишилось навіть на ногах триматись – яка молитва? Всі слова з пам'яті вилетіли...

Їх спинили. Всі стояли, відхекуючись, а Патапій дивився на город і не міг його впізнати: від посаду, по котрому він не так і давно пройшов до ген тих воріт, не лишилось і сліду – одні лиш купи старого дерева та сірої соломи; натомість постала перед стінами горожа – така ж, як і навколо Переяслава минулої весни. Стіна поряд з ворітьми до половини її висоти була вже розбита, за нею в кількох місцях здіймались до неба хмари диму, десь позаду, біля річки час від часу скрипіло дерево, глухо гупало і в повітрі прямо над головами полону пролітало щось велике, чорне, з хряскотом та гуркотом вдарялося в стіну, котра вся аж трусилась і з кожним тим ударом втрачала вінець за вінцем: здоровенні колоди раптом вилітали з неї, наче цурки[492] і валялись у безладі скрізь навколо пролому; одесну від натовпу полоняників біля якихось велетенських луків метушились іще якісь татари і звідти на город летіли й летіли здоровенні палаючі стріли, а біля частоколу вишліла якась вежа зі свіжого дерева, вкрита щойно знятими, ще мокрими яловичими шкірами – навіщо вона тут?!

Було в тім щось нелюдське, неземне, від сатани. Ще кілька днів назад тут владарювали мир та спокій, вранці та ввечері від тонких пасемок димів із жител віяло затишком і теплом, по дворах мукала, іржала скотина, гавкали собаки, чулися людські голоси, а тепер на цьому місці на честь Молоха[493] займалась Геєнна[494], загрожуючи всьому живому перетворенням на земне пекло.

Щось готувалося. Реймище люду зібралось між річкою та частоколом: може й тисяча полону, а татар так взагалі було в кілька разів більше – весь огром їхній снував туди-сюди і в тім снуванні навіть людина, в ратній справі недосвідчена, вбачала чіткий задум: видно було, що кожен чужинець тут знає, що він робить, навіщо і що робитиме ось-ось зовсім скоро.

Кілька багато вбраних вершників у татарських шапках, підбитих жовтим лисячим хутром з'явилися неподалік Патапія; один з них, зовсім молодий, щось вигукнув рішуче і вказав правицею на город. Враз ніби хвиля прокотилася людським натовпом. Десь попереду, біля частоколу, заворушилось, захвилювалось, там щось відчинились чи посунулось, котрийсь татарин на коні гучно крикнув:

- Орусути! Йти туди! - і показав камчею на пролом у городській стіні.

Ще нічого до ладу не розуміючи, натовп посунув за частокіл, виливаючись у простір перед Хоробором. Охоплюючи хашар із трьох боків, прикриваючись полоняниками, як щитами, татари з луками наготові та оголеними мечами погнали людей до пролomu, а дерев'яна вежа, що покоїлась була на восьми здоровенних, грубо збитих колесах, раптом зрушила з місця і повільно, під спільним зусиллям доброї сотні людей, похитуючись та поскрипуючи, поволі покотилася за хашаром туди ж - до напівзруйнованої стіни.

Любодар відчував: ось-ось має щось змінитися. Позаду палало одразу в двох місцях і чути було надсадний крик посадника, що зривав на комусь злість і голос, вимагаючи більше людей, більше води. Несподівано, задравши в небо свої руки-пращі, завмерли коло Ятриці татарські пороки. За частоколом ворушилось-хвилювалось темне людське море й височіла дивна споруда. Коли хряскіт та гупання припинились, лишився тільки пронизливий свист вогненних стріл, звідти донеслися чужі сердиті голоси. Сотник тільки встиг відмітити це про себе, як в частоколі прочинились ворота і те море почало вилазити з нього, наче опара з діжі.

"Ось воно!" Любодар зиркнув на своїх переяславців - ті одразу ж кивнули на знак згоди головою: "Так..."

- Готуйте! - рикнув до своїх біля двох пороків, що вже й зачекалися біля тих знарядь. Там заметушилися, почувся скрип вертлюгів, важелі опустилися, прийняли на себе дубові кругляки і тепер затримка вже була лише за сотниковим словом.

Тій "опарі", що вилазила з-за частоколу, кінця-краю, здавалось, не було. "Людьми прикриваються, нечестивці..." - зрозумів Любодар і аж затрусився від люті: наче й знаєш, а все одно не можеш уявити собі на що ще здатен такий підлий та підступний ворог. Висока дивна вежа, за зведенням котрої сотник спостерігав від полудня, раптом здигнулася і... рушила з місця. Он воно що! Гуляй-город. Не думав, що татари на таке здатні...

Він ще вичікував щось, коли ж це біля Ятриці знову почали опускатися руки-пращі, а від татар, що вийшли за частокіл, раптом густим бджолиним роєм полетіли чорні стріли: били прицільно, по заборолах, і одразу ж по боках від пролomu почулися вигуки болю поранених.

- Давай, ну!

Коло пороків сотника почули, за стіну полетіли свої посланці смерті, влучили прямо всередину натовпу, люди там теж попадали, закричали, смикнулись на всі боки, на їхні голови вже летіли чергові дубові кругляки, а татари, що йшли позаду, били полоняників, гнали їх вперед і вперед - до пролomu, на вірну смерть.

Тисячі стріл летіли під шатро заборол, вишукуючи собі жертву – носа не виткнеш, не відповіси своєю стрілою. Вже би вони в татар і скінчитись мали, але летіли й летіли і раптом знову гахнуло в стіну обіч пролому і ще, і ще – тепер ті били окоренками з пороків по обидва боки від нього, не даючи городянам жодної можливості обстрілювати їх у відповідь, навіть стояти нагорі. Ще й стріли-свистуни з вогнем долучилися: теж у верх стіни мітили і в одному місці вже зайнялось шатро над заборолом. Любодар, пом'янувши чорта, метнувся зі стіни до пороків, велів цілити в гуляй-город, що поволі сунув, наближаючись – знав бо, чим страшна та вежа.

Послав когось зібрати біля пороків княжу сотню, розуміючи, що вже не в його владі втримати на стінах порядок: єдине, на що спроможний іще, так це з тією вежею позмагатись, як підсуне до стіни. А там уже, як Бог дасть – кожен буде сам за себе.

Патапій мало не зомлів од страху, коли важкий дубовий кругляк влучив у натовп прямо перед ним – мізки котрогось нещасного забризкали йому обличчя. Він з переляку смикнувся назад, але тут же отримав татарською камчею по спині:

– Вперед, орусут!

Їх підігнали майже до самого пролому й веліли розчистити місце від важезних окоренків, що чи не сотнями валялись довкола, та дубових колод з розбитої городської стіни, закидати ними рів біля того пролому. Навколо творилося щось страшне: над головою зі свистом летіли стріли, десь поряд гуркотіло, наче в пеклі й під ногами двигтіла земля, то тут, то там падали обезголовлені полоненики, що чимось не сподобались татарам – живот людський не вартував нічого. Двоє дорослих поселян, молода жона і Патапій вчепились в мокрий та важкий окоренок, але підняти його у четвірки не вистачало сил. Не допомагали ні удари камчею, ні страх смерті, якою було просякнuto все навкруги.

Жити, жити хоч мить іще! Страх, що ось-ось твоя голова буде відокремлена татарським мечем від тіла й покотиться по землі під ноги іншим, тим, кому повезе тебе пережити, – ось що жахало Патапія найбільше і він, вперше в житті рвучи жили, разом з усіма котив, тягнув по землі до рову ті важезні, непідйомні окоренки, колоди з розбитої стіни – хашар скоро таки вивільнив шлях для дивної вежі на колесах, котра була вже поруч та засипав рів, щоб вона підкотилась до самої стіни.

Десятки, коли не сотні обезголовлених полонених валялись навкруги – татари ні в що не ставили життя хашару і рубали голови кожному, хто як слід не старався чи просто знесилів. В городі таки оговтались; не зі стіни, а звідкілясь із-за неї тепер теж летіли стріли – не прицільно, просто на кого Бог пошле: падали наче з неба, опускаючись по високій дузі, й коли знаходили собі жертву, то здебільшого серед полону. Оточений татарами хашар лементував, безпорадно затуляючись од стріл руками; Патапієва душа знову опустилась до п'ят і він, завмираючи кожного разу, коли в когось поряд із ним влучало смертоносне залізо, шепотів тремтячими губами лиш одне: "Господи, помилуй!"

Атямас, син оцязора Пуреша, брав уже не перший орусутський город. І завжди воїни інших племен, не монголи, йшли попереду на приступ ворожих стін, несли при

цьому найбільші втрати, але ніхто навіть заїкнутись не смів проти цього порядку. Всі: буртаси, башкири, уйгури, мажари розуміли, що без хуйхуйпао і хашару втрати їхні були би в стократ більшими. Хашар твоя робоча сила, живий щит для твоїх воїнів і ти можеш розпоряджатись ним, як хочеш, не жаліючи нікого – аби лиш черговий город був узятий.

З вежі на розбиту городську стіну грюкнувся місток, але вперед, у город, ходу не було: попереду, ліктів за п'ятнадцять, височіла інша – наспіх зведена обложеними вночі. Хай вона й була не надто високою, та все ж людина не птах – провалля, що розділяло стару й нову стіни, не перелетиш і, як кіт, на ту стіну не здерешся. Атямас був у самій вежі, по ній з города вже стріляли палаючими стрілами, але сирі шкури були добрим захистом од вогню, проте зблизька по ній ще лупили і два орусутські хуйхуйпао, та так, що вона вся аж трусилась і, звісно, довго витримати такі удари не могла. Треба було щось діяти, а єдиним припасом в Атямаса був хашар. Тож він і мав стати тим містком, по котрому його мокшани дістануться до ворога.

– Хашар сюди! – гукнув Атямас до своїх і внизу його одразу ж зрозуміли.

Коли удари татарських пороків і ворожі стріли зігнали Буслаєву сотню зі стіни, сотник велів гончареві разом із його домочадцями підносити дубові кряжі до пороків. Буслай, надивившись зі стіни на моторошну чужинську силу, на те, як кляті татари небаченим і нечуваним чином творять облогу, був до краю вражений побаченим.

Ще два дні назад, коли думав про смерть і те, якою вона може бути, найбільше боявся одного – згоріти заживо. Після зустрічі з волхвом, тривалої з ним розмови в клуні, Кришневих слів під ясеном про смерть і Вирій, весь час єство своє, як міг, затискав у п'яст: аби не впустити в серце переляк, не здригнутись у вирішальну мить і смерть прийняти гідну, як належить сіверянському вою при обороні города, зведеного колись давно-давно його далеким пращуром. Щоб ніхто не побачив у його очах переляку: ні сотня, ні рідні сини, ні ворог, що заніс над ним меча для смертельного удару. То не страшно, заспокоював себе: – раз! – і нема чоловіка. Страшно живцем горіти, бо мука пекельна, ще не витримаєш, верещати почнеш, а це ж ганьба яка перед пращурами у Вирії, що зорять з неба на нас і все бачать.

Те, що порятунку в них нема й бути не може, він до кінця усвідомив тільки цього ранку, коли татари не знялись і не пішли геть, а знову взяли метати кряжі й палити город стрілами. Волхв після жертви тієї щез, ніби його й не було ніколи, ніби приснився всим одразу, чи був насланий старими богами, а потім забраний ними назад, тож ніякого вже захисту від богів, що старих, що нового, чекати не слід – лишилось самим город боронити й самим помирати.

Смерть неминуча: не уникнеш її, як не крути. Трапляється, лежить людина на смертній одрині, уся в болістях, і тихо просить Долю чимшвидше прислати Кирпату – щоб не довго мучитись, бо сил нема уже терпіти: таке кожен розуміє. А коли ще б жив та й жив, тоді мужеві, який звичним до смерті воєм ніколи за життя не був, змиритися із думкою, що ось, із якогось дива, тебе під вечір вже й не буде – надміру важко. Тільки ж все одно треба.

Синів дуже жаль – вони ж бо ще й жони не звідали, дітей не породили. І жону свою, Липку – де, коли і яку смерть вона прийме? Бо побачене останніми днями стверджує в думці, що світ такого жаху ще не бачив. А чи ж побачить? Чи це вже й світу кінець, як отець Овдій рече, чи хтось на нім іще лишиться?

Лаштуєшся на смерть швидко, від чужого меча, стоїш на стіні, стискаєш оскепище своєї совні так само міцно, як і зібрану в п'яст волю гідно стріти свій кінець, а ворог не йде на тебе сам, мече важезні окоренки, палаючі стріли з твоєю совню завбільшки, шле під стіни полон – твоїх же родовичів, змушуючи їх готувати тобі смерть, без всякого жалю десятками вбиває їх, беззахисних, на твоїх очах і ти теж мусиш їх убивати, втрачаючи всяку людську подобу і забувши всі оті заповіді – аби лише жити самому... Твоя свідомість не витримує, волає: "Так не має бути!", а ворог із мечем не йде, не поспішає, він спершу нищить твою волю до гідної смерті, щоб прийти, коли вона ослабне і стинаючи голову тобі, втішатися страхом у твоїх очах.

Коли вчора хороборці змогли відстояти свій город, не дали вогню поширитись і помогли в тім Кришневе волшебство та льодяний дощ, то тепер марним було сподівання на ще одне диво: палало одразу в кількох місцях і всі розуміли, що варто здійснитись вітру, як дерев'яний город швидко стане одним величезним багаттям, в котрому порятунку не буде ні для кого. Вмерти до вогню було нині найбільшим бажанням Буслая, проте ж не просто вмерти, а й прихопити з собою хоча би одного із тих татар, що рвались в Хоробор.

Стріли рясним дощем без угаву летіли з неба і тільки широкі, плетені з лози щити, що с'як-так закривали з обох боків два пороки, слугували не надто надійним захистом для тих, хто метав із них по татарах. Прилізло, приповзло під стіну якесь нечуване й небачене татарське одоробло, з нього на розбиту стіну перекинули місток, а потім... З черева тієї вежі виникали, наче з рукавички, свої, руські полоняники, бігли, гнані ззаду татарами, до краю містка й заколоті ззаду списом чи зарубані мечем, падали вниз, – десятки за десятками, вже й на сотні пішло, – встеляли своїм трупом проміжок між стінами, а татари в чорних баранячих, вивернутих смухом назовні кожухах, заколовши свого живого щита, розбігались стіною на обидва боки від пролому і там уже не гупали окоренки, не цілили в заборолу палаючі стріли, а починалась велика січа – звідти неслися крики, дзвеніло залізо і бігли послані Любодаром на підмогу вої з княжої сотні, а чорний дим уже стелився над городом і драв у горлі, ревіла перелякана запахом диму худоба, іржали й несамовито бились у стайнях коні, вили пси й кричали гуси... Від усього побаченого й почутого в Буслая холонула в жилах кров, дибки ставало волосся та перехоплювало подих – невже ж оце усе іще не пекло?!

Татари добре знали своє діло. Хоча верх гуляй-города оборонцям і вдалось таки розбити, але ж і їх, що були навчені метати з пороків, як не вбили, так поранили татарські стріли: скоро завмерли обидва. Простір між стінами вже доверху був завалений людським трупом полону і по ньому, наче по греблі, з черева вежі посунули на нову стіну довгоочікуваті Любодаром "гості".

Їх перестріла половина княжої сотні – всі, що лишилися при сотнику. Звідусіль

бігли на підмогу городяни й обидві сторони тепер змагалися у тім, хто кого скине з вузької стіни. То вже була й не січа навіть, а щось страшніше од неї – ніби з сотень людей зродились озброєні залізом звірі, хоча де б у них, у їхній пущі взялося стільки люті? Коли що й лишалося іще людського, так у цій різанині воно одразу щезло, розчинилось, наче марево. І коли одні звірили від безвиході, як скажений, загнаний в неї вовк, то що робило такими тих, які іздалеку прийшли? Чи мало їм було безмежного степу, чи того скота, чи зібраного з половини світу золота зі сріблом? Невже ж воля лише одного, чи хай і кількох людей спроможна так легко перевернути світ?

А втім у всіх отих людей жодної думки тепер не було, тільки одне незмінне прагнення вбити ворога перед собою, доки ще не вбили тебе. І коли чуже залізо сікло живу плоть, але життя іще лишалось в тілі, конаючий хотів будь що завдати ворогу останньої шкоди: вхопити за одяг, притримати за ногу, хоч якось обмежити в русі – дивись, хтось зі своїх та й помститься йому за тебе.

Татари брали верх – своєю чисельністю, виучкою, досвідом. Вони таки просунулись в один бік по зовнішній стіні, спустились з неї в город і пробивалися його кривими вуличками до площі, намагаючись зайти у спину тим хороборцям, котрі все ще якось тримали оборону біля пролomu.

Жирослав Мироніжич від утоми ледь не падав з ніг. Як би там не було, а вчора Хоробор від вогню відстояв саме він і ніхто інший. Страшні татарські стріли, що зі свистом падали на город, несли з собою якийсь пекельний вогонь, котрий так просто не погасиш: хлюпнеш цебро води на нього, а він все одно горить! Для дерев'яного города нема нічого страшнішого в світі, ніж полум'я, що розгорілось. Чи здолає ворог його стіни, то ще вилами по воді писано, зате коли запалить – порятунку вже не буде ні для кого.

Житла черні невисокі, деякі навіть, як за давніх часів, ще дерном вкриті. Коли і впаде на них стріла, то великої шкоди не завдасть – не важко тим домочадцям видертись нагору й накрити вогонь рядом. Куди гірше, як поцілить у криту соломою стодолу – отам уже тільки встигай розбирати покрівлю, перш, ніж вона займеться вогнем та підносити цебрами воду!

Купецькі тереми високі, з горницями. Поцілила стріла в тесову покрівлю купця Мануйла Будutowича, сам він зі своїми роб'їми людьми на стіні стояв і добре, що по сусідству, в дворі Жирослава Мироніжича, який ще недавно належав ізгоеві Лавру, тепер холопу боярському, знайшлась висока драбина, а з посадником був десяток його отроків: устигли підняти і загасити тес. Добре, що сотник муж у раті тямущий і дав тестеві на підмогу цілу сотню городян. А все одно, теремок отця Овдія прогавили – згорів дотла, добре, хоч стояв осібно, поруч іншого житла не було. Тим першого дня і обійшлось, бо, рекли люде, той старезний волхв неабиякі чари відав і нагнав дощу в мороз, спинив лиходіїв-татар, дав городу ніч передихнути.

Тільки ж диво на те воно й диво, щоб двічі не траплятись. Сього дня не відстояли город, як не старались – Жирослав Мироніжич сам, наче холоп який, воду в цебрах по чепу[495] передавав. Хоча льодяна шкаралупка на покрівлях і стінах трохи та й

захищала від татарського летючого вогню, але слизота, суцільний мокрий лід під ногами не давали їй кроку швидкого ступити, а щоб іще їй побігти... Тож, вичерпавши до дна два колодязі, не встояли, пустили на волю вогонь і тепер у східному кінці міста горіло так, що душа холонула. Безнадія туго спеленала посадникову душу, а коли ще, спинившись, почув, що пішли татари на приступ і вже січа на стіні, зрозумів: Хоробор ніщо не врятує, прийшла година про свій рід подумати.

Підтюпцем рвонув зі своїми отроками до рідного двору. Біг і чув ревіння скота, бачив по вуличках розкидані людські голови – чиї?! Звідки? В церкві правилось, хор співав, а баню її охопило полум'я і скрізь навколо на землі знову голови, руки, ноги порубані – жах! Чув гул бойовища, дзвін укладу – відкрилось на мить страшне видовище в кінці вулиці, що з площі вела до Полуденних воріт: там сіклись уже і раптом прямо на посадника звідкілясь ізбоку вискочило троє чужинців. З Жирославом був цілий десяток, тож двох зарубали, третій втік, але ясно стало, що це лише перші, за ними будуть ще і ще.

Вскочили у двір, зачинились – ворота міцні, обкуті залізом, тин високий, добрих два сажні, та хіба він спинить татар, коли городська стіна не спинила?! Пора про себе думати! А що ти вдієш? З підземного ходу куди – прямо татарам в руки? Зо всіма домочадцями і скарбом? А там, у тій норі та й пересидіти! Еге, пересидиш... Ось ввірвуться сюди, почнуть весь двір перевертати, скарби шукать і в теремі одразу ж натраплять на хід...

Будислав уже поряд був, щось отця спитав, аж тут із вежі над ворітьми кричить вартовий не своїм голосом: "Татари!". Жирослав із сином презирнулися і відповідь знайшлася сама собою:

– Двір запалити!

Нехай іде за вітром усе нажите: коні, худоба, килими та м'яка рухлядь – нічого цим зайдам не дістанеться! Зате й ходу їм сюди не буде, у полум'я ніхто не сунеться. А вогонь – він нижче землі не піде, в підкліть не опуститься. Пересидимо коло самого рову до темряви – там свіжого повітря вдосталь буде, не задихнемось.

– Підпалюйте тин! – гукнув боярин отетерілим отрокам, ті не одразу й зрозуміли: як так?!

– Вогню! Речу – тин паліть!

І до Будислава:

– Михайла з порубу вийміть. І Лавра теж, – це вже сягнув Жирослав думкою далі: "Ще принесе мені взвить, купецький ізгой."

Запалав тин; тримаючи в руках смолоскип, останнім спускався в підземелля посадник. Затримався на мить, окинув оком колишню свою світлицю й сунув палаючий смолоскип під лаву: "Не поживитесь."

Бурі, наслідуючи в усьому хана Гуюка, височів на своєму гнідому хадбані[496] непорушний, мов скеля. Хоча вже сутеніло, видно було, наче в сонячний день. Орусутський город Хоробор палав, жар від велетенського, до самого неба, полум'я відчувався навіть тут, за чверть газара від нього і те видовище в очах молодого

правнука Потрясателя Всесвіту викликало, як завжди, непідробний захват. Відчуття власної величі розпирало груди Бурі: нема під Вічним Небом нікого, жодного племені, здатного спинити переможний поступ монголів.

Єдине, що лишило на душі неприємний осад від сьогоднішньої перемоги – три сотні воїнів полягли десь там, всередині отого велетенського вогнища. Надто багато, хоча власне монголів не вернулось шість десятків, решта – мордани та башкири. Три сотні – це занадто і лашкаркаші Гуюк буде вельми невдоволений цим, бо до воз'єднання з ханом на Бурі чекають попереду ще сім таких городів. Коли взяття кожного обійдеться в таку ж ціну, з п'яти мінганів лишиться половина – за таке його ніхто зі старших по голові не погладить.

Першого дня намір був спалити й піти далі. Та дивний дощ під час морозу не дав цього зробити й на ранок Бурі, зваживши, що згаяно цілий день, вирішив хоча би яку-не-яку здобич взяти з цього города: перебивши орусутів, забрали би їхніх коней, худобу, срібло – яке вдалося б знайти. Тому й ризикнув припинити підпал та наказав іти на приступ. Тільки варто було його непереможним сотням ввірватися в город, як орусути взялися зсередини палити свої житла. Вогонь багатьом монголам відрізав шлях із города – там і лишились, загинувши хто в сутичках, а хто в полум'ї.

Слабкою втіхою тим втратам були хіба що дві сотні нового хашару. Коли город запалав, орусути, що ще лишалися в живих, відкрили ворота з північного боку і спробували врятуватись від вогню. Тож половину тих, що змогли вирватись із вогню, перебили стрілами чи порубали, решту пов'язали – край лісовий, малонаселений, хашар збирати важко, а попереду ще сім городів. В живих залишили молодих та дужих: до наступного города Воргола[497] мали витримати півтора денних переходи підтюпцем.

Потягнуло важким солодавим духом горілої плоті. Бурі цей запах війни любив найдужче. Скоро в синій юрті зберуться його мінганбеки, юртчі, даругачі, джагунбеки[498], питимуть кумис, хвалитимуть правнука Потрясателя Всесвіту, а палаючий Хоробор і запах обвугленого людського м'яса додаватимуть тим словам неабиякої ваги. Сайн байн!

ЕПІЛОГ.

Передобідньої пори два вершники без поспіху, кроком рухались лісовим межиріччям на північ, до деснянської заплави. Навколо буяла весняна ніжна зелень молодого листя і ще шовковистої, м'якої трави. Птаство розпиналось на всі голоси та найбільше старались солов'ї – здавалось, що їм тут, коло близької води, нема й числа: аж у вухах лящало від тих колінець, тьохкання й присвистування.

Одним вершником був муж літ під тридцять, із шаблею при боці, а іншим – зовсім молода жона та ще й непразна: ось-ось мала би розродитись. Обидвоє коней були обвішані саквами з чималою поклажею всякого господарського начиння.

– Потерпи, Всемило, – стурбовано позираючи на супутницю, мовив муж, – небагато вже лишилось.

– Все добре, – заспокоїла та, – все добре...

- Не доберу тільки, - більше до себе, ніж до неї, проказав муж, - коли цим гостинцем востаннє хтось їхав... А ще ж чотири літа назад битим був, трава хіба де-не-де росла. Отак гаспида татари край занастили, що й люду немає! За тиждень живої душі ніде не стрілось, одні звірі на кожнім кроці, - він скрушно похитав головою.

Молоденька супутниця, вочевидь його жона, поглянула на мужа і всміхнулась самими очима.

- Ну, значить, Ладо мій, судилось нам першими бути.

А тим часом покинутий гостинець вивів їх до неширокої річки, правим берегом якої вони й рушили далі.

- Річка ся Ятрицею зветься... - почав був муж і осікся. - Чуєш? Наче кози десь мекечуть!

Вони ще трохи проїхали, напружено вслухаючись.

- Ниви тут були, - повів далі вершник, - і під бором, отам, і на лівім березі. Більш, як дві тисячі люду жило! Пустка, одна пустка скрізь...

Певно, спогади про минуле неабияк зачепили щось в його душі, бо він уже не міг спинитись:

- Було, вертаєшся додому і ждеш: ось... ось зараз... А тоді з отсього місця враз - посад наш видно і стіну городську за ним! Нема... Наче корова язиком город наш злизала... Одні кущі там зеленіють. Ех!

Ще раз кинув оком на річку й аж на стременах звівся:

- Місток! Міст онде, - вказав десницею на річку попереду, - стежку навіть бачу! Невже ж таки живуть люде?! От якби!

Він у нетерплячці навіть коня під боки вдарив та тут же й повід натягнув, опам'ятавшись.

- Тпру-у! Ех, не можна тобі навскач... - обернувся до жони: - А то б отсе!

І раптом вигукнув:

- Дим! Поглянь, Всемило, - дим! Живуть, живуть люде!

За якусь сотню сажнів на полудень від Ятриці здіймалось невисоке узвишшя, поросле товстелезними дубами. До тієї діброви тулилось із десятків простецьких дворищ: житло-напівземлянка, поряд з ним хлів і кожне таке обійстя обнесене наспіх поставленим тином - більше од звіра, ніж від лихих людей. Селитьба ця навіть частоколу не мала і все, на що не глянь, вигляд мало такий, ніби люде тут оселились тимчасово - нині живуть, а завтра знімуться та й підуть кудись, куди очі дивляться, покинувши свої оселі без великого жалю.

Утім життя брало своє, тож видно було за селитьбою і клопоть озимини, і десятків зо два кіз паслось неподалік, і півень загорлав із чийогось тину, а там, де вився димок, тонко дзенькнув ковальський ручник[499], до нього тут же додався басовітійший бійний[500] і ось уже над водою пішла ширитись навсибіч одвічна ковальська пісня на два голоси - весела та життєрадісна, здатна одразу ж прогнати сум і вселити надію в зневірені людські душі.

Щойно коні подорожніх ступили на місток і дерево забубоніло під їх копитами, як

від селитьби вмиль озвався пес, його одразу підтримали інші; скоро вже назустріч непроханим гостям кинулось навперейти з півдесятка кудлатих сторожів. Дзвін молотів ураз обірвався, над тинами вистромились голови господарів: хто там?! Добра чи зла чекати?

Собаки напосіли не на жарт – аж коні почали лякатись. Та побачивши, що вершників тільки двоє, наперед хутко вийшли кілька мужів і прогнали псів, що вже зробили своє діло, попередивши поселян про можливу небезпеку.

Вершник же хутко скочив з коня і всміхаючись, широко розкинув руки:

– Ну! Чого стоїте? Стрічайте, родовичі!

Родовичі явно отетеріли. Нарешті один, з сильно обпаленим лицем, на якому з лівого боку навіть борода не росла і замість вуха під рідким волоссям виднілась одна лише дірка, ошелешено мовив:

– Невже Лавро?.. Чи з мертвих воскрес?

– Та я й не помирав, Буслаю, – усміхався той, – коли хто й воскрес, так це, бачу, ти!

І повернувшись до своєї супутниці, що продовжувала сидіти на коні, мовив:

– Удома ми, Всемило, – а за тим сильними руками зняв обережно жону з сідла і поставив на ноги.

– Бувало, кітну[501] козу в когось береш, і то радієш, – любомудр Буслай лишився вірним собі, – а коли в таке лихоліття родович з непразною жоною вертається – то вже токмо на щастя!

... – Сиджу я в боярським порубі день, сиджу другий, а за стіною в сусідній підкліті, чую, отроки його день і ніч туди-сюди, туди-сюди снують: щось роблять, а що саме, втямити не можу,... – Лавро не втримався, сягнув рукою до свого шматка хліба, смачно його куснув і почав оправдовуватися, – вірите, не пам'ятаю, коли хліб востаннє в роті був...

– На здоров'я ївши! – усміхнувся коваль Середа.

Чималий гурт жон та мужів, добрих три десятки поселян, сидів на весняній травичці у затінку діброви, слухав оповідача, прийшлого свого родовича. Зачувши про повернення до рідних могил колишнього купця-ізгоя, покидали роботу й зібравши наспіх пригощання, сіли спільно пообідати.

... – Коли ж це, чи не на третій день, кинули до мене ще одного. Кого б ви думали? – боярчука молодого, Михайла.

Поселяни стиха зашуміли: дивувались почутому.

– Еге. Рвався на стіну, то Жирослав його в поруб зачинив, щоб вберегти, значить. Ото тільки тоді я про татарську облогу й почув. Та що замислили бояри наші підземний хід зробити, аби втекти з Хоробора.

– Скажи ж ти, песиголовці які! – не втримався хтось і гурт обурено загук.

– Ну, думаю, пропав я, покинуть мене тут – нащо я їм? Ех, речу Михайлові, нема в мене хоч завалящого якогось ножа – вирізався б звідси. А він мені свого захалавника й дає: "На, вирізайся". Я криваві мозолі собі натер, а до половини вінця таки дійшов, – усміхнувся своїй згадці Лавро і навіть у подиві головою крутнув, – коли ж це прийшли

Будислав зі Стояном обох нас забирають. Ну, то я того ножа, дарма, що вкрай уже затупився, за халяву й сунув: нехай, думаю, знадобиться ще.

Що там нагорі тоді діялось, не знаю. Дістались ми тим ходом аж до рову й було нас там, – Лавро обвів очима гурт, – та не менше, ніж отут сидить! Чи не весь боярський двір зібрав Жирослав, ще й сотникова Христя з дітьми. Сидимо, мовчимо, бояри шепчуться. Коли це димом потягнуло, діти й кашлять почали. Ну, думаю, се вже город палає! Та пізніше Михайло проговорився мені, що боярин сам же й велів підпалити двір – щоб татари, значить, не сунулись, не наздогнали його в тій норі.

– Он воно що... – здивувався Буслай. – Бач, хто почав!

– Хід вони аж під косим острогом рову назовні прорили, сажнів сорок, не менше, так в нього під ровом вода й назбиралась – рекли, нагорі дощ сильний ішов. Давай ми позаду себе рушити хід, щоб дим не йшов, та рити яму в підземеллі та воду в неї переливать! Косий острог кладений був нещільно, то коли воду вибрали, дихать стало легше – ото те нас і врятувало. Просиділи ми в тій норі аж до наступної ночі, доки татари не пішли, а тоді вже тихцем перебрались у кущі до устя Ятриці та довбанкою півночі на луг перевозились.

Добре Жирослав усе обмізкував, – знову хитнув головою Лавро, – у вербняку коло Любимової тоні[502] конюхи його десяток коней ховали і два насади[503], тож бояре верхи, а ми вже ж пішки та плавом ночами рушили вниз по течії. Жирослав, він хитрим, аки змій, був: раз татари Чернігів і городи по Десні спалили, то, виходить, і робить їм там нічого, пішли геть, тому і йти треба туди, де вони вже побували.

Та токмо ж від долі не втечеш, – помовчавши, вів далі колишній купець, – коло Сосниці подались ми втрюх: Жирослав з Михайлом на конях, а мене пішого з собою взяли – поглянуть на деснянський рукав: чи не коротшим шлях буде. Послали мене на вербу – згори позорити, а самі в об'їзд. І треба ж – нарвалися десь на татарського гінця. Токмо я з верби спустився, коли ж це тупіт: бачу – летить лугом татарин, за ним Михайло, а позаду Жирослав. Татарин лука вийняв, на скаку кілька стріл випустив, дивлюся – Михайло впав, а за ним і сам посадник. А татарин вже коло мене. Я суху гілляку вхопив та коневі під ноги!

Обидва як хряпнулись – аж земля загула. Вихопив я з чобота Михайлового захалявника й кинувся на татарина – заледве вколошкав: такий жилавий, гаспид, дарма, що падав з розгону! А тоді до Михайла – там стріла коло серця, не жилець... До посадника – в того стріла в плечі, та як з коня падав, упав спиною прямо на кротовину[504]: лежить, ніг не чує. Давай піднімати його – тільки гірше. Бачу, не впораюсь, підмога треба. Коней поки зловив, чую, кличе мене Жирослав. "Не кидай нас, – рече, – проси, що хочеш." Та хіба ж я гаспид, мовлю йому: ось за підмогою збираюсь.

Дістався своїх, повідав про все. Доки вернулись туди, Михайло й сконав уже. Старого на ноші поклали – куди вже там, яка дорога дальня? Від гостинця вбік відійшли – до Макошиного капища, хто знає, та там і спинились: на узвишші, коло старого деснянського рукава. Михайла там схоронили, могилу насипали. Зима вже на носі

була, тож давай землянки копати, до морозів готуватись. Так ото там Жирославів двір і заклали. Він за те, що не покинув його з Михайлом, волю мені дав, зброя татарська й кінь здобиччю моєю по Кону були – отак і "викупився" я. А Жирослав на весну помер, бо хребта, падаючи, зламав, з Будиславом мені жодного діла не хотілося мати, то я й подався в світ широкий.

Літо в Києві в одного купця прослужив. Іду якимсь торговищем і натикаюсь... – на кого б ви думали? – Лавро обвів очима присутніх: – На сотника нашого, Любодара! От, скажіть же, везе йому: ні в огні тобі не горить, ні у воді не тоне!

– Живий?! – аж підвівся Середа: – Я ж із ним у татарським полоні був, якби не Любодар, не сидіти б мені зараз із вами.

– Та він живучий, мов той кіт, його ніщо не бере! – в голосі Буслая був справжній захват. – Недарма ж рекли, що княжа кров у нім. З таким нічого не страшно. Пам'ятаю перший день на стіні, як татари по ній з пороків почали лупить – трясеться вся... І я зі своїми домочадцями стою: чого вже брехать, уп'ятьох трусимось: город частоколом обнесли, обложили, наче звірів, б'є по нас нелюдська сила, а ти і вдіять нічого не можеш, і що далі тебе чекає, не знаєш.

Коли ж тут сам сотник до нас підійшов і страх мій, певно, помітив, бо постояв трохи поряд та й каже мені, просто так, ніби ліпшому другові коло братини [\[505\]](#) з вином: "Смерть, вона неминуха. Токмо людського погляду не витримує. Дивись їй прямо у вічі. Дуже не любить сього, оминає тоді чоловіка." Прорік отаке й далі пішов. А мені в пам'ять врізалось! Весь час про се думав і страх від себе гнав: "А ну ж, дай у вічі тобі гляну, Кощава!" Тільки тому й вижив.

Як вискочили ми з Лугових воріт, а з-за Коропа на нас стріли хмарою: стоять за протокою комонні татари і давай з луків по людях! Ми хто куди уздовж стіни, а нам навпроти пішці їхні з мечами й сокирами – січуть усіх підряд. Я не втримався на ногах і полетів у рів – об той острог, що сам трьома днями раніше ставив, головою! Отямився вже поночі, від болю: лежить на моїй щоці голівешка зі стіни й тліє – бачиш, Єлисейовичу, яке тавро по собі лишила? – Буслай повернувся до Лавра обпеченою стороною обличчя.

– Я все отсе волхва того, Кришня, згадую, як він мені казав: "Світ наш на два крила спирається – правому ймення Добро, лівому Зло". Хоч і обпекла мене та голівешка, дикзате ж до тьми привела. Лежать на мені вбиті, хтось стогне тихенько, хтось ледь чутно голосить коло мертвого... Дивлюсь, а неподалік син мій лежить порубаний. Я до нього, а Владко, – Буслай кивнув головою на уношу неподалік себе, – застогнав якраз. Татарин груди йому до кості потяв, та Бог, бач, лишив мені сина на втіху. Так ото, Лавре Єлисейовичу, хто в тім рову живий лишився – отут усі й сидять.

– ... Почав нас татарин до полону одбирати – найдужчий хто; дивлюсь, Любодара ведуть, – і собі долучився Середа, – лице кров'ю все заюшене, тільки білки очей блискають...

– Се ще коло воріт дитинця сталось, – не втримався Буслай, – його косоокий сокирою по голові рубонув, шолом на лобі розсік. Повалився сотник, як мертвий, та ми

тіло підхопили, щоб ворогу на глум не дісталось. Думали в дитинці зачинитись, аж тут поряд боярський двір запалав – куди?! Згоріли би всі. Ми так стіною[506] майже до Лугових воріт і дійшли, Любодара весь час із собою несли, а там уже мало що й пам'ятаю – повідав уже...

– Ну, видно, удар його приголомшив, та він таки очухався, – продовжив, нітрохи не образившись на гончара за втручання, Середа, – здоровий, аки тур! На ньому ж кольчуга була і татари якось прознали, що то воевода наш. Коли вони бенкетувать почали, зв'язаний полон в загороду загнали, кошарою в них зветься. А Любодара окремо до якогось стовпа прив'язали, ще й сторож коло нього був.

Татари бенкетують, веселяться, пісень горлають. Ніч уже, ми сидимо, жить не хочеться... Коли ж це я проти неба глядь – а там, де Любодар сидів, хтось на ноги скочив – і хрип чийсь, здавлений такий. Мене аж стрепенуло – що там таке?! Згодом підповзає сотник наш, а я з самого краю був, і шепоче: "Гей, мужі, кому воля мила? Ось вам ніж." Я зв'язані руки йому простягнув, то він ножом сиром'ятний ремінь полоснув і, ти скажи, наче вуж той: поповз та й пропав у темряві.

Я руки собі розтер, пута на ногах порізав і ножа далі передав, а сам за Любодаром поповзом, поповзом, тільки того й слід пропав... Коли ж чую – ззаду гвалт і крики: угледіли татари втечу. Так мислю, одному мені втекти вдалося, хай ікнеться Любодарові, коли живий іще!

– Де ж він ножа того взяв? – поцікавився хтось із гурту.

– Та де ж... Із-за халяви, мислю, витягнув: невеличкий був ніж, черен плаский – такого легко сховати.

– Пощо ж тоді всіх не вивільнив? Дивись і втекли би...

Середа скривив губи, плечима знизав:

– Хто ж його знає? Ми для нього чернь. Може він і мені ножа передав з умислом: коли полон почне втікати, татарам не до нього буде. В сотника не питаєш, що там на думці було... Та чи й живий іще?

– Ми з ним поговорили тоді трохи, – замислено протягнув Лавро, вочевидь, бачачи перед очима ту їхню зустріч в Києві, – повідав я йому про Жирослава з Михайлом і що Христина з дітьми живі, в безпеці, двір уже міцний у них постав. Питає мене: "А однорукий Онисим з ними?". З ними, речу. Він аж розцвів, коли почув: "Ну, то й добре. Онисим з них воїв зробить. Тепер спокійний я. Борги татарам віддаватиму." Отакий от козарлюга!

– Видко, й там не останнім воєм у київського князя, – пробурчав той, що спитав у Середи про ніж.

– Нема вже Києва, – зітхнув Лавро, – татари спалили.

– Києва нема?! – вибалушив очі Буслай. – Як так? Твердиня ж! На горі, люду скільки!

– Наступної зими опісля Хоробора, на грудні місяці... Речу ж вам: уся Русь пусткою лежить. Може й Любодар там лишився. Або знов десь гуляє – він такий!

Тиша запала. Сиділи, кожен про своє щось думав, а по обличчях видно було – про

одне й те ж: що лишилось три десятки люду на цілу волость або й на всю землю[507]... Говорив колись отець Овдій про Кінець світу, а про тих, котрі його переживуть, не сказав ні слова. Що ж тепер буде?

- Не всіх пізнаю, - перервавши мовчання, окинув оком гурт Лавро, - невже з хороборців кого забув?

- Половина прийшлих у нас, - пояснив Буслай, - зо всієї волості зійшлися. Що ж ти хочеш, Єлисейовичу, гуртом жити легше, а в нас як-не-як і коваль свій, і гончар. Отсе, що бачиш тут, чи не вся тобі волость: до ноги понищив Русь татарин. За Десною ще, чув трохи люду живе, в ярах по норах ховаючись...

А старійшиною Завида, кметя, обрали - зо всіма домочадцями своїми в пущі пересидів, півдесятка холопів у нього, тягло - кого ж іще? Та й оселились на його землі: татари ген навіть житло Завидове не спалили.

Замовк, а тоді всміхнувся:

- Мо' й купець заведеться, га?

Лавро на те лише скривився:

- Який тут торг? І з ким? Пройшов од Дніпра до Сейму і сюди ось: одні звірі.

- Се правда твоя. Звіра розвелось стільки, що аж страшно стає зимою носа виткнути за тин. Вовків осьде - наче зайців колись. А що тут тієї зими творилось!

- Якої се "тієї"? - поцікавився, здогадуючись, Лавро.

- Опісля татар. Се бачить треба було; повідать - слів таких немає... Там же у вогні скільки люду згоріло! А худоби, Мати Земле! Як зайнялося зо всіх боків - люде кричать, худоба реве, свині верещать, птиця в небо летить і тут же в огонь падає... Чийсь віл або кінь, як вирветься - несеться по вулиці, топче всіх без розбору, а тут ще й січа, татари насідають. Їх теж немало погоріло: і хотіли б назад вернутись, так вогонь відступ перекрив. Як ото сотник поставив нас у стіну, так ми до останнього, до самих Лугових воріт тримались. Мало нас лишилось, а все ж дали всім, хто міг, з города вискочить. Як ми в тім пеклі з Владком моїм вижили - один Бог святий знає... А Липка, жона, і Шульга, меншенький, там, бач, лишились, - гончар важко зітхнув і продовжив:

- Скварою звідти несло чи не тиждень. Се вже кущами заросло, а то ж дивитися страшно було на те попелище. Вітер, як підніме, як закрутить, як понесе той попіл! - він у відчаї махнув рукою. - Стільки там плоті згоріло... Я не те, що в житті не бачив, а й у сні не приснилося б, скільки вороння тут літало: осьде чорне все од нього було, всі дерева.

Вовки з лисами зо всієї землі, видать, збіглися, та нахабні такі: мертвечини людської поївши, осмілилі вкрай. Попервах нас тут десятків півтора лишалось, то ми й перебрались за Ятрицю, бо зжерли б! А сіроманці всю зиму на попелище ходили: як почнуть вити на місяць - волосся дибки стає. Або над чиймось тілом гризтися між собою зведуть - сидиш у житлі за дверима і думаєш: ось воно, пекло! Хай би ліпше татарин мене зарубав, ніж бачити отсе і чути... Ох, і важкою була та зима!

Та й весна не легша, - мовби схаменувся оповідач, - там, де пролом був, там же гора мертвого люду лежала. Хто зверху, той погорів, а насподі... Всю осінь і зиму вовки

тягали, а по весні як понесе сюди мертвечиною! А кісток там скільки!

- Мені ж залізо часом треба, - встрияв коваль, - іду туди, бо там його повно, а кістки людські на кожному кроці, черепи ускрізь... Вважай, до морозів зносили та хоронили ті кості...

Жони на тих його словах стиха захлипали.

- Так бідували, так бідували - горшка для варива не було... - не втрималась немолода поселянка і прикривши долонею рота, зайшлася тихим плачем.

Лавро бачив перед собою змарнілих, зубожілих людей: на декому стара одежина вже й розлазитись почала, світили голим тілом - добре, що весна, тепло вже.

- Лишилися ж голі й босі - хто в чому врятувався, ото й увесь живот його був, - підтвердив Середа, - все згоріло, все-е... Перші дні найважче було. Серце од болю навпіл рветься, а мусиш іти на згарище, шукати поживи, наче вовк: риєшся в попелі й не втямиш сам - чи поживу яку шукаєш, чи рідних своїх... Вороння як підніметься - неба не видно!

- Що ж ви їли? - Лавро уявив собі повідане ковалем.

- А що? Там свиня обгоріла, спечена під попелом лежить, там птиця яка. Токмо аби не людина. Чого вистачало, так се заліза навколо, стріл, луків. Якби не сокири, всі вимерзли б. Узялися землянки рити, печі в них ліпить та так ото гуртом і перезимували якось.

- Добре, що здогадались ями зернові шукать, доки снігом не замело, не замерзло все, - втрутився Буслай, - так ото зерно нас усих і врятувало. Попервах дуже кісток людських жахались, в кожному обгорілому тілі рідні свої ввижались. А потім звикли. Людина до всього звикає.

- Щось бачу я одних кіз у вас, - роззирнувся Лавро, - невже ж говяди немає?

- А де б їй узятись?! - махнув рукою Ладим. - Погоріло все. Нема ні корови, ні вола. Ото й тягла, що Завидові коні. Самі в плуга впрягатись мусимо. Добре, хоч веприна є - того літа загнали виводок у пастку, то тепер розведемо. Цілимось тепер туриць з телятами зловить: тут ще в першу зиму звіра прийшло - сила! Правда, хоч луків і стріл удосталь мали, так не кожному ж ловцем судилось бути, тому м'ясо не часто їли. Та й солі знайшлося обмаль. А риби вперше поїли, як на лютому місяці придуха була. Все те нічого, все наживне. Людей жаль...

- І отець Овдій загинув? - згадав Лавро пресвітера.

Гончар на підтвердження кивнув головою.

- Згорів у церкві. Службу правив увесь час. Рекли он, - Буслай вказав на когось із гурту, - що в церкву багато люду набилося: старі, жони з дітьми... Захисту шукали, розради. І мої холопи колишні, Зось із Нечипором, дуже набожні були: як побачили, що татарин полон рубає, тілами дорогу собі на стіну гатить, не витримали того видовища - втекли у храм. А там зайнялось у восьмерику [\[508\]](#), ну, купол і обвалився. Погинули всі, один Зось дивом живий лишився. Так Бог розум забрав, несповна тепер... Собаки загавкають - тікає в хлів, у сіні ховається. Знайдеш його, а він сам не свій: "Татари?" - питає і аж тремтить увесь, горека [\[509\]](#)...

Лавро зиркнув на жону: Всемила сиділа мовчки, ні пари з вуст, своїх, певно, згадувала. І пригорнув би, підбадьорив, але соромно на людях.

Просте, невибагливе частування давно скінчилось, коли й не розходились люди у власних справах, так лише тому, що важкі спогади розбурхали пам'ять, розтривожили душі – кожному згадалося щось своє. Сиділи, стиха ділились одне з одним тим боєм, що четверте вже літо часом нікому не давав спокою, мучив, як мучить роз'ятрена стара рана.

– Се ти добре вчинив, що вернутись намислив, – Середа посунувся ближче до Лавра, – миліше рідного краю нічого в світі немає. Будиславові отроки двічі навідувались, десятину[510] платить змушували, та ми піднялись гуртом: вертайтесь, тоді дамо! Бо хто ж захистить смерда, як не князь, чи боярин? Завтра ще котрийсь налетить: платіть! Самі завіялись ген куди, в чужу волость, новий Хоробор там заклали, а старий куди подіть? Дик, бідкались, скажу тобі, що мовби все там не так, що якось не приживаються там. Звісно, чужа сторона... Мо' й повернуться бояри наші.

– Про Чорноту йому повідай, – попросив коваля Буслай.

– Еге ж. Вугляр такий був у нас, може пам'ятаєш, – охоче пристав на гончарове прохання Середа, – так він з усім виводком своїм навалу в пущі пересидів, а коли татари пішли, рвонув за Десну: що ми йому, голі й босі – зразу ж нерівня стали. Пішли з ним нахлібниками душ із десять наших. А се ось об'явився був минулого літа. Далеко забігли, мало не до Гомію[511], в пущу несходиму. Весь поставили, Хоробичами назвались, а все одно – не те... Десну згадував: за лугом сумують. Ми його й кликали назад, так ні ж. Рече: "Що було, те за водою сплигло, усп'ять не вернеш. Уже вгніздились." Та й те помислить: тут ким був? Якимось вуглярем. А там хоч і вугляр, дик огнищанин же, холопів одних півтора десятки. І ти скажи ж: весь вік у пущі, а за лугом, бач, сумує. Людська душа, вона простору хоче, а наша, придеснянська, ще й до води тягнеться.

– Казав колись мені старий волхв, – всівся на свого улюбленого коника гончар-любомудр, – що коли й згине сей город, – він кивнув за Ятрицю, – то лише Хоробор, бо суть чужою волею ставлений. Той же, що родом закладений, Коропом ним же названий, переживе й віки. Бо в нім людська, рідна воля нуртує, б'є, наче джерело в мороз: вона ж бо незнищенна!

А ти, Лавре Єлисейовичу, таки добре вчинив, що вернувся, ще й не сам, бач. Жона твоя здалеку? Видно, що непростого роду.

Лавро із Всемилою презирнулись.

– Всемилою звіть жону мою; отець її княжим ловчим у Торчеську[512] був. Та нині на Русі доля всіх однакова: прийшли татари і Торчеськ спалили, вона ж дивом не загинула, зуміла в печері сховатись – там, у їхнім краї, є де. Ми вже з нею дві зими разом, навіть вінчані у Лучеську[513]. Де токмо доля нас не водила, та коли Всемила понесла, мусили десь осісти. Так ото й опинилися тут: багато їй про Хоробор оповідав. Ви не помисліть, що ми трудом погребуєм: не та година нині. Коли купно живете, то й ми з вами на рівних будемо. Виживати треба; там же – як Бог дасть.

- Чи знов утік? - почувся раптом грубий насмішкуватий голос і всі підняли голови. Огнищанин Завид непоміченим підійшов до громади й стояв неподалік Лавра, красномовно поклавши десницю на сокиру, що стриміла за поясом. Троє холопів його ніби й без умислу, але відрізали шлях колишньому ізгоеві до його коней.

Лавро на те і оком не зморгнув.

- Не ізгой я, Завиде, затям. Давно на волі.

- Невже? - так само насмішкувато поцікавився переймитник. - Щоб Жирослав Мироніжич та й відпустив тебе? Не вірю.

- Нема боярина Жирослава. - голос колишнього купця був так само спокійним. - Татарин вистрелив. Перед смертю волю мені дав - за те, що не кинув його в лузі помирати. Поручкою в тім слово моє купецьке.

- А воно чогось варте? - скрикнув Завид. - Новгородським купцям теж його давав - хіба ні?

- Був гріх, - спохмурнів таки Лавро, - маєш право дорікнути. Та тожко один раз. Бо до старого в мене вороття уже немає і душу тим ятрить не дозволю.

Чи давня нелюбов до холопів-утікачів і тепер ще не давала Завидові спокою, чи зник, щоб слово його було останнім, тільки не змовчав огнищанин:

- На рідне попелище потягнуло, чи як? А може крадене срібло приховав, забрати хочеш, га?

На Лаврових щоках заходили жовна.

- Жону собі взяв. Вернувся на дідишну, до могил. Осісти хочу. Жити, як всі, з родом своїм. Як там далі буде - один Бог святий знає.

- Осісти, се добре, - ніби вголос міркував Завид, - не босий прийшов, тягло[514] он маєш. А я огнищанин тут - чув?! Ще подумаю, чи потрібен ти?

Лавро не витримав, підвівся, поклавши руку на шаблю. Підводився так, що й остання жона в гурті, а Завид так першим зрозумів - у будь-яку мить клинок купця блискавицею вилетить з піхов.

- Ти зібрався мене права на рідну землю позбавити? - голос Лавра став холодним, як лід.

- Ти, Завиде, міру знай, - втрутився Буслай, - ми тебе огнищанином обрали не за тим, аби боярином ставав.

- Тута всі рівні, - долучився й Середа, - так домовлялись. Вгомонись, Завиде!

Кметь ніби схаменувся: махнув рукою - мовляв, добре, по вашому нехай буде, і повернувся вже йти, але Лавро спинив:

- Стій, Завиде! Послухай, що при всіх тобі зречу. Зла на тебе не тримаю, проте й удару твого підступного не забув. Тепер всі вільні, княжого суда тут немає, тільки Божий лишився, - він труснув шаблею в піхвах, - тож пам'ятай про нього. Ми, купці, одчайдухи, боягузів серед нас нема. Намислиш проти мене щось лихе - знай: постояти за себе вмію і першим ділом за той удар поквитаюсь!

Переймитник слухаючи Лавра, так і лишився стояти спиною до нього, а коли той заговк, рушив, наче нічого й не сталось, далі, до власного житла. Наче морозцем

потягнуло в травневім повітрі: поселяни й собі підводились, аби розійтись – скінчилось частування зовсім не так, як очікувалось, зіпсував старійшина настрої і людям, і гостям.

А сонце помалу котилось до виднокола. Заливались солов'ї, знай гули працюючі бджоли, плескалась в Ятриці риба і клекотів на сухому дубі коло свого гнізда гайстер[515] – для всієї Божої тварі навколо не змінилось нічого: що був Хоробор на землі, що не було його. Ніхто, крім людей, не печалився за згорілим городом. Та й те помислити: а хіба бортник[516] побивається за бджолою, коли блискавиця спалить борт? Бо кому яке діло до чужої біди? Своєї б не накликають...

– Житло ми вам толокою поставимо, – заглядав у завтрашній день Буслай, – козеня дамо, квочку з курчатами. Токмо ж далі доведеться, як усі, плуга перти і тяглом ділитися. Що на таке скажеш, Єлисейовичу?

– А що? Жити схочеш – попереш. Паперті тут нема, – посміхнувся Лавро, – та й три останніх літа не жили – виживали, до тягот звикли. Тяглом поділимось. Тепер життя яке? Далеко розумом не розкидай: день прожив – і добре. Що ж там далі і як воно буде, поживем, побачим.

– Казав колись мені старий волхв, – всівся на свого улюбленого коника гончар-любомудр, – що коли й згине сей город, – він кивнув за Ятрицю, – то лише Хоробор, бо суть чужою волею ставлений. Той же, що родом закладений, Коропом ним же названий, переживе й віки. Бо в нім людська, рідна воля нуртує, б'є наче джерело в мороз: вона ж бо незнищенна!

...Була пізня осінь. Татари вже обложили Київ. Лавро не лишився в стольному городі – мало з нього Хоробора було? Дивом уникнувши полону, встиг прослизнути до того, як навколо Києва замкнулась татарська петля. Часом виручали засмальцьована татарська шапка з лиса та вонючий кожух, що лишались при ньому ще від Сосниці, коли вбив на лузі татарського гінця. Волохатий коник і чужинська одіж робили його схожим здалеку на татарина – інколи тільки це й рятувало від неминучої, здавалось, погоні.

Він рухався роським лівобережжям угору по течії, вдень ховаючись по видолінках і ярах від всюдисущих татар, пересуваючись риссю лише місячними ночами і вдосвіта, доки не піднялося сонце. Всі городи й городища навколо Києва лежали згарищами і Лаврові здавалось, що настає кінець світу: куди й навіщо він тікає? І чи втече взагалі?

Рось билась у скелястих своїх берегах, що нагадували кремінні муровані стіни родненських[517] воріт. Глибоким ярмом він вів коня у поводі, шукаючи місця, де можна було би піднятися нагору, коли це серед голих кущів майнула невеличка постать і тут же зникла з очей. Подивований Лавро, що кілька днів не бачив жодного живого русича, підійшов до того місця і в кам'яному схилі яру побачив вузький розлом. Зазирнув – у глибині за виступом виднівся край чужої одежини.

– Ти хто? – спитав дружельюбно. – Не бійся, я свій, русич.

Мовчало. Він спробував протиснутись глибше, але печерка виявилась занадто

вузькою для мужа.

- Я тебе бачу, онде край свитки стримить.

Смикнулось, але втиснутись глибше в камінь не вдалося.

- Та не бійся, хрещений я, Богородицею присягаюсь. Лавром звати.

- Не бреш! - проїнятий відчаєм юний голос точно належав якомусь підліткові. -

На тобі одяг татарський...

- Убив був татарина; вдягнув, щоб за русича мене не признали.

- Брешеш... - і захлипало.

Отсе тобі... Лавро не знав, що йому робити. Піти геть? Так жаль же, пропаде дурне ні за цапову душу, татари вб'ють, вовки роздеруть, з голоду згине - одна смерть страшніша від іншої.

- Їсти хочеш?

Довго мовчало, а потім тихо, жалісно:

- Хочу...

- На ось сухарика тобі, посмокчи.

Там, у розломі, людина боролась із собою: повірити, повівшись на сухарика, чи терпіти?

- Та визирни ж, - Лавро скинув із себе чужинську одіж, - поглянь: хіба татари такими бувають?

В кам'яній тріщині ворухнулось, око блиснуло.

- Свій я, - запевнив Лавро, - бачиш?

І сам розгледів у сутінках печерки обличчя отрока.

- Бачу... - той висунувся ще; в руці ніж, а в кожному русі страх.

- Виходь уже, сонце встає: небезпечно буде - татари никають.

Таки вибрався отрок - літ, може, дванадцять-тринадцять. Сухаря згриз, Лавро і оком змигнути не встиг.

- Як звати тебе?

- Семил...

Одіж на ньому справна: коротка свитка явно для їзди верхи, порти з сукна, чобітки якраз по нозі, висока шапка з рисячою околицею - не з бідного роду отрок.

- Чий будеш?

- Звірополків я...

- Боярський син?

- Отець мій ловчий княжий в Торчеську.

- А-а-а... Ну, а я купець, Лавром звати. Був купцем, - поправив себе.

Отрок осмілів, а очі такі голодні! У Лавра сухарів тільки з десятків лишилось, а все одно не витримав, дав іще одного:

- На, під'їж іще, та більше не дам. Як тут опинився?

Семил, зачувши, що сухар останній, узявся його смоктати - розтягував той смак, щоб надовше лишився.

- Були з братами на ловах... А тут татари. Давай ми на конях цим яром до Росії

тікати! Татари в кліщі нас, то Богодій велів мені з коня скочити і в печеру сховатись... Що з братами сталось, не відаю й досі.

- Давно тут?

- Осьмий день...

Лавро зітхнув. Ясно, що Торчеськ спалили давно і з рідних в отрока нікого не лишилось. Що тепер з ним діяти? З собою брати - обуза і від татар не втечеш; тут покинути - все одно, що власними руками християнську душу загубити.

- Се в тріщині отсій восьмий день? - не повірив Лавро.

- Ні, - довірився отрок, - далі більша є.

- Ходім, покажеш.

За два десятки сажнів серед кущів глоду виявився вхід у ще одну печеру - куди довшу й глибшу. Припнувши біля нього коника, Лаврові хоча й з трудом, але вдалося протиснутись углиб. Вузький хід вів нагору, потім звернув убік - відкрилась вимита водою досить велика порожина, над котрою вгорі зяяла вузька розщілина і видно було смужку блакитного неба. Знизу тягнуло свіжим повітрям - оце так хованка! Нанесена кимось купа опалого листя слугувала тут отроку за постіль. Навіть невеликий лук та стріли лежали - не брехав малий утікач.

- Твої?

- Мої. Думав, поп'ю води в Росі й назад.

- Що з братами, знаєш?

Отрок мовчав. А тоді, тамуючи сльози, вичавив із себе:

- Згинули. Всі згинули. Бачив, як Торчеськ горів...

- Що діяти будем?

Всемир мовчав, але в погляді була красномовна мольба.

- Татари Київ обложили, - зітхнув Лавро, - хотів ушитись звідси кудись, де запидів цих нема...

- Втік, значить?! - раптом стрепенувся отрок. - А землю боронить хто буде?

- Моя земля не тут. Я сам з-за Чернігова... - потупився Лавро. - Переяславську землю спалили й Чернігівську, і Сіверську, й Поросся, бачу теж, - один Київ на Русі лишився. Поки що. Князь наш, Михайло Всеволодович, тієї осені Чернігів напризволяще покинув, цієї Київ - до угрів подався. Нема такої сили, що перед татарами встоїть.

- Пощо ж, купець, свою не боронив?! - у відчаї гукнув отрок: - Живий пощо?

Лавро не радий був уже, що зачепив сього Всемира. Якесь жовтороте отрока дорікать ще буде: аж вуха горять!

- Боярин у поруб мене кинув: гріх перед ним мав. Сам з города втік і мене забрав. Не з власної волі втікав, повір...

Запала мовчанка. Лаврові після безсонної, проведеної в сідлі ночі, хотілось спати. Перед цим три дні провів у хащах яруг, дрімаючи в пів ока, тож тепер у них ніби піску хтось насипав, а та купа листя так і манила до себе.

- Малий ще будеш, аби мене судити, - буркнув примирливо, - поживи з моє... Ох, і

спати ж хочеться.

- То поспи. Поспи! - аж зрадів отрок. - Я за конем пригляну.

- А ти не теє... не втечеш? - і провалився в сон.

Прокинувся, а в печері темніше стало і ні отрока, ні лука його. Лаврові в душі похолело - пропав, дурень, коня лишився! Стрімголов посунув униз, протиснувся назовні - нікого: ні коня, ні отрока, тільки одіж татарська на землі валяється... День до вечора хилився. Гукати? Бігти кудись? Марно. Сів, похнюпившись: коня з саквами вівса і сухарями на печеру проміняв: лягай, Лавре, в ній і помирай, дурню, з голоду чи на шаблю кинься, щоб не мучитись.

Відчай ось-ось мав узяти колишнього купця в свої лабети, аж раптом вухо вловило за хащами глodu тиху кінську ходу. Лавро скочив на ноги, як ошпарений. По дну яру йшов від Росі отрок Всемир і вів у повіді його коня. "Ну, начувайся! Всиплю зараз!" - ледь не вирвалось в купця та вчасно схаменувся. "Мабуть, судилося так... - сумно зітхнув: - Хіба покинеш тепер напризволяще?"

- Мусив до води вести, бо іржати поривався, - виправдовувався отрок, уледівши Лавра, - ще татар накликав би.

- Може зі мною поїдеш?

- Поїду! - засвітився щастям Всемир і не втримався похвалитись: - Я тетерука підстрелив, доки ти спав, тільки криці[518] в мене нема...

- Так ти ж тоді молодець! - і собі зрадів Лавро: - Є в мене й огниво, й кремін, і трут. Ох, і пир у нас буде!

Всемир старався, як міг: і хмизу назбирав, і глину знайшов, і тетерука, випатравши, на березі Росі в неї обмазав, та так моторно все робив, що Лавро навіть забув недавні свої переживання: цей його хліб даром не їстиме. А один кін - то не біда, такі часи, що, дивись, завтра й два буде.

Вогонь, без остраху бути поміченими, розвели всередині печери і насили дочекавшись, коли птиця запечеться, мов за себе кинули: що там тієї курки? А коли ще Всемир заявив, що місцевість знає досить добре, то натхненний почутим, Лавро не став гаяти часу:

- Їдемо! Чим далі від Києва, тим безпечніше.

Дарма, що удвох на однім коні, а за ніч здолали уздовж Росі верст двадцять. На світанку спинились на узліссі, щоб знайти десь в пущі схованку й відпочити. Рушили в гушавину: Всемир попереду, Лавро, ведучи коня, за ним. В лісі ще сутінки були, тож Всемир візьми та й зачепись шапкою об суху руку-гілку крислатого дуба. Шапка звалилась, а з-під неї... пишне дівоче волосся водоспадом - нижче пояса! Обмерли вдвох.

Отроковиця, не отрок, побіліла наче крейда. Лавро й собі слова вимовить не міг, тільки пикав, микав щось.

- Кинеш мене? - прошелестіла одними губами.

"Отсе тобі... І що тепер?"

- Дівчисько! Що ж ти думала: не відкриється?! Звати хоч як?

- Всемила...

- І як мені тепер з тобою бути, га?

Мовчала. І Лавро мовчав, обмірковуючи. А що, власне, змінилось? - майнула несподівана думка. Отрок вона хоч куди - меткий, з луком ліпше від нього вправиться, поміч он яка і вісім днів сам у печері прожив, з голоду не вмер, татарам не дався... Був отрок, стала отроковиця - не кинеш же, наче пощерблену ложницю.

- Добре, Всемило, - зітхнув Лавро, - вдягай уже шапку... Довезу тебе до людей, а там побачимо: може в жіночий монастир десь прилаштую.

А втім ніхто зі смертних не відає того, що йому Доля готує. Всемила, сховавши під шапку своє дівоче багатство, знову зробилась моторним отроком Всемилом. Мов той кіт залазила на дерево, знаходила в пущі птицю і без промаху цілила в неї з лука - часом Лаврові приходила в голову покайнна думка: "Що б я робив, якби не отсе дівча? На своїх сухарях уже й ніг не потягнув би, бо з шаблі в лісі жодного толку нема."

Вже морози почались і добре, хоч без дощів чи снігу, проте спати в лісі було неабияк холодно. Лише раз вдалося знайти старе дерево з великим дуплом, де сяк-так вмістилися вдвох, але кожного разу що то був за сон? - у пів ока! Зазвичай розводили вогонь, нагрібали купу опалого листя, галузок чи хвої і дрімали по черзі, бо одному треба було весь час підкидати хмиз та й за коня страхались - а раптом вовки?

Йдучи навмання на захід, блукаючи лісовими дорогами й стежками, за два тижні дістались, обірвані й голодні, кам'яної твердині волинської землі - Лучеська. Всемила одразу ж припишля і Лавро зрозумів: боїться, що віддасть її в монастир. Та він ще в лісах відкинув ту свою початкову думку.

- Ти не бійся, про монастир не думай - то я так, спересердя колись: надто вже ти мене ошелешила тоді. Ректиму всим, що ти моя братаниця [\[519\]](#) з Торчеська. Коли вже в пущі два тижні разом виживали, то тепер мені тебе покинути зовсім не по-людськи буде.

Дівча ніби й поривалося щось сказати у відповідь та тільки червоніло чомусь. Зате цвіло на radoщах, мов ружа: очі так і сяяли!

Хоча в Лучеську й знали про татарську навалу на Київську землю, проте видно було по всіх людях: не розуміють вони ще з яким ворогом мали справу східні Руські землі. Готувались до оборони, потай обурювались князем своїм Данилом, що нібито до угрів сина сватати поїхав, але й продовжували жити звичним життям. А в тім житті вже ж хто-хто, а Лавро був, наче риба в воді. Мав за душею кілька гривень срібла, отриманих ще від київського купця Євмена Медославича, тож неважко було винайняти притулок для двох на постоялім дворі, бо чужих гостей на зиму не лишилось зовсім. Коника татарського продав за півціни, бо того всю зиму годувати треба - трати одні. А там і службу знайшов, підкинувши одному лучеському купцеві гарну думку, що скоро в ціні буде хліб та сіль, а не скоро чи платно:

- Зерно нині треба брати, - втовкмачував молодий Лавро старому Леонтію, -

зерно і сіль. Ліпше скорі за півціни продати, а зерно, переплативши навіть, купити. За місяць-два жито й овес уп'ятеро подорожчають – от не зійти мені з цього місця!

Леонтій не був би купцем, якби, наслухавшись Лаврових оповідей про татар, не відчув у його словах правоту: хоч і з острахом в душі, проте впевнено він узявся забивати свої комори збіжжям. Радував старого Леонтія новий помічник і своєю кмітливістю, і купецькою хваткою. А тим часом поповзли поміж лучан чутки, що Київ не вистояв і що татари ось-ось тут будуть. Зачувши таке, частина простолюду в ліси подалась, частина в город мітила: заворушилось усе в Лучеську, наче в борті, що її ведмідь уже трясє і Лавро губився в роздумах, що ж їм зі Всемилою діяти?

Втікати серед зими – куди? Чужі лучани десь в лісах два зайві роти не приймуть, по морозу пішки далеко не зайдеш та й податись нікуди – скінчилась Русь; до ляхів хіба? Так там віра чужа і все чуже... А тут уже й татари на Волинську землю ступили, через три дні під Лучеськом були: все, сиди, Лавре, чекай, що там в Небесній книзі тобі написано – жити, померти?

А Лучеськ вистояв! Бо зо всіх сторін оточений був болотами: дарма, що морози лупили, проте на багні хіба що кірка льоду наросла. Татарам ні пороки поставити не вдавалось, ні навіть горожу навколо звести, взяти Лучеськ у справжню облогу. Та й полону нашкребли по околицях хіба що кілька сот, проте й ті, нещасні, замерзли ні за цапову душу, не дочекавшись навіть, коли їх погонять на приступ.

Никали татари навколо города до самої весни, а вдіяти нічого не змогли. Леонтій же щодня неабияку взвить із продажу зерна та солі рахував: ох, і повезло з помічником, ох, і повезло! Навіть думка зродилась – віддати за Лавра свою онуку. А чого ж? Татарам Лучеськ не по зубах виявився, підуть звідси колись же і заживуть лучани, як допреж. Син у Леонтія помер, зять по дочці хисту до торгу не мав, тож хоч зятеві по онуці можна буде діло передати. Він і Лаврові якось тонко натякнув – так тонко, щоб у разі чого й сказати можна було: "Та ти що?! Чи не надто загордився, Лавре, – отаке намислити!"

Весна прийшла, татари подались далі на захід, до ляхів (ото, Лавре, утік би від них!), а з першим теплом виявилось, що й свитка на Всемилі ледве сходиться на грудях і чоботи замалі, навіть порти тісними стали – росте дівка! Восени отроча було, навесну унотька стала. А тут ще і Ляля^[520] з Ярилом^[521], і Лель^[522] із ними – не встояв Лавро супроти трьох богів одразу: ніби три ковші доброго грецького вина чи княжого меду перехилив. Обидвоє навіть не втямили, як сталось поміж ними щось – схаменулись аж після цілої ночі любощів.

Часом дива дивнії творяться з людьми. Живуть собі двоє, бачать одне одного щодня, навіть житло спільне в них, як-от у Лавра зі Всемилою було, а потім – раз! – погляд один чи порух, чи дотик і в одну мить світ іншим стає, і з часом вже й помислити собі не можеш жодного, окремішного від Лада твого, життя. І уже ніщо в світі не важить стільки, як присутність поруч твоєї, саме твоєї, половинки.

Леонтій же таки наважився і була в них із Лавром тривала розмова. Важка, бо

скінчилося тим, що вигнав купець свого молодого помічника, щиро вважаючи, що той знехтував не тільки Леонтієвою онукою, але й ним самим – і це ж на старості літ пізнати таке приниження!

Лавро, аби довести купцеві, що Всемила його не проста наложниця, привселюдно взяв із нею злюб у церкві, а потім на чесно зароблене срібло купив двох коней і подався з молодого жонкою геть із Лучеська. Куди? На Волині одні згарища, в Галицькій землі, рекли люде, те ж саме – подались на північ, до Пінська, де, чули, ще жевріло якесь життя; втім, переконавшись, що там таки нема чого робити, перебрались звідти аж до Смоленська.

Всякого довелось їм сьорбнути, та Лавро жодного разу не пошкодував, що отроча із Торчеська взяв тоді в дальню путь, а вийшло – на все життя. Стала Всемила і любленицею його, й напарницею в труді, а ще порадницею в розмислі, та навіть побратимом у січі: два рази прикривала йому спину, коли в дорозі таті нападали і двічі звитяга була за молодого парю. Від того осіннього дня на Росі жодної скарги не почув він од Всемили, як не тяжко доводилось їм часом.

Змінили літа колишнього купця-ізгоя Лавра Єлисейовича. Четверте літо в такій коловерті, що відлетіла кудись назавжди його пристрасть до гри в кості, глибокі зморшки рано порізали молоде ще чоло й мозолі на руках не лише від шаблі, але й від сокири та заступа. Чого тільки не бачив на своєму віку, та хіба міг колись помислити, що доведеться виживати важче, ніж прості смерди виживають? То може ліпше би, легше, в тім Жирославовім порубі було лишитись? Та ні! Життя солодка штука навіть у тягарах своїх, бо дарує дещо вагомніше – почуття перемоги над собою, над ворогом, над смертю. О, перемога – ще той трунок!

... Всемила розродилась двійнею на третій день після того, як у власне житло ввібрались: купця з купчиною в світ привела. Раділи всі: четверо дітисьок вже в їхнім поселенні. Як-не-як оживає Хоробор, чи то пак, Короп! Хіба ж за Ятрицею, на згарищі, не так? Попервах страшно було навіть дивитись на ту сизу від попелу пустку, але нанесло вітром на попелище насіння і піднялись там з попелу смерті спершу бур'яни з крапивою, потім, не одразу, постали на їх місці трави, виткнулись перші паростки беріз, кленів та бузини – і тепер росте там усе наче з води, намагаючись заповнити пустку, бо це єдине, чого не терпить земля, всіма силами намагається закрити пустельні проплішини на власнім тілі.

Навіть Завид прийшов.

– Ти теє... – пробубнів до Лавра, – зла на мене не держи. То я так, здуру тоді ляпнув. Ми в роду нашім не останні люде, родовичі на нас дивляться: маємо всі купи триматись – як пальці в п'ясті [\[523\]](#). Бо по-іншому тепер не можна.

– Не можна, – погодився Лавро, – розвій роду має бути. Там, – ткнув він пальцем угору, – питають за все, прийде час.

Жили колись люде, раділи й сумували, любили та страждали; прийшов час – в один день полягли вони в рідну землю за те лиш, що не впокорились ворожому племені, бо жити хотіли по власній, не чужій волі. Та вона, Мати Земля наша, таку незнищенну

силу життя дала їм, що попри все, постали з вогняної смерті слабенькі росточки живого і почали нове буття – як з опудала старого Бадняка[524] щоразу рождається Божиц Молодее Сонце і як, згоряючи, воскресає вічна птиця Фенікс. Бо хто б там що не казав, кінця не існує: смерть неминуха, проте й не кінечна; сміло поглянь їй у вічі – там угледеш жаринку нового життя. Прихід її означає лише, що на зміну старому заступить нове – в цьому єдина правда нашого буття.

Кінець.

Словник давньоруських та маловідомих слів і термінів.

А

Августеон – центральна, найбільша площа Константинополя на котрій знаходився Мілій – стовп, від якого рахувалась відстань до інших міст імперії.

Автократор – самодержець; один з титулів візантійського василевса, імператора.

Агіа-Софія (Свята Софія – Премудрість Божа) – найбільший православний храм середніх віків, зведений в Константинополі 537 року.

Анхіале – середньовічне місто, візантійський торговий порт на західному узбережжі Чорного моря, нині місто Поморіє в Болгарії.

Антагоніст (від [дав.-гр.](#) ἀνταγωνισμός — "суперечка, боротьба") – тут: суперник в дебатах.

Арамейська мова – давня мова семітських племен Передньої Азії, котра до XIII століття цілком вийшла з ужитку, хоча багато історичних та релігійних джерел свого часу було написано саме на цій мові. Вважалось також, що саме нею розмовляв Ісус Христос.

Аргіропратея – один з найбагатших кварталів Константинополя, в котрому були переважно маєтки майстрів-ювелірів та міської знаті, а також ювелірні лавки. Знаходився по обидва боки центральної вулиці Меса між площею Августеон та форумом Костянтина.

Аршин – давньоруська міра довжини, дорівнює приблизно 71 см.

Аюбіді – мусульманська династія на Близькому Сході. Султани з цієї династії правили в той час у Єгипті.

Б

Бабинець (бабник, гінеконіт) – одна з трьох частин тридільного, тобто трьохзрубного християнського храму. В бабинці стояли жінки старшого віку. Бабинець входить у канонічну, тридільну систему планування православного, переважно дерев'яного храму – *бабинець, нава, вівтар*.

Багатишт – багатій.

Бату – "міцний"

Горека – горопаха, нещасна людина.

Безградник – людина без постійного місця проживання.

Берегиня – назва "берегиня" походить від слова "берег", як первинного означення місця проживання духів води. Берегині та упирі лишилися від тих прадавніх часів, коли

слов'яни ще не мали пантеону своїх богів, а сили природи в їхніх уявленнях мали тільки поділ на добрих та злих духів-істот.

Берендеї – кочові тюркські племена, що жили на південних рубежах Русі й маючи васальну залежність від руських князів, у XII-XIII століттях охороняли межі руських земель від половців.

Бисть – тут: був. Патапій, намагаючись справити на боярина враження вченого, вживає тогочасний "високий стиль" мови, котрим зазвичай користувалися літописці.

Благостині (жіночого роду) – тут: доброта, спокій, умиротворення.

Боголепно – любо Богові.

Босфор – протока, що з'єднує Мармурове та Чорне моря. На її березі стоїть Константинополь.

Бразди – кінська гнuzдечка, повід.

Братки – тут: фіалка триколірна.

Бродники – населення нижньої течії Дніпра, Подунав'я, азовського узбережжя і пониззя Дону в XII-XIII століттях, що мало східнослов'янське походження.

Бубонці – на лапи ловчих птахів сокільники кріпили спеціальні дзвіночки-бубонці, щоб легше було відшукати птаха в кущах чи високій траві.

В

Варанги – вихідці з варягів, що становили основу імператорської гвардії.

Валуї, Берестове – озера на правобережній заплаві Десни біля села Конятин Сосницького району Чернігівської області.

Василія Ромеон – дослівно "Царство ромеїв".

Вевериця – вивірка, білка. Шкірка вевериці вважалась на Русі найдрібнішою грошовою одиницею, що дорівнювала 1/100 срібної гривні.

Велес – слов'янський бог скотарства, достатку, врожаю, а ще покровитель волхвів.

Велика рада Венеції – орган управління Венеціанською республікою. Існувала з 1172 по 1797 рік.

Верв – сукупність слов'янських поселень одного роду в дохристиянський період; коли в одному городищі ставало затісно і не вистачало на всіх лісу для підсіки чи полювання, частина роду, кілька сімей, виходили і закладали нове городище, не втрачаючи при цьому родинних стосунків. Зазвичай верв, або "гніздо", нараховувала до півдесятка окремих поселень та мала чіткі межі своєї території, освячені звичаєвим правом. За часів феодальної роздробленості одна чи кілька верв утворювали волость – адміністративну одиницю окремого князівства на чолі з управителем: боярином чи княжим посадником. Територія верви, як володінь одного роду, була неподільною аж до утворення Речі Посполитої.

Вериги – ланцюги, пластини тощо, котрі аскети носили на голому тілі, часом пронизуючи ними тіло чи шкіру з метою смирення плоті.

Весь – невелике поселення давніх слов'ян, що відрізнялось від городища розмірами та відсутністю оборонних споруд.

Взвить – вигода, зиск.

Вівлюфіка (грец.) – бібліотека.

Віщун – той, хто віщує (передбачає) майбутнє.

Вовча яма – викопана в землі звіроловна пастка із вбитими в її дно загостреними кілками. Окрім полювання використовувались також під час воєнних дій: від часів Давнього Риму до американо-в'єтнамської війни XX століття.

Водима – дружина. Під час шлюбного обряду молодим пов'язували рушником праві руки. Таким чином дружина опинялася "за мужем", тобто позаду свого чоловіка, котрий мав вести її по життю.

Воло – розширена частина стравоходу в деяких птахів, у якій нагромаджується та перетравлюється їжа. Знаходиться під ключицею. Хижі птахи завжди починають пожирати свою здобич саме з цього місця.

Володимир Святославич (прибл.960-1015) – великий князь Київський, Хреститель Русі.

Волокове вікно – проріз для світла в дерев'яній стіні, котрий закривався волоком – дощечкою, що ходила в пазах.

Волосяниця – довга сорочка з верблюжого волосу або овечої шерсті, яка одягалась християнськими аскетами прямо на голе тіло.

Воронці – півонія.

Воштага – тут: нагайка.

Вретище – тут: дрантя, лахміття.

Вручій – нині місто Овруч в Житомирській області.

Всевиद्याче Око – одне з уособлень ненароджуваного й невмирущого Сокола-Рода. За міфологією давніх слов'ян спочатку не було нічого, один суцільний морок, аж доки з Прадавніх світів Всевиद्याчим Оком не прилетів Сокіл-Род і зі своєї сльози не породив серед пітьми Вирій – прекрасний край з цілим озером живої води, що воскрешає померлих.

Всеволод Святославич (Чермний) – князь Чернігівський (у 1204-1206 та 1214-1215 рр.), великий князь Київський (у 1206, 1207, 1210-1212 рр.).

Вугляр – ремісник, що займався випалюванням деревного вугілля для ковальських та інших потреб.

Г

Гавкіт козулі – самець козулі під час гону видає звуки, схожі на короткий, уривчастий собачий гавкіт.

Гайстер – лелека.

Галата – північне передмістя Константинополя, відділене від нього затокою Золотий Ріг.

Галдовник – жертвний камінь.

Гебрейське – давньоєврейське.

Геєна – пекло.

Гість – купець.

Гладишка – полив'яний глечик без вушка.

Гнесь - грязь, бруд.

Гніздюк - тут: пташеня сокола, взятє з гнізда неопереним.

Година - в Давній Русі це слово вживалося в сучаснім розумінні часу загалом.

Гомій - Гомель.

Гонихмарник - язичницький чаклун, котрий був спроможний викликати при потребі дощ, або навпаки, припиняти його.

Горека - горопах, нещасна людина.

Горобинець (грицики звичайні) - рослина з родини капустяних, що має сильні кровоспинні властивості й споконвіку використовується в народній медицині.

Гостинець - шлях, дорога.

Грецький вогонь - запалювальна суміш на основі нафти, сірки, селітри та інших компонентів, що була на озброєнні візантійського флоту. Рецепт суміші зберігався в надзвичайному секреті.

Грець - параліч.

Гриви - тут: вузькі асиметричні, видовжені на кілька кілометрів, підвищення земної поверхні в степу.

Громовержець (Перун) - бог блискавки й грому в давніх слов'ян. На зиму засинав, а прокидався навесні, коли зозуля приносила з Вирію ключі від неба.

Губи - гриби.

Гульбище - так традиційно звалася місцина неподалік давньоруського города чи городища, де влаштовувались масові гуляння.

Гутник - майстер скловаріння.

Г

Галдовник - жертвний камінь.

Д

Давид Ольгович - князь стародубський (з 1196 по 1239рр.).

Дажбог - бог сонця й достатку у давніх слов'ян. В залежності від пори року, мав чотири іпостасі: Божич (зима), Ярило (весна), Купайло (літо), Лад (осінь).

Данило Галицький - княжив на той час у Галичі; під час чергової міжусобиці, коли чернігівський князь Михайло Всеволодович захопив Київ, прогнавши звідти Володимира Рюриковича, виступив на боці останнього. Аби змусити чернігівського князя покинути Київ та відсікти допомогу йому від половців, обійшов Чернігівське князівство з півдня і почав палити придеснянські городи: Хоробор, Сосницю, ..., просуваючись таким чином до Чернігова. Внаслідок такого маневру Михайло Всеволодович змушений був покинути Київ та повернутись до Чернігова.

Дарохранильниця - срібна чи золота скринька у православному храмі, призначена для зберігання причастя (святих дарів), котра використовувалась при богослужінні. Мала вигляд маленької моделі храму в розкішнім оздобленні.

Дванадцять - дванадцять.

Дешт-і-Кипчак - Половецьке поле, степова територія на південь від руських земель, що тягнулася від Болгарії на заході до ріки Іртиш на сході.

Дикомит - ловчий птах, сокіл, спійманий уже дорослим, здатним до самостійного життя.

Дим - одна з одиниць оподаткування, нарівні з *сохою*. Кількість димів відповідала кількості сімей, бо саме сім'я, як одиниця патріархального суспільства, обкладалася княжими податками.

Динати - "могутні", "сильні": загальна назва візантійських можновладців.

Доблій - доблесний.

Дож - одноосібний глава республіки Венеція, що обирався Комітетом сорока із числа чотирьох потенційних кандидатів.

Доля - тут: одна з трьох Судениць, помічниць бога Суда, богиня людської долі, котра супроводжує її усе життя.

Домаживець - тут: домосид, той, хто вдома живе.

Доместик схол - тут: полководець, головнокомандувач окремим військом.

Дромон - візантійський військовий корабель.

Е

Елліни - серед візантійців ця самоназва греків мала ще й значення "язичники", розділяючи тим самим їхню історію на два періоди: до прийняття християнства і після.

Естетикос (αἰσθητικός) - розумна чуттєвість, чуттєвість розуму.

Етрівська пустеля - міфічна, вигадана пустеля, з якої за поширеною християнською легендою перед кінцем світу мали вийти безбожні *агаряни* (*моавитяни, ізмаїльтяни*).

Є

Ємець - збирач податків.

Єпитрахиль - приналежність богослужбового облачення священника: довга стрічка, що огинає шию і обома кінцями спускається на груди.

Ж

Жайсан (Зайсан-нор) - озеро на сході сучасного Казахстану.

Желв - черепаха.

Живий вогонь - той, що добутий тертям.

Живот - слово має два значення: 1) життя; 2) нажите добро.

З

Задниця - спадщина.

Залісся - так на території Давньої Русі називали владими́ро-суздальські та рязанські землі.

Замор'я - так на Русі називали Візантію.

Зара (Задар) - місто в хорватському історичному регіоні Далмація на узбережжі Адріатичного моря. В середні віки конкурувало з Венецією та іншими торговими містами Середземномор'я.

Заруб - літописний давньоруський город над Дніпром на місці колишнього села Зарубинці Канівського району Черкаської області.

Захалявник - ніж, котрий носили за халявою чобота.

Златник (золотник) - золота монета князя Володимира Святославича, що карбувалась певний час на Русі після прийняття християнства, швидше за все, з візантійських золотих солідів і більше заради престижу, ніж через потребу у власній грошовій одиниці; на думку дослідників мала ходіння до XIV століття.

Золотий Ріг - довга й вузька морська затока на схід від Константинополя.

Зруб - стіни дерев'яного будинку з колод, котрі в кутах з'єднані між собою в особливий замок (врубку).

І

Ігумен - духовне звання настоятеля православного монастиря.

Ізгой - слово, похідне від "гой" - життя (для порівняння - гоїти, гоїтися), дослівно - "той, що пішов із життя"; для середньовічної людини життя поза власним родом чи соціальним становищем уявлялося неможливим.

Імператорські ворота - вхідні ворота до Агіа-Софії, через котрі в храм заходив василевс.

Індальгенція - грамота про відпущення гріхів, котра видавалась католицькою церквою від імені папи римського.

Інсигнії - ознаки імператорської влади василевса: стемма (вінець з підвісками), держава (куля з хрестом на полюсі), скіпетр-спис і багрянні чоботи.

Іперпір - візантійська грошова одиниця XI— XIII століть з електру (сплаву золота і срібла) = $\frac{4}{5}$ номісми, або приблизно 43 грами срібла.

Ісусова молитва - "Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене, грішного!"

К

Кайнополіс - район на півдні Константинополя.

Калка - річка в Половецькому степу на схід від Дніпра, на берегах котрої згідно з давньоруськими літописами відбулася перша битва між об'єднаними силами руських князів та монголо-татарами під командуванням Джебе-нойона і Субедей-багатура, в результаті якої руське військо зазнало нищівної поразки.

Капище - святилище дохристиянського часу у східних слов'ян.

Каура масть - світло-руда; хвіст і грива трохи темніші, на спині темний ремінь - ознака походження від дикого коня.

Кафізма - двоярусна аорчна споруда в торці іподрому, що критим переходом з'єднувалась із Великим Палацом Константинополя - резиденцією василевсів, у якій розташовувались трибуни для імператора та найвищих сановників.

Кипрій - іван-чай, багаторічна трав'яниста рослина з товстим повзучим корневищем і прямостоячим стеблом, медонос, має лікувальні властивості, улюблена їжа лосів.

Кипчаки - самоназва половців.

Клір - духівництво; клірик (в широкому, загальному розумінні) - служитель церкви.

Кліть - окреме приміщення в будівлі зрубної конструкції.

Клобук

Клобучок – шкіряна шапочка, що вдягається ловчим птахам на голову, аби вони нічого не бачили й таким чином поводили себе смирно.

Кобилка – рослиноїдна комаха з родини саранових.

Козьма Індикоплов (Індикоплевст) – візантійський купець VI століття, котрий здійснив кілька подорожей до Індії, які описав у книзі "Християнська топографія"; в ній він виступає проти Птолемеєвої системи світоустрою і заперечує, що Земля має форму кулі.

Коливо – відома з часів неоліту ритуальна страва, поминальна кутя. Зварені зерна злаків (жита, пшениці) заливали ситою – розчином меду в кип'яченій воді.

Колона Григорія Чудотворця – одна з колон в Айя-Софії, що в народі зветься "вологод", бо її мармурова поверхня на дотик завжди волога. За переказом біля неї одного разу перед народом з'явився святий Григорій і творив дива.

Книжник – тут: перекладач, переписувач книг.

Кон – у давніх слов'ян неписаний звід правил суспільної поведінки. Звідси веде своє походження старовинне слово *покон*, що означає "жити по Кону", а також і сучасне *закон* – тобто те, що знаходиться за Коном, як лінією поведінки добропорядного члена давньоруської общини (порівняйте з виразом "*переступити за кон*").

Котора – розбрат, міжусобиця.

Крилас – підвищення у церкві поряд з іконостасом для співаків та читців.

Курач – ремісник, що займається випалюванням деревного вугілля, вугляр.

Л

Ланіта – щока.

Лепта (в різні часи *фолл*, *обол*, *нумій*) – найдрібніша мідна монета Візантії.

Літургія – тут слово має два значення: 1) функція (з давньогрецької); 2) в християнстві богослужіння з принесенням Святих Дарів.

Лот – біблійний персонаж, доньки котрого, лишившись без чоловіків вирішили переспати з батьком, щоб таким чином відновити своє плем'я. Сина Лота від старшої доньки звали *Моавом*.

Льє (льйо) – французька одиниця довжини. Морський льє дорівнював приблизно 5,5 км.

М

Макош (Мокоша) – богиня плодючості, достатку, покровителька жінок та їхнього ремесла. В жертву Макоші жінки приносили прядиво або курей, топлячи їх у криницях.

Мануїл I Комнін (1118 – 1180) – візантійський імператор між 1143 та 1180 роками.

Марка – спочатку одиниця ваги срібла в Західній Європі, потім грошова одиниця. Венеціанська марка XIII століття важила 238,5 грама.

Матер – матір, мати на санскриті, прадавній мові індоєвропейських народів.

Маховий сажень

Мерин – вихолощений самець коня. Мерин має значно спокійніший норов, ніж огир.

Меси (Серединна) - головна вулиця Константинополя, що проходила містом від Августеону, центральної його площі, до Золотих воріт на західній околиці столиці.

Мерт - спочатку слово означало "смертний", пізніше - "простолюдин". Від нього походить більш пізнє слово "смерд" - землероб.

Миля - візантійська дорівнювала 1574,16 м.

Моавитяни - стародавнє семітське плем'я, споріднене з ізраїльтянами, чия назва походить від Моава, за Біблією родоначальника всіх язичників, що жили на східнім узбережжі Мертвого моря, через що в Біблії моавитян зображено як поганське плем'я, антипод Ізраїлю.

Монастир Святого Маманта - монастир в Константинополі, котрий починаючи з Х століття традиційно слугував руським купцям, послам та прочанам постійним двором.

Монотеїзм - віра в єдиного Бога, єдиногобжжя.

Мстислав Глібович - новгород-сіверський князь до 1234 року, після - чернігівський (до 1239р.).

Муза - тут: мозаїка; буквально "присвячене музам" від грецького *μουσα* — "муза".

Н

Нава (неф) - 1) центральна частина християнського дерев'яного храму, зведена у формі окремого зрубу та об'єднана просторово з іншими його частинами; 2) поздовжня або поперечна частина простору християнського храму, що розташована між двома рядами колон, стовпів або арок, або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

Навзаводи - галопом.

Нав'є - потойбіччя, підземний світ, аналог пекла.

Насичувати - тут: заливати хліб або зерно *ситою* - розчиненим у воді медом. Так готувались обрядові страви - кутя і коливо.

Натура (лат. *natura*) - природа. Хоча вважається калькою зі вказаного тут латинського слова, проте його слов'янське походження без сумніву є від назви Рода - Першобога давніх слов'ян, творця всього сущого: "природа" - все, що є при Роді.

Неятин - літописне поселення на правому березі Десни, нині село Змітнів Сосницького району Чернігівської області.

Німець - на Русі німцями звали будь-яких чужоземців, котрих не розуміли, тобто, на переконання місцевих жителів, вони були "німими".

Новгород-Святополчій - літописний руський город на правому березі Дніпра, заснований в 1096 році князем Святополком Ізяславичем неподалік нинішнього села Витачів Обухівського району Київської області.

Ножниця - піхви.

О

Оболонь - нині село Оболоння Коропського району Чернігівської області.

Огниво - застаріла назва *кресала*, пристрою зі смужки загартованої сталі, шматка кременю та тругу (легкозаймистого матеріалу), з допомогою якого добувають

відкритий вогонь навіть у наші дні.

Овочі – так в часи Давньої Русі звалися фрукти.

Огнищанин – тут: старший у родині чи общині.

Одесну – справа.

Одрина – ложе, ліжко.

Ойкумена (οἰκουμένη) – освоєна людством частина світу. Термін ввів **давньогрецький** географ Гекатей Мілетський для позначення відомої грекам частини Землі, центром якої була сама Еллада. В середні віки відбулась трансформація змісту: ойкуменою візантіїці називали сукупність християнських держав, а її центром – Візантію.

Око Всесвіту – один з титулів Константинополя.

Олисандр – Олександр Македонський. Патапій переказує зміст середньовічного грецького роману "Александрія", що був перекладений на Русі в першій половині XIII століття.

Омфалос (дослівно "Пуп світу") – спеціально відведене місце в Софії Константинопольській, де вінчали на царство імператорів Василії Ромеон.

Орель – ліва притока Дніпра, що впадає в нього

Острів святого Миколая – нині острів Лідо біля Венеції.

Отрок – слово має два значення: 1) підліток від 7 до 14 років; 2) член княжої або боярської дружини.

Отрок (Атрак) – половецький хан. Зазнавши в 1111 році нищівної поразки від Володимира Мономаха, перекочував з ордою в Грузію, повернувшись в приазовські степи лише по смерті Мономаха в 1125 році, де й помер.

Ошую – зліва (давньоруське).

П

Паганисти (дослівно *паганистис*; грец. παγανιστής) – язичник.

Пакіл – Полярна зірка, єдина з небесних світил Північної півкулі, що не змінює свого положення під час добового обертання зоряного неба. Давні слов'яни вважали, що білий світ, уособлення добра, тримається на ланцюгу, прикутому до Полярної зірки (Пакола), а уособлення зла – Чорний пес – щоночі гризе ланцюг, проте не встигає перегризти його до світанку; за день ланцюг відновлюється – таким чином утримується рівновага між Добром та Злом, завдяки котрій і існує видимий світ.

Палац Дафна – один з палаців у загальному комплексі Великого імператорського палацу в Константинополі, в якому коронували візантійських імператриць.

Палене злато – найбільш давня техніка золочення. Широко використовувалось на Русі, починаючи з X століття. Розчинене в ртуті золото рожарювалося до повного випаровування ртуті.

Пантелеймонів монастир (Россікон) – раніше український, а тепер російський православний чоловічий монастир на Святій горі Афон (Греція). Перше чернече поселення на Афоні вихідців з Русі існувало ще в XI столітті. Як окремий монастир визнавався з 1169 року.

Пантократор - образ Христа на іконі як Небесного Царя і Судді, Господа Вседержителя, Спаса Вседержителя.

Паперть - церковний ґанок, на котрому, зазвичай, збираються жебраки, аби просити у вірян милостиню.

Параеклісіарх (парамонар, пономар, воротар) - служитель православної церкви, що допомагає при службі та співає на кліросі.

Параталассія (Приморська) - назва вулиці.

Патерик (Києво-Печерський патерик) - збірка оповідань про життя ченців Києво-Печерського монастиря, написана на початку XIII століття.

Перелітний молодик - молодий сокіл, котрий щойно навчився літати.

Перестріл - давньоруська міра довжини, що відповідала відстані, на якій стріла зберігала свою вбивчу силу, дорівнює приблизно 200-220 м.

Перші півні - починають співати якраз посередині між північчю та світанком, треті - на світанку, другі - посередині між першими та третіми. Слід зазначити, що таким чином їхній спів зсувається в часі залежно від пори року.

Підклад - тут: товста, зазвичай сукняна, підкольчужна сорочка, котра вдягалася під броню задля пом'якшення удару.

Пілігрими - паломники, ті, хто взяв зобов'язання здійснити релігійну подорож. Учасники Хрестових походів також вважались пілігримами.

Плавучий міст - сіверяни робили мости через річки та їх протоки на зразок понтонних: з кількох шарів колод, без застосування стаціонарних опор по руслу. Це давало змогу при нападі ворога розвернути міст по течії та утворити для нападників широку водну перешкоду.

Платно - полотно, інколи одяг загалом.

Покуть - на Русі куток у приміщенні, по діагоналі протилежний печі.

Полудрабок - поздовжній край воза, зазвичай із круглої, не надто товстої жердини.

Помитник - добувач пташенят сокола, ловець молодих птахів.

Понт Евксинський - Чорне море.

Попсу́й - тут: людина, котра псує речі.

Пороки - механізми, що використовувались у середні віки для руйнування захисних укріплень: каменемети й тарани.

Портик - розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують її перекриття.

Послух - свідок; той, хто чув.

Послушник - особа при православному монастирі, що готується до прийняття чернецтва. послушники не дають чернечих обітниць, не звуться монахами й не носять повного чернечого одягу, зазвичай виконуючи при монастирях різні роботи.

Потир - у християнстві літургійна чаша для освячення вина і прийняття причастя.

Прав - небесний світ богів та пращурів, який включає в себе загальний світогляд, Кон, уявлення про те, що є добро та зло, був правовою основою, моральним укладом

життя слов'ян дохристиянської доби.

Прадуб – Світове дерево; росте у Вирії, на острові серед озера з Живою водою. На прадубі сидить творець світу – Сокіл-Род і спостерігає, щоб у створенім ним світі панувала *Прав*.

Празний – тут: безплідний, марний.

Пресвітер – священник у православній і католицькій церквах.

Припутень – дикий лісовий голуб.

Пропонтида (Передмор'я) – Мармурове море.

Протовчий брід – брід через Дніпро в районі південного (низького) кінця острова Хортиця.

Пружіє (пруг) – сарана.

Пря – протистояння, спротив, битва.

П'ятидесятниця (День Святої Трійці) – християнське свято, що настає на п'ятидесятний день після Христового Воскресіння.

П'ятикнижжя – інакше Тора, Закон Мойсея; перша частина Танаху, або, як називають його християни, Старого Заповіту Біблії.

П'ятистінне житло – тут: чотирикутне житло, перегороджене внутрішньою, п'ятою, стіною на дві *кліті*: сіни й житлове приміщення.

Р

Рарог – так на Русі звали сокола-балабана.

Реть – річка в Кролевецькому районі Сумської області.

Різана – дрібна срібна монета Давньої Русі; в одній гривні – п'ятдесят різаних.

Рогатина – мисливський спис з широким довгим лезом, що трансформувався з більш раннього *рожна*: обоє використовувались під час полювання на ведмедя (пам'ятаєте вислів "Не лізь на рожен"?)

Роман Мстиславич (1152 - 1205) – літописний руський князь, що в різні роки княжив у Новгороді, Володимирі (Волинському), Галичі та Києві. Вважався сучасниками наймогутнішим князем кінця XII – початку XIII століть, за що був прозваний "Великим".

Ростислав Рюрикович (1172 - 1218) – літописний руський князь. 1204 року посаджений на великокняжий київський стіл галицько-волинським князем Романом Мстиславичем замість Ростиславового батька Рюрика, примусово постриженого в чернецтво. Після смерті Романа в 1205 році усунений з престолу батьком, що вийшов із монастиря.

Рукоположення (хіротонія) – християнський обряд, під час якого відбувається таїнство поставлення в священнослужителі. Процес хіротонізації також називають *висвяченням, рукопокладенням, покладенням рук*.

Русичі – тут: самоназва слов'янських племен полян та сіверян в XII-XIII століттях. Слово "русичі" завдяки застосуванню суфіксу "ич" означало нащадків русів або русі.

Рушак – дев'ятнадцятий день місячного циклу, котрий для будь-якої справи є надзвичайно несприятливим.

Рюрик Ростиславич – літописний руський князь XII – XIII століть, що шість разів з перервами був великим князем київським (з 1179 по 1210 роки). З 1210 по 1212 княжив у Чернігові, де й помер.

Рюєн – вересень.

Рясофор (той, що носить рясу) – перший ступінь чернецтва; чернець, що заслужив носити рясу, проте ще не змінив свого мирського імені й дав лише обітницю послуху.

С

Сажень – давньоруська міра довжини. Простий сажень дорівнює 1,76 м, маховий – 2,13м, косий – 2,48м.

Сакви – дві з'єднані одним полотнищем торби, що їх перекидають через плече (на груди й спину), або через спину коня.

Сварга – верхнє небо, обитель бога Сварога.

Сварог – бог неба у давніх слов'ян, той, хто породив інших богів.

Седмиця – семиденний тиждень. В дохристиянські часи тиждень мав шість днів (без суботи, що має іудейське походження).

"... серпень був у третій чверті" – календарний місяць давніх слов'ян складав рівно 30 днів і починався в день народження нового місяця. Місячний календар вівся паралельно з сонячним, в котрому були тільки дні й шестиденні тижні (без субот).

Семантрон – довга тонка дошка з липи, клена, ясена або каштана, підвішена, або утримувана на плечі, в котру били дерев'яним молотком. Таким чином вона слугувала замість дзвонів, які тоді тільки почали з'являтися у великих давньоруських містах.

Симеон – тут: ім'я переяславського єпископа XIII століття, вбитого в 1239 році монголо-татарами.

Сквара – запах від спалюваної жертви.

Скевофілак – скарбник єпархії, хранитель церковних скарбів; відав церковним персоналом і богословською діяльністю.

Скора – хутро.

Скотниця – тут: казна, скарбниця.

Скуфія – гостроверха м'яка шапочка у православного духовенства чорного чи фіолетового кольору.

Служебник – богослужебна книга для священнослужителів православної церкви з текстами релігійних відправ на кожен день згідно з порядком їх проведення і церковним календарем.

Смерд – землероб, житель городища або весі.

Смислений – тямущий.

Сокіл-Род (Род) – прабог давніх слов'ян, творець світу, що зістарившись, передав свою владу Сварогові, богу неба.

Солова масть – жовто-піщана або світло-жовта, грива і хвіст майже білі, з жовтизною; очі карі або золотисті, храп темний.

Сохачеве – нині село Сохачі Коропського району Чернігівської області.

Спис Лонгина – християнська святиня, один з інструментів Страстей Господніх;

накінецьник списа римського легіонера Лонгіна, котрого той встромив між ребер Христа.

Список - тут: рукописна копія. Таким чином в середні віки до винайдення друкарського верстата множились книги.

Ставка - тут: напад.

Стародуб - центр удільного князівства XII-XIII століть у складі Чернігівського князівства; нині райцентр Брянської області РСФСР.

Старці градські (*мужі ліпші й нарочиті*) - давньоруська община обирала своїх представників для колегіального самоуправління з числа людей старшого покоління, чи шанованих за мудрість, достаток або військову звитягу. За статусом їх можна прирівняти до сучасних депутатів органів місцевого самоврядування.

Стелазь - монета.

Стрибог - бог вітру у давніх слов'ян.

Стрий - дядько по батькові.

Субудай-багатур - полководець Чингісхана.

Сувири - давня самоназва сіверян.

Суд - давньоруський бог долі.

Супружити лука - стягувати його кінці тятивою, приводячи в робочий стан.

Супряги - тут: пара запряжених волів.

Сур'я - хмільний напій, вино із ягід без додавання дріжджів. Процес бродіння відбувався на сонці, за рахунок його тепла.

Т

Таїнства - священнодія в християнській церкві, через яку невидимо діє на людину благодать Святого Духа. Усього їх сім: хрещення, миропомазання, Святе Причастя, сповідь, вінчання, елеопомазання, рукопокладення.

Татъ - розбійник.

Твар (тварець) - первинне значення цього слова не мало сучасного негативного змісту й означало просто "створіння".

Темник - начальник підроздіду монгольського війська чисельністю 10 тисяч вершників.

Темплон - прикрашена рельєфними зображеннями вівтарна перешкода, що сформувалась у храмах Візантії в XI-XII століттях. Пізніше темплон перетворився на іконостас.

Тес - тут: короткі тесані клинчасті дощечки (в основному з осики), котрі слугували набірними елементами покрівлі будівель та споруд.

Тибель - дерев'яний цвях у вигляді циліндричного стрижня.

Тиверіадське море - Галілейське озеро на території Ізраїлю, на якому Ісус ходив по воді. Майбутній апостол Петро на Його запрошення теж став на воду, але злякавшись, тут же провалився і ледь не втонув. "Маловірний" - сказав Петру на те Господь.

Тивун - княжий управитель певної адміністративної території (наприклад, волості),

що керував збором податей.

Тиждень - дохристиянський тиждень на відміну від *седмиці* мав шість днів: понеділок, вівторок, середу, четвер, п'ятницю й неділю. Із впровадженням на Русі християнства додався сьомий - субота, назва якого походить від давньоєврейського "шабат" (відпочинок); він поширився світом разом із християнством.

Типчак, тонконіг - степові злакові трави.

Трапезник - посадова особа при монастирі, що відповідає за приготування їжі та порядок на кухні і в трапезній.

Трдат Архітектор - майстер-будівельник, що звів новий купол храму Агіа-Софія в Константинополі замість зруйнованого землетрусом 989 року. Ілюзію купола, що ніби піднятий у повітря, створюють 40 вікон прямо під ним, через які всередину храму вільно лине сонячне світло. В центрі купола - зображення Ісуса Христа.

Туземний - дослівно: з *тутешньої* землі.

Туязь - посудина з берести (кори берези). Використовувалась не лише для сипучих продуктів, але й для води.

Тягло - скот, котрий використовувався, як тягловий, в даному випадку - коні.

У

Удоль (юдоль) - тяготи життєвого шляху з його турботами і труднощами.

Ужище - мотузка.

Ухналь - цвях, котрим кріпиться до кінського копита підкова.

Уход - такі, основані на довірі, відосини між власником (боярином) та рабом (обельним холопом), коли останньому дозволялося за обумовлену плату займатись якимось промислом на стороні.

Учвал - галоп.

Учта (почет) - тут: охорона князя чи боярина.

Ф

Фанаріон - район на півночі Константинополя (буквальний переклад з грецької - "Світильник").

Х

Хитрець - майстер, ремісник, що досягнув усі премудрості ремесла. Слово "хитрість" в ті часи мало інше значення - відання виробничих секретів, доступних лише втаємниченим людям.

Хідник - те, що й хвіртка.

Хляби - за віруваннями давніх слов'ян - отвори в небесній тверді. Коли вони відкриваються, йде дощ. Ще й донині в нас можна почути: "Що це ти двері розхлябив?!"

Хортоволи - бійні.

Хрисополь - місто на азійському березі Босфору, напроти Константинополя.

Ч

Челіг - самець сокола.

Черес - широкий шкіряний пояс з кишенями для зберігання необхідних у дорозі дрібниць і грошей.

Чечуга - стерлядь.

Чжувани - прямі нащадки Чингісхана, Чингізиди: діти, онуки, правнуки.

Чолка - бунчук, штандарт полководця.

Чорний Пес - міфічна істота у віруваннях давніх слов'ян, уособлення Зла яка щоночі гризе ланцюг (уособлення Добра), на котрому до Пакола (Полярної зірки) підвішено наш світ, але не встигає до світанку і за день ланцюг відновлюється, а з настанням темряви все починається спочатку. У разі, коли Зла в світі стане більше, ніж Добра, Чорний Пес перегризе ланцюг і світ загине.

Чорні клобуки - тюркомовне кочове плем'я, що входило до родоплемінного об'єднання торків, предки сучасних каракалпаків. В XIII столітті рештки нерозгромлених половцями чорних клобуків разом із берендеями охороняли південні рубежі Київського, Переяславського та Чернігівського князівств.

Чорнобог - бог зла і темряви (антипод Білобога).

Чорнолісся - назва листяного лісу.

Ш

Шевальє - лицар (франц.)

"Шестоднев" - книга єпископа Василя Великого, написана в IV столітті н.е.; на Русі її компільований переклад, зроблений Іоанном Екзархом Болгарським в X столітті розповідає про світоустрій, як його уявляли від Платона (IV ст. до н.е.) до Григорія Богослова і Василя Великого (IV ст. н.е.).

Шуйця - ліва рука.

Я

Язиці - народи.

Яловець - прапорець на вершині давньоруського шолома, за котрим можна було визначити приналежність воїна до того чи іншого княжого роду.

[1] **Весь** - невелике поселення давніх слов'ян, що відрізнялось від городища розмірами та відсутністю оборонних споруд.

[2] **Тать** - розбійник.

[3] **Чорнолісся** - назва листяного лісу.

[4] **Платно** - полотно, інколи одяг загалом.

[5] **Бразди** - кінська гнущечка, повід.

[6] **Кон** - у давніх слов'ян неписаний звід правил суспільної поведінки. Звідси веде своє походження старовинне слово *покон*, що означає "жити по Кону", а також і сучасне *закон* - тобто те, що знаходиться за Коном, як лінією поведінки добропорядного члена давньоруської общини (порівняймо з виразом "*переступити закон*").

[7] **Дим** - одна з базових одиниць оподаткування давньої Русі нарівні з *сохою*. Кількість димів відповідала кількості сімей, бо саме сім'я, як одиниця патріархального суспільства, обкладалася княжими податками.

[8] **Тивун** - княжий управитель певної адміністративної території (наприклад,

волості), що керував збором податей.

[9] **Ємець** - збирач податків.

[10] **Смислений** - тямущий.

[11] **Гонихмарник** - язичницький чаклун, котрий був спроможний викликати при потребі дощ, або навпаки, припиняти його.

[12] **Віщун** - той, хто віщує (передбачає) майбутнє.

[13] **Гутник** - майстер скловаріння.

[14] **Оболонь** - літописний населений пункт Сіверщини, нині село Оболоння Коропського району Чернігівської області.

[15] **Чорнобог** - слов'янський бог зла і темряви (антипод Білобога).

[16] **Пря** - протистояння, спротив, битва.

[17] **Велес** - слов'янський бог скотарства, достатку, врожаю, а ще покровитель волхвів.

[18] **Рогатина** - мисливський спис з широким довгим лезом, що трансформувався з більш раннього *рожна*: обоє використовувались під час полювання на ведмедя (пам'ятаєте вислів "Не лізь на рожен"?)

[19] **"... серпень був у третій чверті"** - давні слов'яни не знали такого періоду в сонячнім календарі, як "місяць". Коли на небі вперше з'являвся молодик, він отримував відому нам назву в тому ж усталеному порядку: січень, лютий і т.д.

[20] **Рушак** - дев'ятнадцятий день місячного циклу, котрий для будь-якої справи є надзвичайно несприятливим.

[21] **Сур'я** - хмільний напій, вино із ягід без додавання дріжджів. Процес бродіння відбувався на сонці, за рахунок його тепла.

[22] **Чечуга** - стерлядь, прісноводна риба родини осетрових.

[23] **Губи** - гриби.

[24] **Дажбог** - бог сонця й достатку у давніх слов'ян. В залежності від пори року, мав чотири іпостасі: Божич (зима), Ярило (весна), Купайло (літо), Лад (осінь).

[25] **Гостинець** - шлях, дорога.

[26] **Одесну** - справа.

[27] **Сакви** - дві з'єднані одним полотнищем торби, що їх перекидають через плече (на груди й спину), або через спину коня.

[28] **Ухналь** - цвях, котрим до кінського копита кріпиться підкова.

[29] **Горобинець (грицики звичайні)** - рослина з родини капустяних, що має сильні кровоспинні властивості й споконвіку використовується в народній медицині.

[30] **Оболонь** - літописне городище на правому березі Десни, нині село Коропської ОТГ Чернігівської області.

[31] **Водима** - дружина. Під час шлюбного обряду молодим пов'язували рушником праві руки. Таким чином дружина опинялася "за мужем", тобто позаду свого чоловіка, котрий мав вести її по життю.

[32] **Німець** - на Русі німцями звали будь-яких чужоземців, котрих не розуміли, тобто, на переконання місцевих жителів, вони були "німими".

[33] **Пресвітер** – священник у православній і католицькій церквах.

[34] **Година** – в Давній Русі це слово вживалося в сучаснім розумінні часу загалом.

[35] **Жайсан (Зайсан-нор)** – озеро на сході сучасного Казахстану.

[36] **Бату** – "міцний".

[37] **Горека** – горопаха, нещасна людина.

[38] **Безградник** – людина без постійного місця проживання.

[39] **Скора** – хутро.

[40] **Язиці** – народи.

[41] **Послух** – свідок; той, хто чув.

[42] **Олисандр** – Олександр Македонський. Патапій переказує зміст середньовічного грецького роману "Александрія", що був перекладений на Русі в першій половині XIII століття.

[43] **Празний** – тут: безплідний, марний.

[44] **Скотниця** – тут: казна, скарбниця.

[45] **Калка** – річка в Половецькому степу на схід від Дніпра, на берегах котрої згідно з давньоруськими літописами відбулася перша битва між об'єднаними силами руських князів та монголо-татарами під командуванням Джебе-нойона і Субедей-багатура, в результаті якої руське військо зазнало нищівної поразки.

[46] **Вуй** – тут: дядько по матері. Друге значення слова – вихователь юного княжича.

[47] **Котора** – розбрат, міжусобиця.

[48] **Отрок** – тут: член княжої або боярської дружини.

[49] **Боголепно** – люблю Богові.

[50] **Бисть** – тут: був. Патапій, намагаючись справити на боярина враження вченого, вживає тогочасний "високий стиль" мови, котрим зазвичай користувалися літописці.

[51] **Пантелеймонів монастир (Россікон)** – раніше український, а тепер російський православний чоловічий монастир на Святій горі Афон (Греція). Перше чернече поселення на Афоні вихідців з Русі існувало ще в XI столітті. Як окремий монастир визнавався з 1169 року.

[52] **Замор'я** – так на Русі називали Візантію, що лежала за Чорним морем.

[53] **Моавитяни** – стародавнє семітське плем'я, споріднене з ізраїльтянами, чия назва походить від Моава, за Біблією родоначальника всіх язичників, що жили на східнім узбережжі Мертвого моря, через що в Біблії моавитян зображено як поганське плем'я, антипод Ізраїлю.

[54] **Сновськ** – літописний сіверський город, нині смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області.

[55] **Новгород** – мається на увазі Новгород-Сіверський, центр удільного князівства.

[56] **Мстислав Глібович** – новгород-сіверський князь до навали монголо-татар.

[57] **Пороки** – механізми, що використовувались у середні віки для руйнування захисних укріплень: каменемети й тарани.

[58] **Седмиця** - те, що й тиждень. В дохристиянські часи тиждень мав шість днів (без суботи, що має іудейське походження).

[59] **Ізгой** - слово, похідне від "гой" - життя (для порівняння - гоїти, гоїтися), дослівно - "той, що пішов із життя"; для середньовічної людини життя поза власним родом чи соціальним становищем уявлялося неможливим.

[60] **Данило Галицький** - княжив на той час у Галичі; під час чергової міжусобиці, коли чернігівський князь Михайло Всеволодович захопив Київ, прогнавши звідти Володимира Рюриковича, виступив на боці останнього. Аби змусити чернігівського князя покинути Київ та відсікти допомогу йому від половців, обійшов Чернігівське князівство з півдня і почав палити придеснянські городи: Хоробор, Сосницю, ..., просуваючись таким чином до Чернігова. Внаслідок цього маневру Михайло Всеволодович змушений був покинути Київ та повернутись до Чернігова.

[61] На випадок, якщо читач забув значення якогось слова, в кінці книги є словник.

[62] **Гайстер** - лелека.

[63] **Отрок** - тут: підліток від 7 до 14 років.

[64] **Всеволод Святославич (Чермний)** - князь Чернігівський (у 1204-1206 та 1214-1215 рр.), великий князь Київський (у 1206, 1207, 1210-1212 рр.).

[65] Зі "Слова о полку Ігоревім".

[66] **Семь** (жіночого роду) - давньоруська назва ріки Сейм, лівої притоки Десни.

[67] **Реть** - ліва притока Десни, річка в Кролевецькому районі Сумської області.

[68] **Обельний холоп** - те, що й раб: людина без власності, права голосу, повністю залежна від господаря.

[69] **Тес** - тут: короткі тесані клинчасті дощечки (в основному з осики), котрі слугували набірними елементами покрівлі будівель та споруд.

[70] **Нава (неф)** - 1) центральна частина християнського дерев'яного храму, зведена у формі окремого зрубу та об'єднана просторово з іншими його частинами; 2) поздовжня або поперечна частина простору християнського храму, що розташована між двома рядами колон, стовпів або арок, або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

[71] **Бабинець (бабник, гінеконіт)** - одна з трьох частин тридільного, тобто трьохзрубного християнського храму. В бабинці стояли жінки старшого віку. Бабинець входить у канонічну, тридільну систему планування православного, переважно дерев'яного храму - *бабинець, нава, вівтар*.

[72] **Волокове вікно** - проріз для світла в дерев'яній стіні, котрий закривався волоком - дощечкою, що ходила в пазах.

[73] **Параеклісіарх** (парамонар, пономар, воротар) - служитель православної церкви, що допомагає при службі та співає на кліросі.

[74] 6706 рік - 1198 від Р.Х.

[75] **Марка** - спочатку одиниця ваги срібла в Західній Європі, потім грошова одиниця. Венеціанська марка XIII століття важила 238,5 грама.

[76] **П'ятидесятниця (День Святої Трійці)** - християнське свято, що настає на

п'ятидесятий день після Христового Воскресіння.

[77] **Острів святого Миколая** - нині острів Лідо біля Венеції.

[78] **Лье (льйо)** - французька одиниця довжини. Морський лье дорівнював приблизно 5,5 км.

[79] **Велика рада Венеції** - орган управління Венеціанською республікою. Існувала з 1172 по 1797 рік.

[80] **Пілігрими** - паломники, ті, хто взяв зобов'язання здійснити релігійну подорож. Учасники Хрестових походів також вважались пілігримами.

[81] **Зара (Задар)** - місто в хорватському історичному регіоні Далмація на узбережжі Адріатичного моря. В середні віки конкурувало з Венецією та іншими торговими містами Середземномор'я.

[82] "Прийди, Дух животворний" - католицький гімн.

[83] Робер де Кларі, учасник IV хрестового походу, автор книги "Завоювання Константинополя".

[84] **Мануїл I Комнін** (1118 - 1180) - візантійський імператор між 1143 та 1180 роками.

[85] **Василія Ромеон** - дослівно "Царство ромеїв", самоназва імперії, котру історики називали Візантією лише після її розпаду, а широкого застосування термін набув тільки в XIX столітті..

[86] **Ойкумена (οἰκουμένη)** - освоєна людством частина світу. Термін ввів давньогрецький географ Гекатей Мілетський для позначення відомої грекам частини Землі, центром якої була сама Еллада. В середні віки відбулась трансформація змісту: ойкуменою візантійці називали сукупність християнських держав, а її центром - Візантію.

[87] **Дромон** - візантійський військовий корабель.

[88] **Грецький вогонь** - рідка запалювальна суміш на основі нафти, сірки, селітри та інших компонентів, що була на озброєнні візантійського флоту. Рецепт суміші зберігався в надзвичайному секреті.

[89] **Динати** - "могутні", "сильні": загальна назва візантійських можновладців.

[90] **Аюбіді** - мусульманська династія на Близькому Сході. Султани з цієї династії правили в той час у Єгипті.

[91] **Пропонтида** (Передмор'я) - Мармурове море.

[92] **Автократор** - самодержець; один з титулів візантійського василевса, імператора.

[93] 1204 рік н.е.

[94] **Смальта** - кольорове, непрозоре. у вигляді кубиків чи платівок скло, застосовуване для виготовлення мозаїк.

[95] **Муза** - тут: мозаїка; буквально "присвячене музам" від грецького μουσα — "муза".

[96] Херувимська пісня - пісня у православному та греко-католицькому обряді, яку співають під час Літургії Іоання Златоустого та Василя Великого. Складена та

впроваджена у вжиток у VI ст. у Візантії.

[97] **Трдат Архітектор** – майстер-будівельник, що звів новий купол храму Агіа-Софія в Константинополі замість зруйнованого землетрусом 989 року. Ілюзію купола, що ніби піднятий у повітря, створюють 40 вікон прямо під ним, через які всередину храму вільно лине сонячне світло. В центрі купола – зображення Ісуса Христа.

[98] **Золотий Ріг** – довга й вузька морська затока на схід від Константинополя.

[99] **Варанги** – вихідці з варягів, що становили основу імператорської гвардії.

[100] **Інсигнії** – ознаки імператорської влади василевса: стемма (вінець з підвісками), держава (куля з хрестом на полюсі), скіпетр-спис і багряні чоботи.

[101] **Доместик схол** – тут: полководець, головнокомандувач окремим військом.

[102] **Колона Григорія Чудотворця** – одна з колон в Аїя-Софії, що в народі зветься "вологод", бо її мармурова поверхня на дотик завжди волога. За переказом біля неї одного разу перед народом з'явився святий Григорій і творив дива.

[103] **Імператорські ворота** – вхідні ворота до Агіа-Софії, через котрі в храм заходив василевс.

[104] **Нава (неф)** – 1) центральна частина християнського дерев'яного храму, зведена у формі окремого зрубу та об'єднана просторово з іншими його частинами; 2) поздовжня або поперечна частина простору християнського храму, що розташована між двома рядами колон, стовпів або арок, або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

[105] **Омфалос** (дослівно "Пуп світу") – спеціально відведене місце в Софії Константинопольській, де вінчали на царство імператорів Василії Ромеон.

[106] **Пантократор** – образ Христа на іконі як Небесного Царя і Судді, Господа Вседержителя, Спаса Вседержителя.

[107] **Дарохранильниця** – срібна чи золота скринька у православному храмі, призначена для зберігання причастя (святих дарів), котра використовувалась при богослужінні. Мала вигляд маленької моделі храму в розкішнім оздобленні.

[108] **Потир** – у християнстві літургійна чаша для освячення вина і прийняття причастя.

[109] **Клір** – духівництво; клірик (в широкому, загальному розумінні) – служитель церкви.

[110] **Скевофілак** – скарбник єпархії, хранитель церковних скарбів; відав церковним персоналом і богословською діяльністю.

[111] **Спис Лонгина** – християнська святиня, один з інструментів Страстей Господніх; накінецьник списа римського легіонера Лонгина, котрого той встромив між ребер Христа.

[112] **Одкровення святого Іоанна Богослова (Апокаліпсис).**

[113] **Кафізма** – двоярусна арочна споруда в торці іподрому, що критим переходом з'єднувалась із Великим Палацом Константинополя – резиденцією василевсів, у якій розташовувались трибуни для імператора та найвищих сановників.

[114] **Аргіропратея** – один з найбагатших кварталів Константинополя, в котрому

були переважно маєтки майстрів-ювелірів та міської знаті, а також ювелірні лавки. Знаходився по обидва боки центральної вулиці Меса між площею Августеон та форумом Костянтина.

[115] **Меси (Серединна)** - головна вулиця Константинополя, що проходила містом від Августеону, центральної його площі, до Золотих воріт на західній околиці столиці.

[116] **Кайнополіс** - район на півдні Константинополя.

[117] **Портик** - розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують її перекриття.

[118] **Параталассія (Приморська)** - назва вулиці.

[119] З Книги пророка Ісаї; книга Старого Завіту Біблії, в котрій ідеться про депортацію євреїв у Вавилон.

[120] **Елліни** - серед візантійців ця самоназва греків мала ще й значення "язичники", розділяючи тим самим їхню історію на два періоди: до прийняття християнства і після.

[121] **Іперпір** - візантійська грошова одиниця XI— XIII століть з електру (сплаву золота і срібла) = $\frac{4}{5}$ номісми, або приблизно 43 грами срібла.

[122] **Семантрон** - довга тонка дошка з липи, клена, ясена або каштана, підвішена, або утримувана на плечі, в котру били дерев'яним молотком. Таким чином вона слугувала замість дзвонів, які тоді тільки почали з'являтися у великих давньоруських містах.

[123] **Різана** - дрібна срібна монета Давньої Русі; в одній гривні - п'ятдесят різаних.

[124] **Гладишка** - глечик без ручки.

[125] **"Шестоднев"** - книга єпископа Василя Великого, написана в IV столітті н.е.; на Русі її компільований переклад, зроблений Іоанном Екзархом Болгарським в X столітті розповідає про світоустрій, як його уявляли від Платона (IV ст. до н.е.) до Григорія Богослова і Василя Великого (IV ст. н.е.).

[126] **Хитрець** - майстер, ремісник, що осягнув усі премудрості ремесла. Слово "хитрість" в ті часи мало інше значення - відання виробничих секретів, доступних лише втаємниченим людям.

[127] **Сажень** - давньоруська міра довжини. Простий сажень дорівнює 1,76 м, маховий - 2,13м, косий - 2,48м.

[128] **Гульбище** - так традиційно звалася місцина неподалік давньоруського міста чи городища, де влаштовувались масові гуляння.

[129] **Благостині** (жіночого роду) - тут: доброта, спокій, умиротворення.

[130] **Туязь** - посудина з берести (кори берези). Використовувалась не лише для сипучих продуктів, але й для води.

[131] **Пружіє** - сарана.

[132] **Гнесь** - грязь, бруд.

[133] **Русичі** - тут: самоназва слов'янських племен полян та сіверян в XII-XIII століттях. Слово "русичі" завдяки застосуванню суфіксу "ич" означало нащадків русів або русі.

[134] **Супряги** - пара запряжених волів.

[135] Див. мапу легенди.

[136] В татя місто - проголошення когось поза законом.

[137] Поділ населення на сотні існував на Русі ще з дохристиянських часів і слугував для адміністрування податків та відбування воїнських повинностей.

[138] **Заступ** - тут: загорожа з дерев, повалених вершинами в бік нападників.

[139] **Часник** - сталеві гострі дрібні шипи, котрі розкидались по дорогах з метою завдати шкоди ворожій кінноті.

[140] **Горбуша** - давньоруська коса, що нагадувала собою великий серп.

[141] **Совня** - давньоруська колюче-ріжуча зброя на зразок списа з довгим кривим накінецьником.

[142] **Вовча яма** - викопана в землі звіроловна пастка із вбитими в її дно загостреними кілками. Окрім полювання використовувались також під час воєнних дій: від часів Давнього Риму до американо-в'єтнамської війни XX століття.

[143] **Стрибог** - бог вітру у давніх слов'ян.

[144] **Шуйця** - ліва рука.

[145] **Помитник** - добувач пташенят сокола, ловець молодих птахів.

[146] **Гніздюк** - тут: пташеня сокола, взяте з гнізда неопереним.

[147] **Перелітний молодик** - молодий сокіл, котрий щойно навчився літати.

[148] **Гомій** - Гомель.

[149] **Взвить** - вигода.

[150] **Рарог** - так на Русі звали сокола-балабана.

[151] **Клобучок** - шкіряна шапочка, що вдягається ловчим птахам на голову, аби вони нічого не бачили й таким чином поводити себе смирно.

[152] **Бубонці** - на лапи ловчих птахів сокільники кріпили спеціальні дзвіночки-бубонці, щоб легше було відшукати птаха в кущах чи високій траві.

[153] **Ставка** - тут: напад.

[154] **Воло** - розширена частина стравоходу в деяких птахів, у якій нагромаджується та перетравлюється їжа. Знаходиться під ключицею. Хижі птахи завжди починають пожирати свою здобич саме з цього місця.

[155] **Челіг** - самець сокола.

[156] **Дикомит** - ловчий птах, сокіл, спійманий уже дорослим, здатним до самостійного життя.

[157] **Припутень** - дикий лісовий голуб.

[158] **Плавучий міст** - сіверяни робили мости через річки та їх протоки на зразок понтонних: з кількох шарів колод, без застосування стаціонарних опор по руслу. Це давало змогу при нападі ворога розвернути міст по течії та утворити для нападників широку водну перешкоду.

[159] **Палене злато** - найбільш давня техніка золочення. Широко використовувалось на Русі, починаючи з X століття. Розчинене в ртуті золото рожарювалося до повного випаровування ртуті.

[160] **Темплон** - прикрашена рельєфними зображеннями вівтарна перешкода, що сформувалась у храмах Візантії в XI-XII століттях. Пізніше темплон перетворився на іконостас.

[161] **Єпитрахиль** - приналежність богослужбового облачення священника: довга стрічка, що огинає шию і обома кінцями спускається на груди.

[162] **Макош** (Мокоша) - богиня плодючості, достатку, покровителька жінок та їхнього ремесла. В жертву Макоші жінки приносили прядиво або курей, топлячи їх у криницях.

[163] **Берегиня** - назва "берегиня" походить від слова "берег", як первинного означення місця проживання духів води. Берегині та упирі лишилися від тих прадавніх часів, коли слов'яни ще не мали пантеону своїх богів, а сили природи в їхніх уявленнях мали тільки поділ на добрих та злих духів-істот.

[164] **Уход** - такі, основані на довірі, відосини між власником (боярином) та рабом (обельним холопом), коли останньому дозволялося за обумовлену плату займатись якимось промислом на стороні.

[165] **Лепта** (в різні часи *фолл, обол, нумій*) - найдрібніша мідна монета Візантії.

[166] **Індульгенція** - грамота про відпущення гріхів, котра видавалася католицькою церквою від імені папи римського. Запроваджена в XI столітті папою Олександром II.

[167] **Понт Евксинський** - Чорне море.

[168] **Босфор** - протока, що з'єднує Мармурове та Чорне моря. На її березі стоїть Константинополь, нині місто Стамбул.

[169] **Хрисополь** - місто на азійському березі Босфору, напроти Константинополя.

[170] **Анхіале** - середньовічне місто, візантійський торговий порт на західному узбережжі Чорного моря, нині місто Поморіє в Болгарії.

[171] **Миля** - візантійська дорівнювала 1574,16 м.

[172] **Рюрик Ростиславич** - літописний руський князь XII - XIII століть, що шість разів, з 1179 по 1210 роки (з перервами) був великим князем київським. З 1210 по 1212 княжив у Чернігові, де й помер.

[173] **Роман Мстиславич** - літописний руський князь XII - XIII століть; княжив у Володимирі, Новгороді, Галичі, Києві. Раптово помер у 1205 році.

[174] **Андрій Боголюбський**, владими́ро-суздальський князь, котрий, підбуривши 12 інших князів, організував похід на Київ і в 1169 році спустошив його.

[175] **Залісся** - так на території Давньої Русі називали владими́ро-суздальські та рязанські землі.

[176] **Арамейська мова** - давня мова семітських племен Передньої Азії, котра до XIII століття цілком вийшла з ужитку, хоча багато історичних та релігійних джерел свого часу було написано саме на цій мові. Вважалось також, що саме нею розмовляв Ісус Христос.

[177] **Вівліюфіка** (грец.) - бібліотека.

[178] **Хортоволи** - бійні.

[179] З першої еклоги "Буколік" Вергілія (переклад М. Зерова).

[180] **Книжник** - тут: переписувач книг.

[181] **П'ятикнижжя** - інакше Тора, Закон Мойсея; перша частина Танаху, або, як називають його християни, Старого Заповіту Біблії.

[182] **Гебрейське** - давньоєврейське.

[183] **Таїнства** - священнодія в християнській церкві, через яку невидимо діє на людину благодать Святого Духа. Усього їх сім: хрещення, миропомазання, Святе Причастя, сповідь, вінчання, елеопомазання, рукопокладення.

[184] **Паганисти** (дослівно *паганистис*; грец. παγανιστής) - язичник.

[185] **Натура** (лат. *natura*) - природа. Хоча вважається калькою зі вказаного тут латинського слова, проте його слов'янське походження без сумніву є від назви Рода - Першобога давніх слов'ян, творця всього сущого: "природа" - все, що є при Роді.

[186] **Рукоположення (хіротонія)** - християнський обряд, під час якого відбувається таїнство поставлення в священнослужителі. Процес хіротонізації також називають *висвяченням, рукопокладенням, покладенням рук*.

[187] **Служебник** - богослужебна книга для священнослужителів православної церкви з текстами релігійних відправ на кожен день згідно з порядком їх проведення і церковним календарем.

[188] **Огнищанин** - тут: старший у родині чи общині.

[189] **Гриви** - тут: вузькі асиметричні, видовжені на кілька кілометрів, хвилеподібні підвищення земної поверхні в степу.

[190] **Типчак, тонконіг** - степові злакові трави.

[191] **Братки** - тут: фіалка триколірна.

[192] **Воронці** - півонія.

[193] **Перестріл** - давньоруська міра довжини, що відповідала відстані, на якій стріла зберігала свою вбивчу силу, дорівнює приблизно 200-220 м.

[194] **Чолка** - штандарт полководця, бунчук.

[195] **Вевериця** - вивірка, білка. Шкірка вевериці вважалась на Русі найдрібнішою грошовою одиницею, що дорівнювала 1/100 срібної гривні.

[196] **Кобилка** - рослиноїдна комаха з родини саранових.

[197] **Тягло** - скот, котрий використовувався, як тягловий, в даному випадку - коні.

[198] **Бродники** - населення нижньої течії Дніпра, Подунав'я, азовського узбережжя і пониззя Дону в XII-XIII століттях, що мало східнослов'янське походження.

[199] **Субудай-багатур** - полководець Чингісхана.

[200] **Темник** - начальник підрозділу монгольського війська чисельністю 10 тисяч вершників.

[201] **Полудрабок** - поздовжній край воза, зазвичай із круглої, не надто товстої жердини.

[202] **Аршин** - давньоруська міра довжини, дорівнює приблизно 71 см.

[203] **Ужище** - товста мотузка.

[204] **Каура масть** - світло-руда; хвіст і грива трохи темніші, на спині темний

ремінь – ознака походження від дикого коня.

[205] **Навзаводи** – галопом.

[206] **Яловець** – прапорець на вершині давньоруського шолома, за котрим можна було визначити приналежність воїна до того чи іншого княжого роду.

[207] **Протовчий брід** – брід через Дніпро в районі південного (низького) кінця острова Хортиця.

[208] **Новгород-Святополчий** – літописний руський город на правому березі Дніпра, заснований в 1096 році князем Святополком Ізяславичем неподалік нинішнього села Витачів Обухівського району Київської області.

[209] **Кипчаки** – самоназва половців.

[210] **Черес** – широкий шкіряний пояс з кишенями для зберігання необхідних у дорозі дрібниць і грошей.

[211] **Огниво** – застаріла назва *кресала*, пристрою зі смужки загартованої сталі, шматка кременю та труту (легкозаймистого матеріалу), з допомогою якого добувають відкритий вогонь навіть у наші дні.

[212] **Стародуб** – центр удільного князівства XII-XIII століть у складі Чернігівського князівства; нині райцентр Брянської області РФ.

[213] Мається на увазі Новгород-Сіверський.

[214] **Давид Ольгович** – князь стародубський (з 1196 по 1239рр.).

[215] **Ратичів** – нині село Радичів Коропського району Чернігівської області.

[216] **Солова масть** – жовто-піщана або світло-жовта, грива і хвіст майже білі, з жовтизною; очі карі або золотисті, храп темний.

[217] **Мерин** – вихолощений самець коня. Мерин має значно спокійніший норов, аніж огир.

[218] **Неятин** – літописне поселення на правому березі Десни, нині село Змітнів Сосницького району Чернігівської області.

[219] **Валуй, Берестове** – озера на правобережній заплаві Десни біля села Конятин Сосницького району Чернігівської області.

[220] **Сохаचेво** – літописний населений пункт Хороборської волості, нині село Сохачі Коропського району Чернігівської області.

[221] **Перші півні** – починають співати якраз посередині між північчю та світанком, треті – на світанку, другі – посередині між першими та третіми. Слід зазначити, що таким чином їхній спів зсувається в часі залежно від пори року.

[222] **Захалівник** – ніж, який носили за халявою чобота.

[223] **Берендеї** – кочове тюркське плем'я, роди якого жили на південних рубежах Русі й маючи васальну залежність від руських князів, у XII-XIII століттях охороняли межі руських земель від половців.

[224] **Підклад** – тут: товста, зазвичай сукняна, підкольчужна сорочка, котра вдягалася під броню задля пом'якшення удару.

[225] **Галдовник** – жертвний камінь.

[226] **Живий вогонь** – той, що добутий тертям.

[227] **Сквара** - запах від спалюваної жертви.

[228] **Капище** - святилище дохристиянського часу у східних слов'ян.

[229] **Тибель** - дерев'яний цвях у вигляді циліндричного стрижня.

[230] **Ножниця** - піхви.

[231] **Громовержець (Перун)** - бог блискавки й грому в давніх слов'ян. На зиму засинав, а прокидався навесні, коли зозуля приносила з Вирію ключі від неба.

[232] **Доля** - тут: одна з трьох Судениць, помічниць бога Суда, богиня людської долі, котра супроводжує її усе життя.

[233] **Сварог** - бог неба у давніх слов'ян, той, хто породив інших богів.

[234] **Суд** - давньоруський бог долі, що відмірював людині міру щастя та нещастя.

[235] **Клада** - складені навколо покійника у вигляді житла дрова для спалювання трупа.

[236] **Волшебник** - той, хто вчиться, або вже займається волшбою, готується стати жерцем.

[237] **Тиждень** - дохристиянський тиждень на відміну від *седмиці* мав шість днів: понеділок, вівторок, середу, четвер, п'ятницю й неділю. Із впровадженням на Русі християнства додався сьомий - субота, назва якого походить від давньоєврейського "шабат" (відпочинок); він поширився світом разом із християнством.

[238] **Покон** - звід традицій, неписаних правил життя давніх слов'ян.

[239] **Рюєн** - дев'ятий місяць після зимового сонцевороту, відповідник сучасному вересню.

[240] **Хляби** - за уявленнями двніх слов'ян отвори в небесній тверді, крізь які на Землю проливався дощ.

[241] **Матер** - матір, мати на санскриті, прадавній мові індоевропейських народів, з якої русь запозичила чимало слів.

[242] **Сварга** - верхнє небо, обитель бога Сварога.

[243] **Козуб**, козубок - сплетений з лубу або лози невеликий кошик.

[244] **Супружити лука** - стягувати його кінці тятивою, приводячи в робочий стан.

[245] **Ланіта** - щока.

[246] **Невструйло** - людина, яка нічого не вміє.

[247] **Гавкіт козулі** - самець козулі під час гону видає звуки, схожі на короткий, уривчастий собачий гавкіт.

[248] **Чорний Пес** - міфічна істота у віруваннях давніх слов'ян, уособлення Зла яка щоночі гризе ланцюг (уособлення Добра), на котрому до Пакола (Полярної зірки) підвішено наш світ, але не встигає до світанку і за день ланцюг відновлюється, а з настанням темряви все починається спочатку. У разі, коли Зла в світі стане більше, ніж Добра, Чорний Пес перегризе ланцюг і світ загине.

[249] **Сокіл-Род (Род)** - прабог давніх слов'ян, творець світу, що зістарившись, передав свою владу Сварогові, богу неба.

[250] **Прадуб** - Світове дерево; росте у Вирії, на острові серед озера з Живою водою. На прадубі сидить творець світу - Сокіл-Род і спостерігає, щоб у створенім ним

світі панувала *Прав*.

[251] **Всевидаче Око** - одне з уособлень ненароджуваного й невмирущого Сокола-Рода. За міфологією давніх слов'ян спочатку не було нічого, один суцільний морок, аж доки з Прадавніх світів Всевидачим Оком не прилетів Сокіл-Род і зі своєї сльози не породив серед півдні Вирий - прекрасний край з цілим озером живої води, що воскрешає померлих.

[252] **Одрина** - ложе, ліжко.

[253] **Старці градські** (мужі ліпші й нарочиті) - давньоруська община обирала своїх представників для колегіального самоуправління з числа людей старшого покоління, чи шанованих за мудрість, достаток або військову звитягу. За статусом їх можна прирівняти до сучасних депутатів органів місцевого самоврядування.

[254] **Дванадцять** - дванадцять.

[255] **Лот** - біблійний персонаж, доньки котрого, лишившись без чоловіків, вирішили переспати з батьком, щоб таким чином відновити своє плем'я. Сина Лота від старшої доньки звали *Моавом*.

[256] **Етривська пустеля** - міфічна, вигадана пустеля, з якої за поширеним на Русі "Одкровенням Мефодія Патарського" перед кінцем світу мали вийти безбожні агаряни (*моавитяни, ізмаїляни*).

4 **Туземний** - дослівно: з *тутешньої* землі.

5 **Чорні клобуки** - тюркомовне кочове плем'я, що входило до родоплемінного об'єднання торків, предки сучасних каракалпаків. В XIII столітті рештки нерозгромлених половцями чорних клобуків разом із берендеями охороняли південні рубежі Київського, Переяславського та Чернігівського князівств.

[259] **Грець** - параліч.

[260] **Учта** (*почет*) - тут: охорона князя чи боярина.

[261] **Кузн** - тут: господарські вироби з металу.

[262] **Ізгой** - "Із гой" (дослівно - "із життя"): відщепенець, той хто добровільно, чи з примусу покинув свій рід, або втратив свій соціальний статус, що тоді, по суті, означало - "пішов із життя". Для порівняння: "гоїтися" - заживати, "незгойний" - неуживчивий. Побажання "Гой еси!" означає "Живи!"

[263] **Узголів'я** - подушка.

[264] **Титар** (ктитор) - тут: особа, на кошти якої збудовано церкву або заново її убрано фресками, розписом, іконами.

[265] **Пустий слід** - мисливський термін; означає, що слід вже не несе в собі необхідної інформації: запаху для собаки або чіткої візуальної картини для мисливця, за допомогою чого можна було би вистежити здобич.

[266] **Купа** - позика.

[267] **На вовчу шкуру** - на майбутнє благо.

[268] **"Руська Правда"** - звід законів, укладений в письмовому вигляді на основі звичаєвого права Русі. Запроваджений Володимиром Святославичем та Ярославом Мудрим в кінці X - першій половині XI століть. Пізніше неодноразово доповнювався

іншими князями і в XI-XII століттях набув Розширеної редакції під назвою "Пространная Русская Правда".

[269] **Кметь** – вільний, ні від кого не залежний господар.

[270] **Четверть** – давньоруська міра довжини, дорівнює приблизно 17 см.

[271] **Видець** – свідок пригоди.

[272] **Поруб** – підземна частина давньоруського терема, що слугувала в'язницею.

[273] **Калитка**, калита – тут: шкіряна торбинка для грошей.

[274] **Скотниця** – казна, приміщення для зберігання грошей, коштовностей.

[275] **Верейя** – замок.

[276] **Нав** – потойбіччя, світ мертвих.

[277] При цьому соборі митрополитом Єфремом ще в кінці XI століття були закладені благодійні, для всіх нужденних, лікарня і лазня.

[278] **Стрий** – дядько по батькові.

[279] **Симеон** – тут: ім'я переяславського єпископа XIII століття, вбитого в 1239 році монголо-татарами.

[280] **Крилас** – підвищення у церкві поряд з іконостасом для співаків та читців.

[281] **Задниця** – спадщина.

[282] **Желв** – черепаха.

[283] **Геєна** – пекло.

[284] **Список** – тут: рукописна копія. Таким чином в середні віки до винайдення друкарського верстата множились книги.

[285] **Паволока** – шовк.

[286] Літа 6619 – 1111 рік н.е.

[287] **Володимир Всеволодич** – Володимир Мономах.

[288] **Отрок (Атрак)** – половецький хан. Зазнавши в 1111 році нищівної поразки від Володимира Мономаха, перекочував з ордою в Грузію, повернувшись в приазовські степи лише по смерті Мономаха в 1125 році, де й помер.

[289] **Насичувати** – заливати хліб або зерно *ситою* – розчиненим у воді медом. Так готувались обрядові страви – кутя і коливо.

[290] **Коливо** – відома з часів неоліту ритуальна страва, поминальна кутя. Зварені зерна злаків (жита, пшениці) заливали ситою – розчином меду в кип'яченій воді.

[291] **Златник (золотник)** – золота монета князя Володимира Святославича, що карбувалась певний час на Русі після прийняття християнства, швидше за все, з візантійських золотих солідів і більше заради престижу, ніж через потребу у власній грошовій одиниці; на думку дослідників мала ходіння до XIV століття.

[292] **Паперть** – церковний ґанок, на котрому, зазвичай, збираються жебраки, аби просити у вірян милостиню.

[293] **Попсуй** – тут: людина, котра псує речі.

[294] **Горека** – нещасна людина.

[295] **"Бджола"** (дав. —рус. Бъчела, Пъчела) — грецький флорилегій, перекладний збірник висловів і коротких історичних анекдотів (тобто маленьких оповідань про

вчинки знаменитих людей) з християнської та античної літератури, складений Максимом Сповідником (580—662).

[296] **Патерик (Києво-Печерський патерик)** - збірка оповідань про життя ченців Києво-Печерського монастиря, написана на початку XIII століття.

[297] **Тиверіадське море** - Галілейське озеро на території Ізраїлю, на якому Ісус ходив по воді. Майбутній апостол Петро на Його запрошення теж став на воду, але злякавшись, тут же провалився і ледь не втонув. "Маловірний" - сказав Петру на те Христос.

[298] **Стелазь** - монета.

[299] **Багатишт** - багатій.

[300] **Твар (тварець)** - первинне значення цього слова не мало сучасного негативного змісту й означало просто "створіння".

[301] **Заруб** - літописний давньоруський город над Дніпром на місці колишнього села Зарубинці Канівського району Черкаської області.

[302] **Вручій** - літописний город, нині місто Овруч в Житомирській області.

[303] **Ісусова молитва** - "Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене, грішного!

[304] **Волосяниця** - довга сорочка з верблюжого волосу або овечої шерсті, яка одягалась християнськими аскетами прямо на голе тіло.

[305] **Вериги** - ланцюги, пластини тощо, котрі аскети носили на голому тілі, часом пронизуючи ними тіло чи шкіру з метою смирення плоті.

[306] **Ігумен** - духовне звання настоятеля православного монастиря.

[307] **Рясофор** (той, що носить рясу) - перший ступінь чернецтва; чернець, що заслужив носити рясу, проте ще не змінив свого мирського імені й дав лише обітницю послуху.

[308] **Вретище** - тут: дрантя, лахміття.

[309] **Ростислав Рюрикович** (1172 - 1218) - літописний руський князь. 1204 року посаджений на великокняжий київський стіл галицько-волинським князем Романом Мстиславичем замість Ростиславового батька Рюрика, примусово постриженого в чернецтво. Після смерті Романа в 1205 році усунений з престолу батьком, що вийшов із монастиря.

[310] **Удоль (юдоль)** - тяготи життєвого шляху з його турботами і труднощами.

[311] **Монастир Святого Маманта** - монастир в Константинополі, котрий починаючи з X століття традиційно слугував руським купцям, послам та прочанам постійним двором.

[312] **Домаживець** - тут: домосид, той, хто вдома живе.

[313] **Фенікс** - чарівний птах, що кожні 500 років начебто прилітав з Аравії до Стародавнього Єгипту. Коли відчував, що надходить смерть, будував гніздо на верхівці пальми, де його спалювало сонце. Потім він відроджувався.

[314] **Вугляр** - ремісник, що займався випалюванням деревного вугілля для ковальських та інших потреб.

[315] **Верв** – сукупність слов'янських поселень одного роду в дохристиянський період; коли в одному городищі ставало затісно і не вистачало на всіх лісу для підсіки чи полювання, частина роду, кілька сімей, виходили і закладали нове городище, не втрачаючи при цьому родинних стосунків. Зазвичай верв, або "гніздо", нараховувала до півдесятка окремих поселень та мала чіткі межі своєї території, освячені звичаєвим правом. За часів феодальної роздробленості одна чи кілька верв утворювали волость – адміністративну одиницю окремого князівства на чолі з управителем: боярином чи княжим посадником. Територія верви, як володінь одного роду, була неподільною аж до утворення Речі Посполитої.

[316] **Антагоніст** (від дав.-гр. ἀνταγωνισμός — "суперечка, боротьба") – тут: суперник в дебатах.

[317] **Мерт** – спочатку слово означало "смертний", пізніше – "простолюдin". Від нього походить більш пізнє слово "смерд" – землероб. Тут Кришень вживає його саме в початковому значенні.

[318] **Літо Господнє** або церковне новоліття – тут: день, коли Христос прочитав у Назаретській синагозі пророцтво Ісаї *"Дух Господній на Мені; бо Він помазав Мене благовістити вбогим, і послав Мене зцілювати зламаних серцем, проповідувати полоненим визволення, сліпим прозріння, випустити пригноблених на волю, оповістити літа Господнього благоприємне"*. В цьому уривку візантійці бачили вказівку на святкування дня настання нового річного періоду, а благочестиве передання говорило, що описані події відбулися саме 1 вересня.

[319] **Рюєнь** – дев'ятий місяць річного кола давніх слов'ян.

[320] **Августус** (від імені римського імператора Августа) – восьмий місяць юліанського календаря, котрим користувались у Візантійській імперії.

[321] **Літургія** – слово має два значення: 1) функція (з давньогрецької); 2) в християнстві богослужіння з принесенням Святих Дарів. В даному випадку мається на увазі перший варіант.

[322] **Естетикос (αἰσθητικός)** – розумна чуттєвість, почуття краси (грец.).

[323] **Монотеїзм** – віра в єдиного Бога, єдинобожжя.

[324] **Ойкумена**, екумена (дав.-гр. οἰκουμένη) – освоєна людством частина світу. В часи Візантії під людством розумілись християнські держави.

[325] **Злидні** – маленькі зловредні духи, що поселяються в житлах нещасних людей.

[326] **Блаженний Августин** – Аврелій Августин Іпонійський, християнський теолог і церковний діяч V століття н.е.

[327] **μηχανή** (механе) – машина, механізм (грец.)

[328] **Метафізика** (грец. Τά μετὰ τὰ φυσικά : "те, що понад фізикою") – тут: вчення про надчуттєві, недоступні досвідові принципи і початок буття (існування світу).

[329] 1205 рік н.е.

[330] **Ланіта** (давньорус.) – щока.

[331] **Навікуларій** – судновласник.

[332] **Хорс** – язичницька назва Місяця, його божественна іпостась, що відала

врожаєм і вдалим чи невдалим початком будь-яких справ.

[333] **Буки** (стцерк.-слов. *буky* < прасл. *byky*) – буква.

[334] **Грамота** (грец. γράμμα) – тут: письмо.

[335] **П'ять на десять** – п'ятнадцять.

[336] **Листопад** – так звався жовтень за давньослов'янським календарем.

[337] **Ідол** (грец. εἶδωλον) – дослівно: "таке зображення, якому вклоняються".

[338] **Скоромна їжа** (*застар.* *скором*, *староцерк.-слов.* *скрамъ* — жир, масло) — продовольчі продукти, до складу яких входить їжа від [теплокровних](#) тварин ([птих](#)ів і [ссавців](#)).

[339] **Треба** – обряд жертвопринесення.

[340] **Род (Сокіл-Род)** – прабог давніх слов'ян, котрий за легендою створив світ.

[341] **Кирилиця** – алфавітна система письма, розроблена в IX столітті візантійськими святыми Кирилом та Мефодієм.

[342] **Плахта** – тут: розколота навпіл колода приблизно метрової довжини підпиралась тоненьким патичком – сторожком з прив'язаною до нього приманкою. Коли звір намагався нею поживитись, сторожок падав і колода (плахта) своєю вагою вбивала звіра.

[343] **Супружений** – лук із натягнутою на його кінці тятивою.

[344] **Кибить** – дерев'яна основа лука (без кістяних накладок на кінцях, за які кріпилася тятива).

[345] Слова Ісуса Христа, звернені до своїх учнів. Євангеліє від Матвія, вірш 10:16.

[346] **Дажбог** – бог сонця в давніх слов'ян.

[347] **Перун** – бог грому та блискавки.

[348] **Хляби** – за віруваннями давніх слов'ян отвори в небесній тверді. Коли вони відкриваються, йде дощ. Ще й донині у нас можна почути: "Що це ти двері розхлябив?!".

[349] **Скалви** – рівноплечні ваги.

[350] **Чертог** – пишна, велична будівля; тут вжито в переносному значенні. Схід і сонце в християнстві є свого роду символами Христа.

[351] **Χριστούγεννα** (Христуена) – Різдво.

[352] **Χριστούψωμο** (Хриstopсomo) – Різдвяний хліб, традиційний грецький коровай на дріжджах з базиліка.

[353] **Сьомий день** – на той час в християнському світі діяв юліанський календар, котрий в силу своєї недосконалості відставав від сонячного на вісім днів. Давні слов'яни святкували народження молодого сонця, тобто подію зимового сонцевороту, коли світловий день починав збільшуватись, визначаючи його шляхом примітивних астрономічних спостережень.

[354] **Криж** – хрест.

[355] **Супостат** – дослівно: "той, хто стоїть навпроти".

[356] **Зороастризм** – стародавнє віровчення давньоіранського пророка Заратустри; базується на ствердженні, що все у світі тримається на одвічній боротьбі доброго і

злого начал.

[357] **Маздакізм** - релігійно-філософське вчення, що було поширене в ранньо-середньовічній Персії та сусідніх з нею країнах. Назване по імені засновника - Маздака; основане на дуалістичній космології та відповідному їй світогляді.

[358] **Маніхейство** - ранньосередньовічне релігійне вчення перса Мані, що поєднувало в собі елементи різних релігій. Так само, як і два попередніх, основане на принципі світової боротьби добра і зла.

[359] **Павликіани, богомили** - єретичні течії в християнстві, котрі сповідували маніхейський принцип "боротьби добра та зла".

[360] **Горбуша** - примітивна коса, що з приробленим кіссям нагадувала великий серп.

[361] **Ратовище** - довге руків'я списа чи рогатини, оскєпище.

[362] **Тягло** - коні або воли, що використовувались для обробки землі, чи транспортних перевезень.

[363] **Нетопир** - кажан.

[364] Мається на увазі деревне вугілля, що використовувалось для розпалу гончарного горна.

[365] **Стрілка** - клиновидне заглиблення в задній частині кінського копита, котре кінь не може очистити самостійно, а його тривале забруднення призводить до хвороби.

[366] **Немига** - рештки русла цієї річечки знаходяться біля сучасного села Гута Кіропської ОТГ.

[367] **Совня** - вид рогатини з кривим, як у шаблі, лезом.

[368] **Живот** - тут: нажите добро.

[369] **Узголів'я** - подушка.

[370] **Огнищанин** - тут: старший у родині чи общині.

[371] **Лукавий** - тут: непряий, викривлений (порівняймо зі словом "лук").

[372] **Котора** - міжусобиці.

[373] **Алкати** - відчувати голод.

[374] **Колодій** (Масниця, Масляна) - язичницьке свято зустрічі зими з весною, святкувалось у восьмий шестиденний тиждень опісля Різдва Божича. Під час цього свята зазвичай відбувались кулачні бої, що серед давніх слов'ян слугували вишколом для майбутніх воїнів.

[375] **Армак** (текінець, румак) - кінь ахалтекінської породи, виведений ще до нашої ери на території сучасного Туркменістану.

[376] **Тумєн** - кінний підрозділ монгольської армії чисельністю 10 тисяч вершників.

[377] **Орусутський** - руський. Монголи русичів називали орусутами.

[378] **Насад** - великий плоскодонний човен, за основу якого взято видовбаний стовбур дерева і на нього вже нашіто (насаджено) дощаті облатки.

[379] **Сунський** - тут: китайський, з китайської держави Південний Сун.

[380] **Малахай** - гостроверха монгольська шапка, підбита зсередини хутром.

[381] **Юртчі** - квартирмейстер в монгольському війську. Організовував

розвідку, розробляв маршрут пересування та обирав місце становища.

[382] **Каракорум** – столиця Монгольської імперії, основана Чингісханом у 1220 році, залишки якої знаходяться у Монголії, неподалік Хангайських гір, за 320 км на захід від Улан-Батора.

[383] **Арат** – скотовод-простолюдин у монголів.

[384] **Лашкаркаші** – головнокомандувач походу в монголів.

[385] **Улус** – володіння, уділ. Імперія монголів, що простяглася від Японського моря на сході до Балтійського й Середземного на заході, через свій велетенський розмір була поділена її володарем Чингісханом між своїми чотирма синами від першої дружини Борте на улуси – для зручності управління.

[386] **Хорезм** – середньовічна держава в Середній Азії з центром у пониззі Аму-Дар'ї.

[387] **Ітиль** – Волга.

[388] **Яса** – звід законів імперії Чингісхана, розроблений ним самим.

[389] **Курултай** – з'їзд монгольської знаті та широкого народного представництва.

[390] **Чжувани** – прямі нащадки Чингісхана, Чингізиди: діти, онуки, правнуки.

[391] **Нойон-темник** – очільник роду в монголів, тут – ще й командир загону в 10 тисяч вершників.

[392] Цитата з "Сокровенного сказання" – монгольського літературного пам'ятника, складеного невідомим автором у 1240-му році.

[393] **Кипчаки** – половці.

[394] **Алханч** – шпигун, донощик, збирач інформації.

[395] **Коломна** – історичне місто в Московській області РФ.

[396] **Ямсу** – поштова служба монгольської імперії. Пізніше за її принципами в Московії була організована так звана ямська гоньба – мережа поштових станцій (ям), між котрими курсували ямщики, що перевозили пошту, цінні вантажі або пасажирів.

[397] **Чжурчжені** – племена, що в X-XV століттях населяли територію Центрального та Північно-Східного Китаю, Північної Кореї та Примор'я. Були підкорені монголами, котрі в них багато перейняли.

[398] Новгород-Сіверський, столиця Сіверського князівства.

[399] **Великий Дух Неба** – бог Тенгрі в язичницьких віруваннях народів Степу.

[400] Вперше монголи підходили до Дніпра навпроти Києва ще восени 1239 року, але на штурм не наважились.

[401] **Оязор** – князь у народу мокша.

[402] **Сайн байн** – добре (монг.).

[403] **Корінний** берег – берег краю річкової заплави, що ніколи не піддавався розмиву під час повені, межа заплави.

[404] **Мурза** – командир військового підрозділу в мокшан.

[405] Сиресень Куляс – мокшанські імена подвійні: перше це ім'я батька, друге – самого сина.

[406] **Ерзя** – так само, як і мокша, є етнічною групою мордви. Проживають в

межіріччі Оки та Волги. Від цього слова походить назва російських міст Арзамас та Рязань.

[407] **Буртаси** - племінне об'єднання, що жило на правому березі Волги в її середній течії та межувало з мокшанами. Зникли після монголо-татарської навали.

[408] **Арбанбек** - десятник у монгольській армії.

[409] **Засіка** - те ж саме, що й заступ: дерева, повалені вершинами в бік ворога.

[410] **Лікоть** - міра довжини в багатьох народів. Становить 45-50 см.

[411] **Юрій** Всеволодович - великий князь владимирський в 1218 - 1238 роках.

[412] **Газар** - монгольська міра довжини, що дорівнює приблизно 576 метрам.

[413] **Камча** - нагайка.

[414] **Мордани** - монгольська назва племені мокша.

[415] **Нойон** (господар) - світський аристократичний титул серед монголів XIII століття.

[416] **Мінганбек** - командир тисячі.

[417] **Даругачі** - начальник над загоном стінобитних знарядь.

[418] **Чербі** - інтендантська служба монголів.

[419] Хоробор, Воргол, Зартий, Глухів, Путивль, Вирь, Рильськ, Ольгов.

[420] **Мінган** - монгольський військовий підрозділ, тисяча.

[421] **Хуйхуйпао** - загальна монгольська назва осадних машин: каменеметів, великих арбалетів тощо.

[422] **Хашар** - натовп полонених, що застосовувався монголами, як робоча сила при облогах міст.

[423] **Пайцза** - вірча бирка, металева пластина з написом; видавалась монгольськими правителями уповноваженим особам, як ознака делегування влади, наділення їх особливими повноваженнями.

[424] **Язиці** - тут: племена.

[425] **Пургас** - інязор (князь) племені ерзя, що разом із мокшами входило в племінне об'єднання мордва, хоча ці два племені часто ворогували між собою.

[426] **Уйсуні, мажари** - кочові тюркомовні родоплемінні об'єднання, що в подальшому склали основу казахського народу.

[427] **Кормига** - ярмо, неволя.

[428] Мова йде про межіріччя Мокші та її притоку Ваду - річок Окського басейну, в котрому на той час і мешкало плем'я мокшів.

[429] **Чорнолісся** - листяний ліс.

[430] **Присок** - гарячий попіл з жаром.

[431] **Тонконіг** - вид лучної трави.

[432] Ісусова молитва - "Гсподи, Ісусе Христе, помилуй нас грішних!"

[433] **Поприще** - тут: відстань, яку ратай проходить із сохою від одного краю ниви до іншого. В абсолютному вимірі становило приблизно 1,3 км або 750 сажнів. У переносному сенсі це слово означало певний великий відрізок часу, відстані, роботи загалом. "На поприщі живота свого" - на протязі життя людини, на життєвій дорозі

тощо.

[434] Овочами на Русі звали фрукти.

[435] **Нав'є** – потойбіччя, підземний світ, аналог пекла.

[436] **Доблій** – доблесний (давньорус.).

[437] **Луб** – давньоруська міра ваги, дорівнювала 2,5 пудам або 40 кілограмам.

[438] **Мара** – дружина бога зла і темряви Чорнобога.

[439] **Мартіос** – третій місяць юліанського календаря, тобто березень.

[440] В 1206 році Пасха припадала на 2 квітня.

[441] Дві з чотирьох іпостасей давньоруського бога сонця Дажбога. Вони змінювали одна одну: від дня зимового сонцевороту (Різдва Божича) до Великдня (дня весняного рівнодення) – Божич Молоде сонце, від Великдня до дня літнього сонцевороту – Ярило, від дня літнього сонцевороту до осіннього рівнодення – Семиярило, від осіннього рівнодення до зимового сонцевороту – Лад.

[442] **Підсіка**, *підсічне землеробство* – на визначеній ділянці лісу проводили рубку і корчування, потім ліс спалювали, ґрунт розорювали сохою чи ралом і у попіл, змішаний із ґрунтом, висівали зерно; при цьому попіл слугував добривом. Коли ділянка виснажувалася, рубали ліс (підсікали) на новій, а попередню ниву або залишали зовсім, переходячи із житлом на нове місце, або переводили у *лядину*, на відпочинок.

[443] **Перська слива** – персик.

[444] **Перестріл** – відстань, що дорівнює польоту стріли, на якій вона зберігає свою вбивчу силу, зазвичай становив 200-230 метрів.

[445] **Верста** – давньоруська міра відстані, дорівнювала 500 сажням або 880-1060 метрам.

[446] **Лоскут** – товста і тверда бичача шкіра, з котрої робились захисні пластини обладунків.

[447] **Забороло** – верхня частина оборонної стіни з прорізами бійниць.

[448] **Праща** – стародавня ручна зброя для метання каміння. Являла собою два мотузки, з'єднані між собою шматком шкіри, куди й закладався камінь.

[449] В XIII столітті стіни городів ставились у вигляді ряду кліток, пов'язаних між собою в зруби, котрі для міцності заповнювались землею.

[450] **Волшебна** – походить від слова *волшба*, тобто волхвування, ворожіння.

[451] **Полива** (глазур) – наноситься на керамічний посуд і обпалюється разом із ним при високій температурі, роблячи поверхню глини кольоровою та лискучою.

[452] **Видець** – свідок.

[453] **Гой!** — вигук-привітання, що означає побажання життя. Порівняймо: "гоїтися" – заживати (про рану), див. також "ізгой".

[454] **Уклад** – сталь (давньорус.).

[455] **Прясло** – тут: ділянка стіни від одного вузлового з'єднання зрубу до іншого.

[456] На Русі серед знаті був поширений звичай першої ініціації майбутнього воїна: в три роки сина вперше саджали в сідло верхового коня, після чого він переходив в більш старшу вікову категорію: з "дітиська" в "отрока".

[457] **Вуй** - вихователь.

[458] **Стиль** - загострена паличка з металу або твердих порід дерева, котрою писали на бересті, продряпуючи або видавлюючи нею контури букв.

[459] За платонівською теорією ідея розуміється, як зразок найвищої міри досконалості.

[460] **Злюб** - шлюб.

[461] **Убрус** - рушник.

[462] **Оглашенні** - кандидати в члени християнської Церкви, котрі перед своїм хрещенням проходять спеціальну підготовку: вивчають християнські істини, готуються до прийняття Таїнства Хрещення.

[463] **Виля-трійчатка** - дерев'яні виля з розгалуженням на кінці у вигляді трьох ріжків.

[464] **Утиця** - дерев'яний ківш з руків'ям у вигляді качиної голови та шиї.

[465] **Велес** вважався покровителем волхвів.

[466] **Лель** - бог кохання в давніх слов'ян.

[467] **Перестріл** - дальність польоту стріли, приблизно 230-250 метрів.

[468] **Мара** - дружина бога зла і темряви Чорнобога.

[469] **Суд** - бог доль людських.

[470] **Бадняк** - символ старого року, опудало якого спалювалось в ніч перед початком нового (так званого Сварожого кола).

[471] **Городня** - тут: підземна просторова конструкція дерев'яної городської стіни.

[472] **Косий острог** - елемент середньовічних дерев'яних укріплень: ряд частоколу, покладеного на схил валу або стіну рову. Не давав осипатись стінкам земляних споруд та уповільнював підступ ворога безпосередньо до городської стіни.

[473] **Нав** - потойбіччя.

[474] **Вершок** - давньоруська міра довжини, 4,5 см.

[475] **Тууг** - прапор.

[476] **Сульде** - тут: сталеве навершя прапора у формі вістря списа.

[477] **Кешиктен** - особистий охоронець.

[478] **Камча** - нагайка.

[479] **Чжуржені** - загальна назва племен, що населяли територію Манчжурії, Північного та Східного Китаю та мали власну державу в X-XIII століттях (до 1234 року).

[480] **Повний челядин** - в давній Русі людина без громадянських прав та власного майна, те ж саме, що й раб.

[481] Йдеться про т. зв. ἀφορισμός (афоризмос) - мале відлучення від церкви не назавжди, а на певний період, котре накладалось єпископом.

[482] **Слей** - оливкова олія; здавна вважалась ознакою заможності, бо була предметом розкоші, а тому в християнстві приносилась у вигляді пожертви: спалювалась у лампадах, використовувалась в інших обрядах.

[483] Язичницька обрядодія: коли дозрівали хліба, з пучка злакових стебел робили спеціальну закрутку, присвячуючи її Велесові, богу "нижнього світу".

[484] **Кирило Александрійський** - християнський святий V ст. н.е.: святитель, Патріарх Александрійський, богослов, один з Отців церкви.

[485] **Хоролуг, хоролужний меч** - меч з високоякісної сталі, секрет виготовлення якої втрачений, до наших часів дійшла лише назва.

[486] **Елліни** - самоназва греків, що поширилась ще в часи античності. Серед православних Візантії було також синонімом слова "язичник".

[487] **Ви́ра** - адміністративне покарання, грошовий штраф за проступок.

[488] **Казна** - слово половецького походження, скарбниця.

[489] **Вертути** - викладені зі смужок тіста символічні зображення свастики на хлібі.

[490] **Семь** - тогочасна назва річки Сейм, лівої притоки Десни.

[491] **Тамга** - в тюркських народів родовий знак, в монголів часів Батия це слово дослівно означало "ханський документ з печаткою".

[492] **Цурка** - паличка, скалка.

[493] **Молох** - шановане на Близькому Сході божество, в жертву якому спалювали людей, особливо дітей.

[494] **Геєнна** (долина Гінном) - долина на окраїні Єрусалима, в котрій робились жертвоприношення Молоху й Ваалу.

[495] **Чеп** - цеп, ланцюг.

[496] **Хадбан** - арабська порода коней, виведена на території Аравійського півострова ще в середині першого тисячоліття нашої ери.

[497] Літописний Воргол знаходився приблизно посередині між сучасними містами Сумської області Кролевець і Путивль.

[498] **Джагунбек** - сотник монгольської армії.

[499] **Ручник** - основний молот майстра-коваля, вагою від 1 до 5 кг.

[500] **Бійний молот** - інструмент молотобійця (підручного коваля), вагою до 8 кг.

[501] **Кітна** - вагітна.

[502] **Тоня** - на річці місце постійного лову риби неводом восени та зимою.

[503] **Насад** - велике судно, лодія з нашитими (насадженими) облавками.

[504] **Кротовина** - горбок землі, насипаний кротом.

[505] **Братина** - велика, кулястої форми посудина для спільного розпиття. Пиття з неї означало обряд братання і мало сакральний сенс.

[506] **Стіна** - традиційне бойове шикування русичів у 3-5 шеренг глибиною.

[507] Мається на увазі Чернігівська земля, тобто Чернігівське князівство.

[508] **Восьмерик** - верхня частина церковної будівлі, на котрій зводиться вже безпосередньо сам купол храму.

[509] **Горека** - бідна, нещасна людина.

[510] **Десятина** - загальнообов'язковий податок для всіх верств населення, введений ще Володимиром Великим одразу після хрещення Русі.

[511] **Гомій** - літописний город племені радимичів, тепер місто Гомель.

[512] **Торчеськ** - літописний руський город на лівому березі річки Рось, знаходився

поблизу нинішнього села Ольшаниця Рокитнянського району Київської області.

[513] **Лучеськ** - давньоруський літописний город, нині місто Луцьк, обласний центр Волинській області.

[514] **Тягло** - кінь або віл, робоча скотина.

[515] **Гайстер** - лелека.

[516] **Бортник** - збирач меду з бортей.

[517] **Родень** - літописний руський город неподалік від гирла Росі.

[518] **Криця** - тут: огниво, кресало - приладдя для добування відкритого вогню.

[519] **Братаниця** - племінниця, донька брата.

[520] **Ляля** - богиня весни у давніх слов'ян.

[521] **Ярило** - весняна іпостась Дажбога.

[522] **Лель** - бог любові у давніх слов'ян.

[523] **П'яст** - кулак.

[524] **Бадняк** - у віруваннях давніх слов'ян є символом Старого сонця, котрий підлягає спаленню в найдовшу ніч року.